

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Wydział Teologii

Instytut Nauk Teologicznych

Ks. Wojciech Witowski

Nr albumu 149948

**„Ut ab omnibus omnia deleantur hominibus facinora”.
Praktyki pokutne Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego
w świetle ksiąg pokutnych (V-VIII w.)**

Rozprawa doktorska
napisana na seminarium z **patrologii**
pod kierunkiem
Ks. prof. dr. hab. Piotra Szczura

Lublin 2025

Spis treści

AUTOREFERAT	4
1. Znaczenie tematu rozprawy i zakres badań	4
1.1. Temat i metoda badań	4
1.2. Problemy badawcze	6
1.3. Status quaestionis	7
2. Kontekst badań.....	12
2.1. Początki pokuty w Kościele	12
2.1.1. Pokuta w Piśmie Świętym	12
2.1.2. Wczesnochrześcijańskie rozumienie pokuty.....	15
2.1.3. Sakramentalność pokuty	17
2.2. Sytuacja Kościoła na Wyspach Brytyjskich do V wieku.....	18
2.2.1. Chrystianizacja Brytanii.....	18
2.2.2. Chrystianizacja Irlandii	19
2.2.3. Różnice w podejściu do pokuty: Celtowie i Anglosasi.....	21
2.3. Opis irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych.....	22
2.3.1. Penitencjały irlandzkie	23
2.3.2. Penitencjały walijskie	28
2.3.3. Penitencjały brytyjskie.....	29
2.3.4. Podobieństwa i różnice między grupami ksiąg pokutnych.....	31
3. Opis cyklu powiązanych publikacji stanowiących osiągnięcie naukowe	33
3.1. Przedstawienie artykułów stanowiących spójną całość	33
3.2. Podsumowanie	37
3.3. Wnioski badawcze	38
4. Bibliografia autoreferatu	40
4.1. Źródła	40
4.2. Opracowania	42
Streszczenie	51
Abstract	52
WYKAZ PUBLIKACJI TWORZĄCYCH POWIĄZANY CYKL.....	53
TREŚĆ PUBLIKACJI TWORZĄCYCH CYKL	54
Artykuł 1	54
Artykuł 2	78
Artykuł 3	97
Artykuł 4	113
Artykuł 5	128
Artykuł 6	148
Artykuł 7	163
Oświadczenie autora	179

AUTOREFERAT

1. Znaczenie tematu rozprawy i zakres badań

Badanie irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych stanowi nie tylko pogłębienie wiedzy na temat historycznych praktyk pokutnych, ale także umożliwia analizę procesu, który doprowadził do stopniowego przyjęcia pokuty indywidualnej w Kościele zachodnim. Analiza wczesnych ksiąg pokutnych pozwala dostrzec różnorodność podejść do pokuty w poszczególnych regionach oraz rolę, jaką irlandzcy mnisi odegrali w ewangelizacji i formowaniu chrześcijaństwa na kontynencie. Zawarte w nich przepisy i taryfy pokutne ukazują, jak różnorodne były sposoby rozumienia winy i „odkupienia” w społecznościach celtyckich i anglosaskich.

1.1. Temat i metoda badań

W nurt badań nad praktykami pokutnymi wpisuje się niniejsza rozprawa doktorska, nosząca tytuł: „*Ut ab omnibus omnia deleantur hominibus facinora*”. *Praktyki pokutne Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego w świetle ksiąg pokutnych (V-VIII w.)*. Autor podejmuje w niej ważny aspekt wczesnośredniowiecznej duchowości chrześcijańskiej. Księgi pokutne, jako kluczowe źródła historyczne, ukazują proces kształtowania praktyk pokutnych, które miały fundamentalne znaczenie dla rozwoju teologii sakramentalnej i duchowości Kościoła.

W tytule pracy umieszczono zdanie pochodzące z *Poenitentiale Vinniani*: „*Ut ab omnibus omnia deleantur hominibus facinora*”, które w polskim wydaniu przetłumaczono: „Aby wszyscy ludzie zniszczyli wszystkie przestępstwa”¹. Przez ten cytat autor zdefiniował, w jakim kontekście będzie badał zagadnienie ujęte w drugiej części tytułu: „*Praktyki pokutne Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego w świetle ksiąg pokutnych (V-VIII w.)*”. *Libri poenitentiales* badane były pod różnym kątem, zwłaszcza przez literaturoznawców, językoznawców i kanonistów, którzy interesowali się przede wszystkim ich tekstem². W niniejszej pracy autor wykazuje, że celem praktyk pokutnych, opisanych w penitencjałach, nie było obciążenie grzesznika nałożeniem pokuty do wypełnienia, ale doprowadzenie go do osobistej świętości. Głównym powodem powstania rozprawy jest

¹ *Poenitentiale Vinniani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga Pokutna Finniana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 24.

² Księgi pokutne stanowią cenne źródło informacji o życiu religijnym, społecznym i kulturowym wczesnego średniowiecza, dlatego przyciągają uwagę badaczy z różnych dziedzin. Ich interdyscyplinarny charakter sprawia, że są analizowane pod wieloma kątami: literaturoznawcy analizowali je jako teksty średniowieczne, badając ich formę, styl i treść; językoznawcy interesowali się językiem ksiąg, który odzwierciedlał stan łaciny średniowiecznej; kanoniści badali księgi jako źródła wiedzy o praktykach pokutnych i dyscyplinie kościelnej w średniowieczu. Por. J. Partyka, „*Spowiednik jest to lekarz duszy twojej*”: *idea medicinae salutis w penitencjałach i poradnikach pastoralnych*, „*Res Rhetorica*” 10 (2023), s. 95.

ukazanie zbawiennego celu praktyk pokutnych Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego, a przez to uzupełnienie luki w dotychczasowych analizach naukowych.

Badania nad tym zagadnieniem są szczególnie istotne, ponieważ pozwalają lepiej zrozumieć, że pokuta była nie tylko elementem dyscypliny kościelnej, ale także narzędziem prowadzącym wiernych do odnowy duchowej i moralnej. Autor rozprawy ukazuje, jak irlandzkie i brytyjskie tradycje pokutne wpłynęły na późniejszy rozwój praktyk pokutnych w Europie kontynentalnej, co czyni ją istotnym wkładem w rozwój nauk teologicznych. Przez pogłębioną analizę i interpretację treści wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych, zwłaszcza brytyjskich i irlandzkich, pod kątem praktyk pokutnych i ich znaczenia w życiu Kościoła i społeczeństwa epoki, autor chce pokazać, w jaki sposób penitencjały kształtowały duchowość, moralność oraz dyscyplinę religijną ówczesnego Kościoła na Wyspach Brytyjskich oraz jak wpłynęły na późniejszą teologię i praktykę sakramentalną Kościoła powszechnego.

W badaniach poszczególnych zagadnień przedstawionych w rozprawie zastosowano podejście interdyscyplinarne, obejmujące metody historyczno-krytyczne, komparatystyczne oraz hermeneutyczne. Metoda historyczno-krytyczna pozwoliła na dokładną analizę kontekstu historycznego powstawania ksiąg pokutnych oraz ich ewolucji w Kościele irlandzkim i brytyjskim. Podejście komparatystyczne umożliwiło porównanie praktyk pokutnych na Wyspach Brytyjskich z ich odpowiednikami w innych regionach Europy (Galii, Italii i Hiszpanii), ukazując wpływ tych tradycji na rozwój dyscypliny kościelnej. Hermeneutyka pozwoliła na pogłębioną analizę duchowego i teologicznego znaczenia kanonów pokutnych, ukazując ich funkcję nie tylko jako narzędzia dyscypliny, ale także jako środka duchowego uzdrowienia. Autor podejmuje się zatem zbadania irlandzkiego i brytyjskiego systemu pokutnego jako fenomenu, który wywarł długotrwały wpływ na rozwój sakramentalnej pokuty. Analiza treści ksiąg pokutnych pozwoli nie tylko lepiej zrozumieć specyfikę irlandzkiej i brytyjskiej duchowości, lecz także dostarczy cennych wniosków na temat kształtowania się norm pokutnych w Kościele średniowiecznym.

Rozprawa składa się z dwóch zasadniczych części. Pierwszą z nich stanowi wprowadzenie w formie autoreferatu, drugą zaś cykl opublikowanych i powiązanych publikacji naukowych.

Część pierwsza rozpoczyna się od przedstawienia znaczenia tematu pracy i zakresu przeprowadzonych badań oraz postawienia problemów badawczych i omówienia dotychczasowego stanu badań. Kolejnym elementem wprowadzenia jest przedstawienie kontekstu badań, do którego należą: zarysowanie historii pokuty jako sakramentu, opis sytuacji Kościoła w Irlandii i Brytanii, począwszy od czasów chrystianizacji, z uwzględnieniem różnic między chrześcijaństwem celtyckim a anglosaskim oraz omówienie penitencjałów irlandzkich, walijskich i brytyjskich, które stanowią materiał źródłowy analizowany w pracy. Trzecim elementem autoreferatu jest opis cyklu artykułów, w których autor zaprezentował wyniki badań i zrealizował

cel badawczy rozprawy. W tej części omówiono poszczególne publikacje i ich powiązanie tematyczne, przedstawiono wnioski badawcze oraz podsumowanie. Autoreferat kończy się wykazem bibliograficznym źródeł i opracowań wykorzystanych przy jego przygotowywaniu.

Część druga to cykl powiązanych tematycznie siedmiu artykułów opublikowanych przez autora. Artykuły powstawały w ramach seminarium doktoranckiego z patrologii pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Piotra Szczura. Publikacje stanowią spójną całość, ponieważ łączy je wspólna tematyka, ta sama metodologia oraz cel, którym jest przedstawienie praktyk pokutnych Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego jako drogi do osobistej świętości chrześcijańskiej. W przedstawionym cyklu artykułów autor rozwiązuje problemy badawcze związane z tematem rozprawy. Artykuły zostały umieszczone w rozprawie w formie, w jakiej zostały opublikowane w czasopiśmie i monografiach. W związku z tym formatowanie tekstu i przypisów oraz zapis bibliograficzny w poszczególnych tekstach wynika z wymagań edytorskich wydawców i nie jest spójny z zasadami przyjętymi w autoreferacie.

1.2. Problemy badawcze

Na podstawie szczegółowej analizy ksiąg pokutnych irlandzkich i brytyjskich oraz dyskusji z wynikami dotychczasowych badań naukowych, autor podejmuje się w dysertacji rozwiązania kilku problemów badawczych, które można postawić w formie następujących pytań:

„Jakie główne założenia kierowały mnichami iroszkockimi w tworzeniu i kodyfikacji ksiąg pokutnych”? Celem rozwiązania tego problemu badawczego jest zrozumienie duchowego fundamentu oraz okoliczności, które przyczyniły się do powstania ksiąg pokutnych w Irlandii i Brytanii, oraz roli, jaką odegrali w tym procesie mnisi. Analiza ta obejmie życie monastyczne, formację duchową oraz zasady, jakimi kierowali się mnisi, tworząc wytyczne dotyczące pokuty.

„W jaki sposób praktyki pokutne opisane w wybranych kanonach ksiąg irlandzkich i brytyjskich wpłynęły na rozwój dyscypliny pokutnej w Europie kontynentalnej”? Ten problem badawczy koncentruje się na analizie wpływu irlandzkich i brytyjskich tradycji pokutnych na inne regiony Europy, ukazując, jak lokalne przepisy i praktyki przyczyniły się do kształtowania europejskich norm pokutnych. Analiza obejmie także adaptację tych praktyk do kontynentalnych realiów kościelnych oraz powody, które sprawiły, że Kościół przyjął wypracowane na Wyspach Brytyjskich normy.

„Jaką rolę odgrywały księgi pokutne w formowaniu moralności chrześcijańskiej i trosce o *duchowe zdrowie* wiernych”? Odpowiadając na to pytanie badawcze, autor pokazuje w jakim stopniu księgi pokutne były narzędziem moralnej i duchowej troski o wiernych. Analiza źródeł ma ukazać, że celem pokuty była nie tyle kara, co przede wszystkim prowadzenie wiernych do

duchowego zdrowia, przeciwdziałanie „chorobom duszy” i umożliwienie „powstania ze śmierci duchowej” do życia zgodnego z zasadami chrześcijańskimi.

„Jakie były najczęściej spotykane choroby duszy i w jaki sposób księgi pokutne definiowały i leczyły duchowe niedomagania wiernych”? Ten problem badawczy dotyczy klasyfikacji grzechów jako duchowych „chorób” oraz metod ich „leczenia” przez pokutę. Autor analizuje, jakie konkretne grzechy były definiowane jako „choroby duszy” oraz jak dopasowywano do nich akty pokutne mające na celu przywrócenie duchowego zdrowia.

„Jak księgi pokutne regulowały normy społeczne w odniesieniu do sfery rodzinnej, kwestii etycznych związanych z wojną oraz życia społecznego”? Rozwiązanie tego problemu badawczego ma na celu zrozumienie, w jaki sposób księgi pokutne wpływały na życie codzienne i relacje społeczne, regulując aspekty życia rodzinnego, kwestie etyczne w sytuacjach wojennych oraz normy moralne społeczeństwa chrześcijańskiego.

1.3. Status quaestionis

Badania nad księgami pokutnymi mają długą historię i obejmują różne aspekty teologiczne, moralne oraz społeczne. Do rozwoju badań przyczyniły się wydania tekstów i tłumaczeń penitencjałów³. Początkowo skupiano się na samym tekście penitencjałów badając go w kontekście językowym i literackim. Późniejsze badania nad treścią ksiąg pokutnych prowadzone były od strony teologicznej, kanonicznej oraz społecznej.

W wieku XX analizy teologiczne penitencjałów koncentrowały się na praktykach pokutnych jako istotnym elemencie duchowości średniowiecznego Kościoła. Jednym z ważniejszych badaczy tego zagadnienia był Bernhard Poschmann (†1955)⁴, który znaczną część swojej pracy naukowej poświęcił badaniu praktyk pokutnych w historii Kościoła. Autor w swoich pracach omówił rozwój i kształt pokuty w Kościele celtyckim i anglosaskim oraz adaptację

³ Szczególne znaczenie dla rozwoju badań nad penitencjałami miało wydanie: J.T. McNeill, H.M. Gamer, *Medieval Handbooks of Penance: A Translation of the Principal Libri poenitentiales and Selections from Related Documents*, Records of Civilization: Sources and Studies 29, New York 1938. W kolejnych latach publikacja była kilkakrotnie wznawiana, ostatni raz w 1990 roku. Inne ważniejsze wydania tekstów ksiąg pokutnych irlandzkich i brytyjskich: *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae, A Synodo Verolamiensi A.D. CCCXLVI ad Londinensem A.D. [MDCCXVII]. Accedunt constitutiones et alia ad historiam Ecclesiae Anglicanae spectantia a Davide Wilkins collecta*, Vol. I (446-1265), Londini 1737; F.W.H. Wasserschleben, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle 1851; A.W. Haddan, W. Stubbs, *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*, Oxford 1869; H.J. Schmitz, *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche*, Mainz 1883; H.J. Schmitz, *Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren*, Düsseldorf 1898; L. Bieler, *The Irish Penitentials*, Scriptorum Latini Hiberniae 5, Dublin 1963; P. Ciprotti, *Penitenziali anteriori al sec. VII*, Milano 1966; L. Kéry, *Canonical collections of the early Middle Ages (ca. 400-1140). A bibliographical guide to the manuscripts and literature*, History of Medieval Canon Law 1, Washington 1999.

⁴ Por. B. Poschmann, *Die abendländische Kirchenbuße im frühen Mittelalter*, Breslau 1930; B. Poschmann, *Paenitentia secunda. Die kirchliche Buße im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes*, Bonn 1940; B. Poschmann, *Der Ablass im Licht der Bussgeschichte*, Bonn 1948; B. Poschmann, *Penance and the anointing of the sick*, Herder history of dogma, tłum. F. Courtney, New York 1964.

tamtejszego systemu pokutnego na kontynencie. Szczególne znaczenie Poschmann przypisywał księdze pokutnej autorstwa Teodora, arcybiskupa Canterbury (†690).

Cyrille Vogel (†1982)⁵, jeden z pionierów badań nad penitencjami, wskazał, że wiele ksiąg pokutnych było anonimowych i że praktyki w nich opisane miały głębokie przedchrześcijańskie korzenie. Vogel uważał, że chrześcijańskie księgi pokutne były wynikiem adaptacji wcześniejszych, lokalnych tradycji, które zintegrowano z wiarą chrześcijańską. Jego prace stanowią istotny fundament dla późniejszych badaczy, którzy zauważyli, że praktyki pokutne były silnie zróżnicowane w zależności od regionu i wpływów kulturowych.

Thomas Oakley (†1943)⁶ oraz Allen Frantzen (*1947)⁷ rozszerzyli badania o historię manuskryptów i analizę zamienników pokuty, które umożliwiały zastąpienie tradycyjnych pokut innymi działaniami, jak jałmużna czy modlitwa. Oakley skoncentrował się głównie na systemie komutacji w księgach walijskich i irlandzkich, wskazując na lokalne różnice w interpretacji pokuty i w zakresie społecznego zadośćuczynienia.

Kolejnym badaczem, który znacząco wpłynął na rozwój badań nad księgami pokutnymi, był Hugh Connolly (*1961)⁸. W swoich analizach skupił się na moralnym wymiarze pokuty, przedstawiając trzy modele interpretacyjne: prawny, medyczny i pielgrzymkowy, które odzwierciedlają różne aspekty teologicznej interpretacji pokuty. Connolly ukazał, jak bardzo średniowieczne praktyki pokutne różniły się w zależności od regionu i jak stopniowo ewoluowały. Jego prace spotkały się jednak z krytyką. Niektórzy badacze, jak Pierre Payer, zarzucali mu, że stosuje współczesne kategorie interpretacyjne do starożytnych tekstów, co może prowadzić do zniekształcenia pierwotnych intencji tych dokumentów⁹.

⁵ Por. C. Vogel, *Le pécheur et la pénitence dans au moyen-âge*, Paris 1969; C. Vogel, *Les „Libri Paenitentiales”*, Turnhout 1978; C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nel Medioevo*, Torino 1988.

⁶ Por. T.P. Oakley, *English Penitential Discipline and Anglo-Saxon Law in their Joint Influence*, w: *Studies in History Economics and Public Law*, Vol. 107, London 1923, s. 359-584; T.P. Oakley, *Commutations and Redemptions of Penance in the Penitentals*, „The Catholic Historical Review” 18 (1932), s. 341-351; T.P. Oakley, *Les commutations et les rédemptions dans les pénitentiels du continent*, „Revue historique de droit français et étranger” 18 (1939), s. 39-57.

⁷ Por. A.J. Frantzen, *The tradition of penitentals in Anglo-Saxon England*, „Anglo-Saxon England” 11 (1982), s. 23-56; A.J. Frantzen, *The Literature of Penance in Anglo-Saxon England*, New Jersey 1983; A.J. Frantzen, *The Penitentals Attributed to Bede*, „Speculum” 58 (1983), s. 573-597; A.J. Frantzen, *Between the lines: queer theory, the history of homosexuality, and Anglo-Saxon penitentals*, „Journal of Medieval and Early Modern Studies” 26 (1996), s. 255-296.

⁸ Por. H. Connolly, *The Irish Penitentals and their significance for the Sacrament of Penance Today*, Dublin 1995; H. Connolly, *Sin*, New Century Theology, London 2002.

⁹ Według Payera jednym z głównych nadużyć Connolly’ego jest pominięcie badań Raymunda Kottje (†2013), uważanego za znawcę kościelnych i świeckich źródeł prawnych oraz za autorytet naukowy w kwestii badań nad rozwojem średniowiecznej tradycji pokutnej (R. Kottje, *Die Bußbücher Halitgars von Cambrai und des Hrabanus Maurus. Ihre Überlieferung und ihre Quellen*, Berlin 1980; R. Kottje, *Die Tötung im Kriege. Ein moralisches und rechtliches Problem im frühen Mittelalter*, Barsbüttel 1991). Por. P.J. Payer, *The Irish Penitentals and Their Significance for the Sacrament of Penance Today by Hugh Connolly (review)*, „The Catholic Historical Review” 82 (1996), s. 477-478.

W latach 80. XX wieku Pierre Payer (†2009)¹⁰ zwrócił uwagę na kodeksy moralności seksualnej zawarte w księgach pokutnych, analizując, jak średniowieczne społeczeństwo postrzegało etykę seksualną. Jego prace, choć cenne dla badań nad moralnością w średniowieczu, również były krytykowane, na przykład przez Susan Keefe (†2012), za stosowanie współczesnej terminologii do opisu dawnych praktyk pokutnych, co mogło nie oddawać pełnego kontekstu historycznego¹¹.

W tym samym okresie Rob Meens (*1959)¹² poszerzył badania nad księgami pokutnymi o analizę ich kontekstu społecznego i kulturowego. Meens podkreślał, że pokuta nie powinna być interpretowana wyłącznie jako rytuał, ale jako złożony proces, który pełnił ważne funkcje społeczne. Przeciwwstawiał się uproszczeniom, które wskazywały na „rytualny” i „nieetyczny” charakter pokuty, proponując bardziej złożoną analizę, która uwzględniała społeczno-kulturowy wymiar tych praktyk. Meens szczególnie akcentował konieczność badań poszczególnych rękopisów, aby lepiej zrozumieć regionalne różnice w podejściu do pokuty. Według tego badacza wczesnośredniowieczne podręczniki dla spowiedników, często w formie dodatków do tekstów liturgicznych lub prawnych, zapoczątkowały nowy gatunek literacki nazywany księgami pokutnymi (*libri poenitentiales*).

Niektóre nowsze badania koncentrują się na specyficznych aspektach obecnych w księgach pokutnych, jak prace Julie Ann Smith (*1960)¹³, która analizowała zalecenia pokutne skierowane do kobiet. Smith wskazywała, że aspekty dotyczące życia seksualnego, zdrowia i magii były istotnymi elementami pokuty, co świadczy o zróżnicowanym podejściu do grzeszników w zależności od płci. Według niej penitencjały kształtowały oczekiwania wobec odpowiedniego zachowania kobiet we wczesnym średniowieczu.

W ostatnich latach praktyki pokutne opisane w penitencjałach są też przedmiotem badań w polskiej literaturze naukowej. Z rodzimych współczesnych badaczy warto wspomnieć

¹⁰ Por. P.J. Payer, *Sex and the Penitentials: The Development of a Sexual Code 550-1150*, Toronto 1984; P.J. Payer, *The Humanism of the Penitentials and the Continuity of the Penitential Tradition*, „Mediaeval Studies” 46 (1984), s. 340-354; P.J. Payer, *The Bridling of Desire: Views of Sex in the Later Middle Ages*, Toronto 1993; P.J. Payer, *Sex and the New Medieval Literature of Confession 1150-1300*, Toronto 2009.

¹¹ Por. S.A. Keefe, *Sex and the Penitentials: The Development of a Sexual Code 550-1150 by Pierre J. Payer (review)*, „Speculum” 61 (1986), s. 453-455. Autorka uważała, że każdą z ksiąg pokutnych należy badać osobno by móc odkryć jej wpływ na społeczeństwo i duchowieństwo. Według niej błędem P. Payer’a było zbiorcze analizowanie wielu ksiąg pod kątem interesującego go tematu.

¹² Por. R. Meens, *The penitential of Finnian and the textual witness of the Paenitentiale Vindobonense B*, „Mediaeval Studies” 55 (1993), s. 243-255; R. Meens, *Pollution in the early middle ages: the case of the food regulations in penitentials*, „Early Medieval Europe” 4 (1995), s. 3-19; R. Meens, *The frequency and nature of early medieval penance*, w: *Handling Sin. Confession in the Middle Ages*, P. Biller, A.J. Minnis (red.), York Studies in Medieval Theology 2, Woodbridge 1998, s. 35-61; R. Meens, *Reforming the clergy: a context for the use of the Bobbio penitential*, w: *The Bobbio Missal: liturgy and religious culture in Merovingian Gaul*, Y. Hen, R. Meens (red.), Cambridge 2004, s. 154-167.; R. Meens, *The historiography of early medieval penance*, w: *The New History of Penance*, A. Firey (red.), Leiden 2008, s. 73-95; R. Meens, *Penance in medieval Europe, 600-1200*, Cambridge 2014.

¹³ Por. J.A. Smith, *Ordering Women’s Lives: Penitentials and Nunnery Rules in the Early Medieval West*, Aldershot 2001.

Wojciecha Zawadzkiego (*1964)¹⁴, który omawiał historię praktyk pokutnych oraz Waldemara Pałęckiego (*1971)¹⁵, Michała Kielinga (*1967)¹⁶, Dariusza Kwiatkowskiego (*1963)¹⁷ i Marka Storego (*1980)¹⁸, którzy opublikowali artykuły oparte na kanonach średniowiecznych ksiąg pokutnych. W swoich tekstach autorzy analizowali wybrane zagadnienia dotyczące życia duchowego, moralnego i społecznego opisane w penitencjałach, porównując podejście prezentowane w różnych dokumentach. Ich prace miały zatem charakter przyczynkowy.

W ubiegłym roku powstało również studium teologiczne dotyczące przebiegu pokuty według penitencjałów wyspiarskich, stanowiące rozprawę doktorską Beaty Szpetkowskiej¹⁹. Promotorem tej pracy był ks. prof. dr hab. Arkadiusz Baron (†2024), tłumacz i redaktor ostatniego wydania krytycznego i tłumaczenia polskiego *Libri poenitentiales*, które wykorzystano także w niniejszej pracy.

Przedstawiony stan badań nad księgami pokutnymi odzwierciedla szerokie spektrum interpretacji teologicznych, moralnych i społecznych. Można podsumować go stwierdzeniem, że dotychczasowe badania nad księgami pokutnymi były prowadzone z różnych perspektyw. Cyrille Vogel podkreślał, że penitencjały były nie tylko narzędziem dyscypliny, ale także wyrazem asymilacji chrześcijaństwa z lokalnymi tradycjami. Hugh Connolly zwracał uwagę na różne modele pokuty (prawny, medyczny, pielgrzymkowy), które były podstawą duchowej odnowy.

¹⁴ Por. W. Zawadzki, *Nauka o pokucie i praktyka pokutna w Kościele rzymskim w okresie starożytności chrześcijańskiej*, „Vox Patrum” 19 (1990), s. 807-815; W. Zawadzki, *Bernhard Poschmann – warmiński badacz wczesnochrześcijańskiej pokuty*, Olsztyn 1998; W. Zawadzki, *Bernharda Poschmanna nauka o pokucie wczesnośredniowiecznej*, „Studia Warmińskie” 47 (2010), s. 181-195. Zasługą autora jest przede wszystkim przybliżenie wyników badań dotyczących praktyk pokutnych wspomnianego wyżej Bernharda Poschmanna.

¹⁵ Por. W. Pałęcki, *Nadużycia wobec Eucharystii w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych (Libri poenitentiales)*, „Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne” 3 (2012), s. 130-152.

¹⁶ Por. M. Kieling, *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*, „Teologia Patrystyczna” 1 (2004), s. 43-54; M. Kieling, *Dwanaście sposobów odpuszczenia grzechów? Praktyka pokutna wczesnośredniowiecznego Kościoła na podstawie Penitencjału Egberta*, „Teologia Praktyczna” 13 (2012), s. 83-95; M. Kieling, *Celebracje mszy świętych na podstawie Libri poenitentiales*, w: *Ojcowie Kościoła o Eucharystii*, t. 14, P. Wygralak (red.), Poznań 2017, s. 187-203; M. Kieling, *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie Libri poenitentiales*, „Vox Patrum” 67 (2017), s. 225-240.

¹⁷ Por. D. Kwiatkowski, *Grzech i pokuta osób duchownych w irlandzkich księgach pokutnych z V i VI wieku*, „Teologia i Człowiek” 56 (2021), s. 113-124; D. Kwiatkowski, *Natura i cel pokuty w irlandzkich księgach pokutnych z V i VI wieku*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 42 (2022), s. 97-109.

¹⁸ Por. M. Story, *Sakrament chrztu w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych*, „Annales Canonici” 16 (2020), s. 86-108; M. Story, *Duchowny w świetle księgi pokutnej z Paryża*, „Annales Canonici” 17 (2021), s. 143-158; M. Story, *Konsekwencje zabójstwa dokonanego przez duchownego w świetle ksiąg pokutnych*, „Resovia Sacra” 28 (2021), s. 581-592; M. Story, *Małżeństwo w świetle księgi pokutnej Discipulus Umbriensium*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 16 (2021), s. 307-327; M. Story, *Polowania duchownych w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych*, „Kościół i Prawo” 10 (2021), s. 239-251; M. Story, *Zdrada małżeńska w świetle ksiąg pokutnych*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 19 (2024), s. 315-330; M. Story, *Konsekwencje zabójstwa w świetle ksiąg pokutnych. A co jeśli jego ofiarą była osoba duchowna?*, „Annales Canonici” 20 (2024), s. 59-76.

¹⁹ Por. B. Szpetkowska, *Pokuta i jej przebieg w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych. Studium Teologiczne*, Kraków 2023. Oprócz tego autorka opublikowała dwa artykuły związane z tą tematyką, zob. B. Szpetkowska, *Zamienniki pokut w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, „Polonia Sacra” 24 (2020), s. 113-134; B. Szpetkowska, *Solidarność społeczna w ujęciu Ksiąg pokutnych*, w: *Solidarność. Człowiek w sieci zależności społecznych*, J. Jagiełło, K. Tytko (red.), Kraków 2021, s. 319-340.

Pierre J. Payer skupił się na etyce seksualnej w księgach pokutnych, a Rob Meens badał ich kontekst społeczny, ukazując, jak pokuta kształtowała świadomość moralną w średniowieczu. W niniejszej pracy uzupełniono luki w tych badaniach, skupiając się na specyfice ksiąg pokutnych z Wysp Brytyjskich oraz ich długotrwałym wpływie na Kościół powszechny. Nowatorstwo rozprawy polega również na ukazaniu praktyk pokutnych opisanych w penitencjałach jako osobistej drogi do świętości chrześcijańskiej.

2. Kontekst badań

Zanim zostanie przedstawiony i omówiony cykl publikacji, stanowiących osiągnięcie naukowe, należy przedstawić szerzy kontekst prowadzonych badań. Księgi pokutne powstały w okresie przejścia od publicznej do indywidualnej formy pokuty. Na Wyspach Brytyjskich proces ten był szczególnie istotny, ponieważ mnisi iroszkoccy stworzyli podstawy indywidualnej praktyki pokutnej, która zyskała szerokie uznanie w całym Kościele zachodnim. W Irlandii i Brytanii pokuta stała się nie tylko elementem życia religijnego, ale także istotnym narzędziem moralnego kształtowania społeczeństwa. Analiza tych tradycji pozwala zrozumieć, jak praktyki pokutne wpłynęły na duchowość wczesnośredniowieczną i jak ich elementy zostały zaadaptowane na kontynencie²⁰.

2.1. Początki pokuty w Kościele

U schyłku starożytności praktyki pokutne Kościoła przechodziły istotne transformacje. Rozwój tych praktyk w różnych regionach, a zwłaszcza ich unikalna forma w Irlandii i Brytanii, przyczynił się do ukształtowania nowoczesnego rozumienia pokuty w Kościele zachodnim. Podczas gdy na kontynencie europejskim przeważała surowa, jednorazowa pokuta publiczna, w Irlandii i na Wyspach Brytyjskich rozwinął się system zindywidualizowanych, powtarzalnych pokut, spisanych w księgach pokutnych – dokumentach, które miały fundamentalne znaczenie dla praktyk duchowych tamtych czasów.

Prezentowany poniżej tekst, dotyczący początków pokuty zarówno w Piśmie Świętym, jak i w nauczaniu pisarzy wczesnochrześcijańskich, stanowi jedynie ogólny zarys, mający charakter wprowadzenia w analizowane w rozprawie zagadnienie. Zgodnie z nazwą, celem tego podrozdziału jest naszkicowanie kontekstu przeprowadzonych badań. Szczegółowego opisu poszczególnych zagadnień należy szukać w specjalistycznej literaturze²¹.

2.1.1. Pokuta w Piśmie Świętym

W Starym Testamencie pokuta jest nierozzerwalnie związana z koncepcją nawrócenia i odwrócenia się od grzechu. Hebrajski termin תשובה (*teshuva*), tłumaczony jako „powrót”²²,

²⁰ Por. G. Mitchell, *The Origins of Irish Penance*, „Irish Theological Quarterly” 22 (1955), s. 1-14.

²¹ Opracowania podejmujące szerzej tematykę początków i rozwoju pokuty w Kościele, zob.: O.D. Watkins, *A History of Penance, Being a Study of Authorities*, Vol. 1-2, London 1920; B. Poschmann, *Penance and the anointing of the sick*, Herder history of dogma, tłum. F. Courtney, New York 1964; S. Czerwik, *Praktyka pokutna w Kościele poprzez wieki*, „Ateneum Kapłańskie” 70 (1977), s. 159-177; S. Czerwik, *Zarys dziejów pokutnej praktyki Kościoła*, w: *Sakrament pokuty*, A. Skowronek (red.), Katowice 1980, s. 127-175; B. Mokrzycki, *Kościół w oczyszczeniu*, Warszawa 1986; H. Pietras, *Początki teologii Kościoła*, Kraków 2000; A. Firey, *A New History of Penance*, Brill's Companions to the Christian Tradition, Vol. 14, Leiden 2008.

²² Por. J.J. Petuchowski, *The Concept of „Teshuva” in the Bible and Talmud*, „Judaism” 17 (1968), s. 175-185.

oznacza głęboką przemianę duchową polegającą na odrzuceniu grzechu i zbliżeniu się do Boga²³. Przykłady tej formy pokuty pojawiają się w wielu księgach biblijnych, gdzie autorzy (przede wszystkim prorocy) nawołują do zmiany życia, postów, płaczu i noszenia włosiennicy jako zewnętrznych wyrazów skruchy. Autor Księgi Joela nakazuje ludziom: „Nawróćcie się do Pana całym swym sercem, przez post i płacz, i lament. Rozdzierajcie jednak serca wasze, a nie szaty” (Jl 2,12-13)²⁴, wskazując na znaczenie wewnętrznej przemiany serca, a nie tylko zewnętrznych obrzędów²⁵.

W księgach prorockich takich jak Księga Jonasza, pokuta obejmuje nie tylko jednostki, ale całe społeczności. Gdy prorok Jonasz nawołuje mieszkańców Niniwy do nawrócenia, ludzie, z królem na czele, ogłaszają post, ubierają się we włosiennice i odwracają się od grzechu (por. Jon 3,6-9). Ten akt pokuty ma na celu powstrzymanie Bożego gniewu i osiągnięcie miłosierdzia, a przykład ten ilustruje, że pokuta wiąże się zarówno z wewnętrzną zmianą serca, jak i z zewnętrznymi wyrazami pokory wobec Boga²⁶.

Koncepcja pokuty wyłaniająca się z tekstu Księgi Kapłańskiej opiera się na ofiarach rytualnych, które miały funkcję zadośćuczynienia. Prawo Mojżeszowe wymienia różne formy ofiar, takie jak ofiary całopalne i zadośćuczynienia za grzech, które miały na celu „przykrycie” grzechów²⁷ i przywrócenie porządku w relacji z Bogiem (por. Kpł 4-6)²⁸. W ten sposób Stary Testament kładzie fundamenty teologiczne pod rozumienie pokuty jako procesu odwrócenia się od grzechu i powrotu do wspólnoty z Bogiem.

Nowy Testament wprowadza radykalne przekształcenie rozumienia pokuty, które staje się kluczowym elementem nauczania Jezusa i apostołów. Greckie słowo *μετάνοια*, tłumaczone jako „nawrócenie” lub „przemiana umysłu i serca”²⁹, wskazuje na wewnętrzną przemianę, a nie jedynie na akt rytualny³⁰. Już Jan Chrzciciel zapowiada konieczność pokuty, nawołując do „nawrócenia”

²³ Pismo Święte przedstawia grzech najpierw jako zerwanie relacji z Bogiem, a w drugiej kolejności jako problem natury moralnej. Stąd pokuta rozumiana może być jako droga, której celem jest powrót do Boga, a więc naprawienie relacji zerwanej przez grzech. Por. S. Jankowski, *Praktyka pokutna w Starym Testamencie*, „Seminare” 24 (2007), s. 21-37.

²⁴ Cytaty biblijne pochodzą z wydania piątego „Biblii Tysiąclecia”: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2003.

²⁵ Szerzej o obrzędach zewnętrznych związanych z pokutą w Starym Testamencie, zob. J. Nagórny, *Obrzędy pokuty i odnowienia przymierza w Starym Testamencie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 37 (1984), s. 476-483.

²⁶ Por. Z. Sobolewski, *Starotestamentalne wezwanie do pokuty za grzechy i nawrócenia*, „Teologiczne Studia Siedleckie” 10 (2013), s. 113.

²⁷ Por. P. Szczur, *ἸΑΑΣΜΟΣ w tradycji biblijnej i patrystycznej pierwszych dwóch wieków*, w: *Modlitwa przeblagalna*, J. Misiurek, J. Popławski, K. Burski (red.), Homo orans VII, Lublin 2006, s. 77-92.

²⁸ Por. Z. Pawłowski, *To Eat or Not to Eat. Politics, Religion, and Eating in 1 Kings 13*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 12 (2019), s. 71-89.

²⁹ Szerzej o znaczeniu terminu *μετάνοια*, zob. K.A. Myers, „*Metanoia*” and the Transformation of Opportunity, „Rhetoric Society Quarterly” 41 (2011), s. 1-18.

³⁰ Por. S. Hałas, *Μετάνοια: próba uściślenia biblijnego pojęcia*, „Symposium” 23 (2019), s. 146-147.

jako pierwszego kroku do zbliżenia się do Królestwa Bożego: „Nawracajcie się, bo bliskie jest królestwo niebieskie” (Mt 3,2)³¹.

W przypowieści o synu marnotrawnym (por. Łk 15,11-32) Jezus przedstawia pokutę jako drogę do pojednania z Bogiem, akcentując nie tylko wewnętrzny żal, ale i skruchę. Historia ta obrazuje miłosierdzie Boga, który przyjmuje grzesznika po wyrażeniu skruchy i gotowości do zmiany życia. Przypowieść ta podkreśla, że Bóg przebacza każdemu, kto wraca do Niego ze szczerym żalem, wskazując, że prawdziwa pokuta wiąże się z nadzieją na przebaczenie i nowe życie³².

W ewangeliach również jest położony nacisk na potrzebę pojednania z innymi, co znajduje swoje odzwierciedlenie w Kazaniu na Górze: „Jeśli przyniesiesz dar swój do ołtarza i tam przypomnisz sobie, że brat twój ma coś przeciw tobie, zostaw dar swój przed ołtarzem, idź najpierw i pojednaj się z bratem swoim” (Mt 5,23-24). We wskazaniu tym Jezus podkreśla, że pokuta obejmuje również relacje międzyludzkie, wymagając sprawiedliwości i pokoju w społeczności wiernych.

Nauczanie o pokucie pojawia się także w apostołskich pismach Nowego Testamentu. Apostołowie, głosząc Ewangelię, konsekwentnie nawoływali do pokuty jako niezbędnego kroku na drodze do zbawienia i pojednania z Bogiem. W Dziejach Apostolskich Piotr, przemawiając w dniu Pięćdziesiątnicy, wzywa zgromadzonych: „Nawróćcie się i przyjmijcie chrzest [...] na odpuszczenie grzechów, a otrzymacie dar Ducha Świętego” (Dz 2,38). To wezwanie do pokuty i nawrócenia ukazuje centralne miejsce przebaczenia grzechów w pierwotnym nauczaniu chrześcijańskim³³.

Św. Paweł również kładzie duży nacisk na skruchę jako kluczowy element wiary chrześcijańskiej. W 2 Liście do Koryntian pisze o „smutku, który jest z woli Bożej” i który „sprawia skruchę ku zbawieniu” (2 Kor 7,10). Paweł podkreśla, że autentyczna pokuta nie jest jedynie aktem zewnętrznym, lecz wewnętrzną przemianą serca, będącą wynikiem żalu za grzechy i pragnienia naprawy relacji z Bogiem. Taka pokuta, będąca wynikiem „smutku zgodnego z wolą Bożą”, prowadzi do głębszej jedności z Bogiem i duchowego odrodzenia³⁴. Św. Paweł rozwija również koncepcję pokuty jako ciągłego nawrócenia i życia w skrusze. Apostoł przedstawia

³¹ Szerzej o znaczeniu tego wezwania do nawrócenia, zob. A. Klooster, „*Repent for the Kingdom of Heaven is at Hand!*” (Mt 3:1 and 4:17): *Conversion in the Gospel and the Christian Life*, „Journal of Moral Theology” 10 (2021), s. 51-66.

³² Podobny wydźwięk mają również inne fragmenty Nowego Testamentu, jak przekazanie Modlitwy Pańskiej (por. Mt 6,9-13), historia nawróconej grzesznicy (Łk 7,36-50), przypowieść o miłosiernym Samarytaninie (Łk 10,30-37). Por. J. Horowski, *Upbringing for forgiveness from a biblical perspective*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika” 37 (2019), s. 51-67.

³³ Por. J.T. McNeill, *A History of the Cure of Souls*, New York 1951, s. 30-34.

³⁴ Por. J. Janicki, *Pokuta w nauczaniu i praktyce Kościoła dwóch pierwszych wieków*, „Folia Historica Cracoviensia” 3 (1996), s. 289.

pokutę nie tylko jako jednorazowy akt, ale jako stały element życia chrześcijanina, polegający na odrzuceniu grzechu i dążeniu do świętości. W Liście do Rzymian nawołuje: „Nie upodabniajcie się do tego świata, lecz przemieniajcie się przez odnawianie umysłu” (Rz 12,2), wskazując, że pokuta jest wewnętrzną przemianą, która wpływa na całość życia wierzącego³⁵. Apostolskie nauczanie o pokucie, zawarte w Nowym Testamencie, stanowiło więc podstawę dla wczesnochrześcijańskiego rozumienia pokuty jako procesu prowadzącego do przebaczenia i odnowy.

2.1.2. Wczesnochrześcijańskie rozumienie pokuty

W pierwszych dwóch wiekach chrześcijaństwa, pokuta przybierała formę publicznego aktu wyrażającego żal za grzechy i dążenie do pojednania z Bogiem i wspólnotą. W tym okresie chrześcijańskie wspólnoty praktykowały pokutę głównie z powodu grzechów ciężkich, takich jak apostazja, zabójstwo i cudzołóstwo. Wierni, którzy popełnili takie grzechy, musieli publicznie wyznać swoje winy i odbyć długi okres pokuty przed ponownym przyjęciem do wspólnoty kościelnej³⁶.

Najstarszym dokumentem wczesnochrześcijańskim poświęconym pokucie jest *Pasterz Hermasa* (II wiek). Pokuta zostaje przedstawiona w tekście jako drugi, po chrzcie, sposób odpuszczenia grzechów. Autor tekstu wyznacza ramy przyszłej refleksji teologicznej na temat pokuty, która ma wymiar moralny, sakramentalny i zbawczy³⁷.

Tertulian († po 220), w traktacie *De poenitentia*, przedstawia pokutę jako akt duchowej odnowy, który wymagał publicznego wyznania grzechów i pokornej postawy³⁸. Jego podejście do pokuty charakteryzowało się surowością i ścisłym rygorem, zgodnym z wczesnochrześcijańskim stosunkiem do dyscypliny moralnej³⁹. Stanowisko to Tertulian jeszcze bardziej radykalizował, gdy stał się członkiem sekty montanistów.

³⁵ Por. M. Lechniak, *The Concept of Conversion in the Light of Some Concepts of Faith*, „Roczniki Filozoficzne” 71 (2023), s. 215-216.

³⁶ Na temat pokuty w starożytności chrześcijańskiej warto wspomnieć ważne opracowania ks. Michała Chłopowca (*1939), zob. M. Chłopowiec, *Pokutna peregrinatio we wczesnym średniowieczu*, „Vox Patrum” 69 (2018), s. 83-103; M. Chłopowiec, *Pokuta w Kościele pierwszych wieków*, Wrocław 2015; M. Chłopowiec, *Nauka Orygenesusa o grzechu*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 22 (2014), s. 139-176; M. Chłopowiec, *Teologia pokuty pierwszych wieków chrześcijaństwa w Kościele wschodnim*, „Roczniki Teologii Moralnej” 58 (2011), s. 131-152; M. Chłopowiec, *Ryty i obrzędy procesu pojednania grzesznika w Kościele zachodnim pierwszych wieków*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 18 (2010), s. 9-30; M. Chłopowiec, *Pokuta w dokumentach synodalnych chrześcijańskiej starożytności*, „Vox Patrum” 55 (2010), s. 121-134.

³⁷ Por. M. Chłopowiec, *Przesłanie pokutne Pasterza Hermasa*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 45 (2012), s. 215-230.

³⁸ Por. Quintus Septimus Florens Tertullianus, *De poenitentia*, PL 1, kol. 1223-1248. Szerzej o rozumieniu pokuty przez Tertuliana w okresie przynależności do Kościoła (przed przejściem do sekty montanistów), zob. K. Frąszczak, *Doktryna i obrzędy pokuty w De poenitentia Tertuliana*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 20 (2012), s. 109-122; J.C. Kałużny, *Tertulian a spory o kościelną dyscyplinę pokutną w Afryce Północnej na przełomie II i III wieku. Przyczynek do studium nad dziejami rygoryzmu wczesnochrześcijańskiego*, Kraków 2020.

³⁹ Por. J.T. McNeill, *A History of the Cure of Souls*, s. 67-72.

Warto zauważyć, że w tym okresie rozumienie grzechu było bardzo społecznościowe – w przekonaniu myślicieli wczesnochrześcijańskich grzech nie dotyczył jedynie jednostki, ale miał wpływ na całą wspólnotę wiernych. Publiczna pokuta była środkiem ochrony świętości wspólnoty i wyrazem solidarności w dążeniu do czystości duchowej.

W czasie prześladowań chrześcijan, kiedy niektórzy z wiernych odwracali się od wiary, pojawiła się trudna kwestia powrotu apostatów (*lapsi*) do Kościoła. Kontrowersje dotyczyły tego, na jakich zasadach apostaci mogą zostać ponownie przyjęci⁴⁰. Kościół wprowadził bardzo surowe praktyki pokutne, aby zapewnić, że powrót do wspólnoty był wynikiem szczerego żalu i głębokiego zobowiązania do życia w zgodzie z nauką chrześcijańską.

Taka pokuta wymagała od „upadłych” wieloletnich aktów skruchy, często wiążących się z publicznym wyznaniem win, postami i innymi formami pokuty fizycznej. Celem było nie tylko przywrócenie ich do Kościoła, ale także umocnienie reszty wspólnoty poprzez przykład duchowej dyscypliny i oddania⁴¹.

Po formalnym uznaniu chrześcijaństwa za religię dozwoloną w cesarstwie, Kościół musiał przystosować swoje praktyki do nowych warunków społecznych. Kwestie odpuszczania grzechów regulowały lokalne synody, dlatego w tym okresie mówi się o pokucie kanonicznej. Między IV a VI wiekiem praktyki pokutne regulowały między innymi synody w Elwirze (306), Tours (416), Orleanie (511), Epaone (517) i Arles (524). Niepowtarzalna i surowa pokuta powodowała, że często ludzie odkładali ją na ostatnie lata życia. Przyjęty sposób odpuszczania grzechów w formie publicznego obrzędu pod przewodnictwem biskupa nastroczał trudności również dla duchownych, którzy z powodu wzrostu liczby chrześcijan nie mogli dotrzeć do wszystkich osób formalnie pragnących podjąć pokutę⁴².

Od końca V wieku zaczęła pojawiać się praktyka pokuty prywatnej, rozwinięta szczególnie przez mnichów iroszkockich. W przeciwieństwie do pokuty publicznej, pokuta indywidualna była procesem prywatnym, który można było powtarzać w miarę potrzeby, co pozwalało wiernym na regularne oczyszczanie sumienia i duchową odnowę⁴³. Mnisi wprowadzili księgi pokutne, tzw. „taryfikatory” – listy grzechów z przypisanymi aktami pokuty, co umożliwiło zindywidualizowane podejście do każdego przypadku. Ten model pokuty z czasem stał się podstawą sakramentu pokuty, praktykowanego w całym Kościele zachodnim. Proces ten

⁴⁰ Szerzej na temat *lapsi*, zob. P. Szczur, *Lapsi*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, Lublin 2004, kol. 495-496; L. Misiarczyk, P. Sprusiński, *Warunki powrotu lapsi do wspólnoty kościelnej według Cypriana z Kartaginy*, „*Studia Płockie*” 40 (2012), s. 27-48; J. Grzywaczewski, *Great Persecutions and the Reconciliation of the Lapsi*, Warszawa 2015.

⁴¹ Por. K. Dooley, *From Penance to Confession: The Celtic Contribution*, „*Bijdragen*” 43 (1982), s. 390-411.

⁴² Por. D. Kwiatkowski, *Natura i cel pokuty w irlandzkich księgach pokutnych z V i VI wieku*, s. 97-98.

⁴³ Por. B. Kosecki, *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 29 (1976), s. 65-81.

wyznaczał istotną zmianę w podejściu do pokuty, która stała się bardziej osobista, systematyczna i skierowana na duchowy rozwój jednostki⁴⁴.

2.1.3. Sakramentalność pokuty

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa, sakramentalność pokuty nie była jeszcze formalnie określona, jednak proces pokutny miał wyraźnie sakralny charakter i pełnił kluczową rolę w życiu wspólnot chrześcijańskich⁴⁵. Pokuta była procesem oczyszczenia i duchowej odnowy, która umożliwiała powrót do wspólnoty wiernych oraz ponowne pojednanie z Bogiem.

W pismach wczesnochrześcijańskich pisarzy pokuta jest przedstawiona jako jednorazowy proces zadośćuczynienia, który miał charakter „świętego ceremoniału”. Choć nie posługują się oni terminem „sakrament” w odniesieniu do pokuty, to jednak ich podejście ilustruje już wczesną koncepcję pokuty jako rytuału, który przynosi duchowe oczyszczenie i pojednanie⁴⁶.

W okresie prześladowań, wraz z kontrowersjami dotyczącymi *lapsi*, pojawiło się również zagadnienie władzy biskupiej w procesie przebaczenia grzechów⁴⁷. Biskup, stojący na czele wspólnoty, mógł włączyć do niej na nowo tych, którzy upadli przez odstępstwo od wiary. Publiczna pokuta, związana z modlitwą, postami i innymi aktami skruchy, miała na celu nie tylko pojednanie z Bogiem, ale także pełne przywrócenie grzesznika do życia wspólnoty.

Pod koniec starożytności wytworzyło się przekonanie o sakramentalności pokuty, co w szczególności sposób zaakcentowały synody w IV wieku, potwierdzając możliwość jednokrotnego skorzystania z pokuty publicznej. Z biegiem czasu, z różnych powodów teologicznych i praktycznych, pokuta publiczna zaczęła ustępować miejsca pokucie prywatnej, co szczególnie widoczne było na Wyspach Brytyjskich, gdzie pojawiły się księgi pokutne opisujące bardziej zindywidualizowane podejście do pokuty. Zmiany te przygotowały grunt pod formalne uznanie pokuty za sakrament, choć sama praktyka sakramentalnej spowiedzi rozwinie się w pełni dopiero w średniowieczu⁴⁸.

⁴⁴ O specyfice Kościoła irlandzkiego w kontekście praktyk pokutnych, zob. M. Chłopowiec, *Charakterystyczne rysy Kościoła irlandzkiego wczesnego średniowiecza*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 26 (2018), s. 243-255.

⁴⁵ W sposób formalny pokutę uznał za sakrament Sobór Laterański IV w 1215 roku, który po raz pierwszy wymienił siedem sakramentów. Biblijną podstawą uznawania pokuty za sakrament jest przekazanie apostołom przez Chrystusa władzy odpuszczania grzechów: „Zaprawdę powiadam wam: Wszystko co zwiążecie na ziemi, będzie związane w niebie, a co rozwiążecie na ziemi, będzie rozwiązane w niebie” (Mt 18,18). Brak świadomości sakramentalności pokuty oraz zmiana formy sprawowania nie oznacza, że nie była ona sakramentem w pierwszych wiekach Kościoła. Por. K. Kwiatkowski, *Posługa kapłańska w sakramencie pokuty Kościoła pierwszych wieków*, „Roczniki Teologii Moralnej” 56 (2009), s. 107-120.

⁴⁶ Por. J.T. McNeill, *A History of the Cure of Souls*, s. 67-72.

⁴⁷ Warto zauważyć, że pomimo zmian w sposobie sprawowania pokuty na przestrzeni wieków, elementem stałym, jako znaku sakramentalnego, pozostaje osoba szafarza, który w imieniu Chrystusa i Jego mocą, udziela łaski sakramentalnej. Por. K. Kwiatkowski, *Posługa kapłańska w sakramencie pokuty Kościoła pierwszych wieków*, s. 107; M. Biskup, *Duch sakramentalnej pokuty*, „Teologia i Moralność” 10 (2015), s. 89-99.

⁴⁸ Por. K. Hughes, *The Church in Early Irish Society*, London 2019, s. 80-83.

2.2. Sytuacja Kościoła na Wyspach Brytyjskich do V wieku

Chrześcijaństwo w Irlandii i Brytanii rozwijało się w odmiennych warunkach, co miało wpływ na praktyki pokutne i duchowość w tych regionach⁴⁹. Chrześcijaństwo celtyckie w Irlandii charakteryzowało się silnymi wpływami monastycznymi. Irlandzcy mnisi odegrali kluczową rolę w organizacji życia religijnego, a ich działalność przyczyniła się do rozwoju specyficznych praktyk ascetycznych, które znalazły swoje odzwierciedlenie w księgach pokutnych⁵⁰. W Irlandii życie religijne koncentrowało się w klasztorach, a pokuta stała się procesem bardziej osobistym, opartym na indywidualnym rachunku sumienia i regularnym zadośćuczynieniu. Z kolei chrześcijaństwo anglosaskie w Brytanii miało bardziej hierarchiczną strukturę kościelną, wzorowaną na kontynentalnym systemie diecezjalnym. Kontakty z Rzymem oraz wpływy misjonarzy z kontynentu, takich jak św. Augustyn z Canterbury (†604/605), wzmocniły ten model. Mimo to, anglosaskie księgi pokutne wykazują znaczący wpływ tradycji irlandzkich, szczególnie w zakresie zindywidualizowanej pokuty.

2.2.1. Chrystianizacja Brytanii

Chrześcijaństwo dotarło na Wyspy Brytyjskie prawdopodobnie już w II wieku⁵¹, jednak jego rozprzestrzenianie było ograniczone do elitarnych kręgów rzymskich⁵². Najstarsze wzmianki o obecności chrześcijan na tych terenach pochodzą od Tertuliana, który w swym dziele *Adversus Iudaeos* wspomina, że tereny Brytanii, których nie zdobyli Rzymianie, zostały zdobyte przez Chrystusa, a więc schryścianizowane⁵³. Proces rozszerzania się chrześcijaństwa nabrał tempa po

⁴⁹ Por. M. Dillon, N.K. Chadwick, *Ze Świata Celtów*, tłum. Z. Kubiak, Warszawa 1975, s. 153-197. Informacji o początkach chrześcijaństwa w Irlandii dostarczają lokalne dokumenty pisane, natomiast wiedzę o początkach chrześcijaństwa w Brytanii trzeba czerpać ze źródeł kontynentalnych, zwłaszcza pochodzących z Galii.

⁵⁰ Literatura omawiająca „fenomen mnichów iroszkockich”: J. Strzelczyk, *Iroszkoci w Europie*, „Nasza Przeszłość” 61 (1984), s. 5-43; J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa, 1987; A. Bober, *Anglia, Szkocja, Irlandia – teksty źródłowe do historii Kościoła i patrystyki, I-IX w.*, Lublin 1991; T. Cahill, *How the Irish Saved Civilization. The Untold Story of Ireland's Heroic Role from the Fall of Rome to the Rise of Medieval Europe*, New York 1995, s. 99-144; W. Bedyński, *Klasztor w Mayo w kontekście wczesnego chrześcijaństwa na Wyspach Brytyjskich*, Kraków 2014.

⁵¹ Według Bedy Czcigodnego w 156 roku po Chrystusie w Brytanii panował pierwszy chrześcijański król Lucius. Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* I, 4, PL 95, kol. 30: „Anno ab incarnatione Domini centesimo quinquagesimo sexto, Marcus Antoninus Verus, decimusquartus ab Augusto, regnum cum Aurelio Commodo fratre suscepit; quorum temporibus cum Eleutherus vir sanctus pontificatui Romanae ecclesiae praesesset, misit ad eum Lucius Britanniarum rex epistolam, obsecrans ut per ejus mandatum Christianus efficeretur, et mox effectum piae postulationis consecutus est; susceptamque fidem Brittani usque in tempora Diocletiani principis inviolatam integramque quietam in pace servabant”.

⁵² Od I do V wieku Brytania była rzymską prowincją, dlatego mieszkano tam lub przebywało czasowo wielu Rzymian, wśród których znajdowali się również chrześcijanie. Por. J. Delaney, *The Roman Conquest of Britain*, Florida 2015, s. 32-41.

⁵³ Quintus Septimus Florens Tertullianus, *Adversus Iudaeos* VII, PL 2, kol. 610: „In quem enim alium universae gentes crediderunt, nisi in Christum, qui iam venit? Cui enim et aliae gentes crediderunt? [...] et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita”.

313 roku, gdy politykę religijną cesarstwa zaczęto prowadzić w duchu pokoju konstantyńskiego, a więc umożliwiając poddanym swobodne wyznawanie obranej przez nich religii⁵⁴.

Poważnym impulsem dla chrystianizacji Brytanii była działalność misjonarzy pochodzących z Galii. W IV wieku Brytania stała się jedną z prowincji, w której Kościół zaczął budować swoje struktury. Postacią symboliczną dla tego okresu był św. Alban († ok. 304), pierwszy męczennik brytyjski, który oddał życie za wiarę w czasie prześladowań cesarza Dioklecjana (†315/316)⁵⁵. Śmierć św. Albana stała się inspiracją dla kolejnych pokoleń Brytyjczyków do przyjmowania chrześcijaństwa, a późniejsze wspólnoty chrześcijańskie czciły go jako pierwszego brytyjskiego świętego.

Największe znaczenie w procesie chrystianizacji Brytanii miał jednak św. Augustyn z Canterbury, wysłany na Wyspy przez papieża Grzegorza Wielkiego (†604) w 597 roku, co opisał św. Beda Czcigodny (†735)⁵⁶. Misja augustyńska, obejmująca pomoc mnichów benedyktyńskich i wsparcie lokalnych władców, szczególnie króla Ethelberta z Kentu (†616), była początkiem oficjalnego ustanowienia Kościoła anglosaskiego⁵⁷. Misja Augustyna umożliwiła wprowadzenie hierarchii kościelnej, z Canterbury jako centrum, oraz ustanowienie diecezji i systemu kościelnych struktur wzorowanych na modelu kontynentalnym⁵⁸

2.2.2. *Chryścianizacja Irlandii*

Chryścianizacja Irlandii przebiegała w sposób odmienny niż na kontynencie i w Brytanii. Nie była ona inicjowana przez struktury państwowe ani nie odbywała się pod wpływem administracji rzymskiej, jako że Irlandia nigdy nie była częścią Imperium Rzymskiego⁵⁹. Pierwsze ślady chrześcijaństwa pojawiły się tam prawdopodobnie pod wpływem kontaktów handlowych z Brytanią oraz działalności kupców i kolonistów. Jednak kluczową rolę w chrystianizacji Irlandii

⁵⁴ W literaturze można spotkać informację o tzw. „edykcie mediolańskim” z 313 roku, chociaż nie ogłoszono wtedy żadnego nowego prawa. W tym roku miało miejsce spotkanie współrządzących cesarzy Licyniusza (†325) i Konstancyntyna Wielkiego (†337), na którym ustalono jednolitą politykę religijną cesarstwa wobec chrześcijaństwa. Umowę tę poprzedziły edykt tolerancyjny Galeriusza (†311), zwrot nieruchomości kościelnych przez Maksencjusza (†312) oraz przywileje osobiste nadane duchowieństwu przez Konstancyntyna Wielkiego. Por. J. Śrutwa, *Edykt mediolański*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1989, kol. 666.

⁵⁵ Por. Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* I, 7, PL 95, kol. 32-35. Szerzej o postaci św. Albana w dziele Bedy i o chrystianizacji Anglii w ogóle, zob. D. Kołodziejczyk, *Chryścianizacja Anglii według Historia ecclesiastica gentis Angelorum Bedy Czcigodnego*, „Annales Missiologici Posnanienses” 25 (2020), s. 7-21.

⁵⁶ Por. Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* II, 1-2, PL 95, kol. 76-84

⁵⁷ Por. B. Puchalska-Dąbrowska, *Beda Czcigodny i bohaterowie Historii kościelnej narodu angielskiego w Żywotach świętych Piotra Skargi*, „Vox Patrum” 65 (2016), s. 565-584.

⁵⁸ Por. M. Lapidge, J. Blair, *The Blackwell Encyclopedia of Anglo-Saxon England*, Oxford 1999, s. 69-73; W. Góralski, *Metropolia i metropolita w wymiarze prawnym – wczoraj i dziś*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 11 (2012), s. 125.

⁵⁹ Por. J. Strzelczyk, *Początki chrześcijaństwa w Irlandii*, w: *Chryścianizacja Europy. Kościół na przełomie I i II tysiąclecia*, J. Dobosz, J. Strzelczyk (red.), Poznań 2015, s. 187.

odegrał św. Patryk (†461), który według tradycji przybył do Irlandii jako niewolnik, a następnie, po wyzwoleniu, wrócił jako misjonarz, aby szerzyć wiarę chrześcijańską⁶⁰.

Patryk był szczególnie związany z lokalnymi wspólnotami i przywódcami plemiennymi, co uczyniło jego misję wyjątkowo skuteczną. Wprowadził chrześcijaństwo, tworząc lokalne struktury oparte na klasztorach, które szybko stały się centrami życia religijnego i edukacji. Irlandzcy mnisi, kierując się ascetycznymi ideałami, przyczynili się do rozwoju specyficznego, celtyckiego chrześcijaństwa, które odznaczało się położeniem mocnego akcentu na pokutę, ascetyzm i życie wspólnotowe⁶¹.

W przeciwieństwie do Brytanii, gdzie diecezje były podstawową jednostką administracyjną Kościoła, w Irlandii to klasztory, zarządzane przez opata, odgrywały centralną rolę⁶². Klasztory stały się miejscem kształtowania przyszłych misjonarzy, którzy z czasem zaczęli szerzyć chrześcijaństwo poza granicami Irlandii, również na kontynencie⁶³. Św. Kolumban

⁶⁰ Por. K. Hughes, *The Church in Early Irish Society*, s. 15-18. Szerzej o misji ewangelizacyjnej św. Patryka oraz o kontrowersjach historycznych związanych z Patrykiem i Palladiuszem, zob. J. Strzelczyk, *Wstęp*, w: Św. Patryk, *Pisma i najstarsze żywoty*, J. Strzelczyk (red.), Tyniec 2007, s. 9–62.

⁶¹ Por. T.M. Charles-Edwards, *Early Christian Ireland*, Cambridge 2000, s. 178-183.

⁶² Nie oznacza to, że w Irlandii nie istniał podział na diecezje. Według Jerzego Strzelczyka w początkowym okresie chrześcijaństwa w Irlandii struktura kościelna nie różniła się istotnie od struktury na kontynencie – na czele diecezji stali biskupi, którzy spełniali zadania wynikające z mandatu apostolskiego. Znaczenie klasztorów wzrosło dopiero w VI wieku. Autor uważa to za hipotezę, której nie można jednoznacznie odrzucić lub przyjąć z powodu braku wiarygodnych źródeł dotyczących organizacji Kościoła w Irlandii w najwcześniejszym etapie jego istnienia. Na korzyść tej hipotezy przemawiają wczesne kontakty z brytyjskim chrześcijaństwem. Por. J. Strzelczyk, *Początki chrześcijaństwa w Irlandii*, s. 185-187.

⁶³ Według Thomasa Cahilla (†2022) mnisi iroszkoccy odegrali także kluczową rolę w zachowaniu i rozpowszechnianiu kultury łacińskiej po upadku zachodniego cesarstwa rzymskiego. Wraz z chrześcijaństwem do Irlandii dotarła sztuka czytania i pisanie. W kolejnych latach mnisi z gorliwością poświęcali się przepisywaniu i ochronie manuskryptów zawierających zarówno literaturę teologiczną, jak i klasyczną. W swoich klasztorach tworzyli skrytoria, gdzie kopiowali bezcenne dzieła, ratując je przed zniszczeniem. Dzięki temu ocalili przed zagładą znaczną część dorobku cywilizacji łacińskiej. Irlandzcy mnisi często udawali się z misją ewangelizacyjną do różnych miejsc w Europie. Zakładali tam nowe klasztory i szkoły, które stawały się ośrodkami nauki i kultury. W tych miejscach nie tylko szerzyli chrześcijaństwo, ale także przekazywali wiedzę o kulturze antycznej. Wiele ośrodków miejskich w Europie Zachodniej i Środkowej zawdzięcza swój rozwój założonym tam klasztorom iroszkockim. Działalność misyjna i kulturowa mnichów obejmowała znaczne obszary kontynentu europejskiego. Ślady ich obecności zostały potwierdzone nawet na Morawach i w okolicach Kijowa. Działalność misyjna, edukacyjna i kulturowa mnichów iroszkockich przyczyniła się do zachowania ciągłości kulturowej między antykiem a średniowieczem oraz do kształtowania fundamentów średniowiecznej cywilizacji europejskiej. Por. T. Cahill, *How the Irish Saved Civilization*, s. 145-196. Zagadnienie wpływu mnichów iroszkockich na Kościół i społeczeństwo w Europie zostało opisane w wielu publikacjach naukowych. Szerzej zob. J.P. Huhmann, *Irish medieval monasteries on the continent*, Washington 1927; J.T. McNeill, *The Celtic Churches, a History A.D. 200 to 1200*, Chicago 1974; K. Hughes, *Church and society in Ireland, A. D. 400–1200*, London 1987; R. Flower, *The Irish Tradition*, Dublin 1993; P. O’Neill, *Celtic Britain and Ireland in the early middle ages*, w: *The Cambridge History of Libraries in Britain and Ireland*, red. E. Leedham-Green, T. Webber, Cambridge 2006, s. 69-90; M.T. Flanagan, *The Transformation of the Irish Church in the Twelfth Century*, Studies in Celtic History 29, Woodbridge 2010; J.M. Clark, *The Abbey of St. Gall as a Centre of Literature and Art*, Cambridge 2013; R. O’Connor (red.), *Classical Literature and Learning in Medieval Irish Narrative*, Studies in Celtic History 34, Cambridge 2014; K. Hughes, *The Church in Early Irish Society*, London 2019; S. Meeder, *The Irish Scholarly Presence at St. Gall, Networks of Knowledge in the Early Middle Ages*, London 2019; H. Daniel-Rops, *The Miracle of Ireland*, Dublin 2021.

Młodszy (†615), który opuścił Irlandię, aby szerzyć wiarę w Europie, jest jednym z najbardziej znanych irlandzkich misjonarzy⁶⁴.

2.2.3. Różnice w podejściu do pokuty: Celtowie i Anglosasi

Proces chrystianizacji Irlandii i Brytanii kształtował nie tylko odmienną strukturę kościelną w obu regionach, ale także wyraźnie wpływał na sposób rozumienia pokuty oraz organizację praktyk religijnych. Chrześcijaństwo celtyckie, rozwijające się na terenie Irlandii w izolacji od kontynentalnych centrów kościelnych, wprowadziło system pokuty indywidualnej, który stanowił istotną innowację wobec modelu pokuty publicznej.

Pokuta indywidualna, którą można było przeżywać wielokrotnie oraz dostosować indywidualnie od rodzaju i okoliczności popełnienia grzechu, była praktyką religijną prowadzącą do nawrócenia. Wyrosła ona z monastycznej duchowości Irlandii, która promowała praktyki ascetyczne, wewnętrzne nawrócenie i skrucę, jako środki do osiągnięcia osobistej świętości⁶⁵. Taka forma duchowości związana była z monastyczną strukturą kościelną, charakterystyczną dla celtyckiego modelu chrześcijaństwa, kształtującego się w zdecentralizowanych wspólnotach mnisznych⁶⁶. W ten sposób irlandzka struktura kościelna, wpłynęła znacząco na rozwój indywidualnej formy pokuty. Powstanie penitencjałów umożliwiło usystematyzowanie tych praktyk, co miało dalekosiężne konsekwencje dla irlandzkiej duchowości i jej wpływu na inne regiony.

W Anglosaskiej Brytanii proces chrystianizacji początkowo łączył elementy tradycji celtyckiej z wpływami misjonarzy rzymskich, takich jak św. Augustyn z Canterbury. Jednak z czasem zhierarchizowany model kościelny, wzorowany na tradycjach kontynentalnych, zaczął dominować. W tym kontekście publiczna pokuta, nadzorowana przez biskupów, stojących na czele lokalnej hierarchii kościelnej, początkowo pełniła centralną rolę. Pod wpływem irlandzkich misjonarzy, takich jak św. Aidan z Lindisfarne (†651)⁶⁷, stopniowo wprowadzano elementy pokuty indywidualnej, które wzbogacały duchowość i praktyki anglosaskiego Kościoła⁶⁸.

⁶⁴ Por. J.F. Kenney, *The Sources for the Early History of Ireland*, Toronto 1979, s. 220-225. Szerzej o Kolumbanie i o najstarszym jego żywocie, zob. A. O'Hara, *Jonas of Bobbio and the Legacy of Columbanus. Sanctity and Community in the Seventh Century*, Oxford 2018.

⁶⁵ Por. M. Kieling, *Grzech i pokuta a świadomość świętości*, s. 43-54.

⁶⁶ Por. M. Dunn, *The Emergence of Monasticism*, Oxford 2000, s. 98-105.

⁶⁷ Św. Aidan był irlandzkim mnichem nazywanym „Apostolem Northumbrii”. Na prośbę króla Oswalda (†642) opuścił klasztor na wyspie Iona i w 635 r. podjął się ewangelizacji Northumbrii. Założył klasztor na wyspie Lindisfarne, który stał się ważnym ośrodkiem misyjnym i kulturalnym w północnej Anglii. Por. S.J. Cosmos, *Oral tradition and literary convention in Bede's Life of St. Aidan*, „Classical Folia” 31 (1977), s. 47-63; H. Mayr-Harting, *The coming of Christianity to Anglo-Saxon England*, Pennsylvania 1991; D. Kołodziejczyk, *Chryścianizacja Anglii według Historia ecclesiastica gentis Angelorum Bedy Czcigodnego*, s. 11-15.

⁶⁸ Proces wzajemnych wpływów między tradycjami celtyckimi i anglosaskimi był przedmiotem badań Kate Dooley (†2015), która wskazuje, że chrześcijaństwo celtyckie miało istotny wkład w rozwój pokuty w Kościele zachodnim. Por. K. Dooley, *From Penance to Confession*, s. 390-411.

Struktury kościelne miały kluczowy wpływ na kształt praktyk pokutnych. W Irlandii dominacja wspólnot monastycznych sprzyjała praktykom pokuty indywidualnej, podczas gdy w Anglosaskiej Brytanii hierarchiczny model organizacji promował publiczny wymiar pokuty⁶⁹. Kościół irlandzki w okresie V-VIII wieku cechował się względną izolacją od kontynentu, co pozwoliło mu rozwijać unikalne formy religijności i dyscypliny. Działalność misyjna irlandzkich mnichów przyczyniła się do rozwoju i popularyzacji pokuty indywidualnej w Kościele zachodnim w średniowieczu.

2.3. Opis irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych⁷⁰

Irlandzkie i brytyjskie księgi pokutne (*libri poenitentiales*) to unikalne źródła teologiczne, w których przedstawione są konkretne regulacje dotyczące zadośćuczynienia za grzechy. Analiza ich treści umożliwia szersze spojrzenie na życie duchowe wczesnośredniowiecznego Kościoła. Pokuta na Wyspach była formą duchowego odnowienia, wymagającego od penitenta głębokiej refleksji, żalu i samodyscypliny. W odróżnieniu od jednorazowej, publicznej pokuty praktykowanej na kontynencie, irlandzkie księgi pokutne wprowadzały pokutę rozumianą jako proces możliwy do powtórzenia i dostosowany do indywidualnych okoliczności. Koncepcja pokuty rozwinięta na Wyspach, dzięki działalności misyjnej mnichów iroszkockich została rozpowszechniona na kontynencie, co z czasem przyczyniło się do transformacji formy sprawowania sakramentu pokuty w całej zachodniej Europie. Irlandzkie i brytyjskie księgi pokutne, zawierają nie tylko opisy praktyk duchowych, lecz także regulacje o charakterze społecznym, odnoszące się do takich tematów, jak grzechy przeciwko rodzinie, zasady żywieniowe i zachowania zgodne z lokalnymi tradycjami. Dzięki tym dokumentom możliwe jest poznanie codziennego życia ludzi tamtej epoki, przyjmowanych przez nich wartości oraz roli, jaką pełniła pokuta w utrzymywaniu społecznej i moralnej równowagi.

⁶⁹ Chrześcijaństwo w Brytanii było zależne od misji celtyckiej i rzymskiej. Po Synodzie w Whitby (664) dominujący stał się kontynentalny system organizacji kościelnej. Wpływy irlandzkie nie zniknęły jednak całkowicie, także w praktykach pokutnych. Por. J. Sprutta, *Opcja rzymska i celtycka w Northumbrii anglosaskiej Do synodu w Whitby [Zarys problemu]*, „Annales Missiologici Posnanienses” 29 (2024), s. 71-79. O znaczeniu wspomnianego synodu, szerzej zob. F.S. Betten, *The So-Called Council of Whitby, 664 A.D.*, „The Catholic Historical Review” 13 (1928), s. 620-629; J.L.G. Meissner, *The Celtic Church in England After the Synod of Whitby*, London 1929; D. Dugard, *The Synod of Whitby 664*, Whitby 1964; C. Cubitt, *Anglo-Saxon Church Councils c. 650-850*, London 1995.

⁷⁰ Jako teksty źródłowe uwzględnione zostały teksty krytyczne penitencjałów irlandzkich i brytyjskich z wydania: *Libri poenitentiales: Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011. Wydanie nie uwzględnia wszystkich penitencjałów, zwłaszcza tych, które nie zostały napisane w języku łacińskim, lecz w językach rodzimych, ale włączone do zbioru księgi można uważać za najbardziej reprezentatywne przykłady brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych. W niniejszej pracy pominięto księgę *Canones Adomnani*, datowaną na początek VIII wieku, która nie jest penitencjałem ani zbiorem prawa kościelnego, lecz wyliczeniem przepisów dotyczących czystej i nieczystej żywności. Domniemany autor, św. Adamnan z Iony (†704), był kolejnym następcą św. Kolumbana Starszego (†597) na stanowisku opata Iony. Jego dzieła *Vitae Columbae* oraz *De locis sanctis* różnią się diametralnie od stylu *Canones Adomnani*, co powoduje liczne wątpliwości co do jego autorstwa wspomnianych kanonów. Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials*, s. 9.

2.3.1. Penitencjały irlandzkie

„Synodus S. Patrici, etc. in Hibernia”⁷¹

Dokument „Synod św. Patryka, itd. w Irlandii” powstał około 456 roku. Nie jest to penitencjał w sensie ścisłym, ale jest umieszczany w katalogu ksiąg pokutnych jako jedno z pierwszych świadectw dyscypliny pokutnej Kościoła celtyckiego. Według tekstu dokumentu, jest on zapisem ustaleń synodu biskupów Patryka, Auksiliusza i Iserninusa, którzy kierują pewne przypomnienia do duchowieństwa. Księga składa się z 34 kanonów, z których 14 ma pochodzić od św. Patryka, Apostoła Irlandii⁷². Treść można podzielić na trzy części: napomnienia do duchowieństwa i mnichów, uwagi dotyczące wspólnoty chrześcijańskiej i wzajemnych relacji wewnątrz niej oraz przepisy dotyczące jurysdykcji kościelnej⁷³.

„Canones S. Patricio adscripti”⁷⁴

Zawierające dziewięć kanonów dzieło „Kanony przypisywane św. Patrykowi” pochodzi prawdopodobnie z połowy V wieku. Według Davida Wilkinsa (1685-1745) są to wypisy z dzieł św. Patryka, które zostały dołączone do niektórych dawnych wydań irlandzkich dokumentów synodalnych. Kwestia autorstwa i datacji pozostaje niejasna. Podobnie jak wyżej opisana księga nie jest to penitencjał, lecz przykład spisanej dyscypliny pokutnej. W kanonach podjęte są różne tematy związane z funkcjonowaniem wspólnoty chrześcijańskiej⁷⁵.

„Poenitentiale Vinniani”⁷⁶

Uważana za pierwszy irlandzki penitencjał w sensie ścisłym „Księga Pokutna Finniana”, powstała prawdopodobnie przed 550 rokiem. Za autora uważa się św. Finniana z Clonard († ok. 550) albo św. Finniana z Moville (†579)⁷⁷. Treść dzieła pozwala sądzić, że powstało ono w środowisku monastycznym na potrzeby wspólnoty, a później zostało uzupełnione o kanony

⁷¹ *Synodus S. Patrici, etc. in Hibernia*, tł. B. Frontczak, *Synod św. Patryka, itd. w Irlandii*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 2-6.

⁷² Por. J.T. McNeill, H.M. Gamer, *Medieval Handbooks of Penance*, s. 75.

⁷³ Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials*, s. 2.

⁷⁴ *Canones S. Patrici adscripti*, tł. B. Frontczak, *Kanony przypisywane św. Patrykowi*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 7-8.

⁷⁵ Por. *Canones S. Patricio adscripti, ex opusculis S. Patricii*, w: *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae, A Synodo Verolamiensi A.D. CCCXLVI ad Londinensem A.D. [MDCCXVII]. Accedunt constitutiones et alia ad historiam Ecclesiae Anglicanae spectantia a Davide Wilkins collecta*, Vol. I (446-1265), Londini 1737, s. 6.

⁷⁶ *Poenitentiale Vinniani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga Pokutna Finniana*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 14-24. Ostatnie słowa zapisane w tej księdze pokutnej: „...ut ab omnibus omnia deleantur hominibus facinora”, zostały wybrane na motto niniejszej pracy. Zdaniem autora oddają one cel tworzenia penitencjałów i stosowania praktyk pokutnych – aby występki wszystkich ludzi zostały wymazane, a dzięki nawróceniu zostały ograniczone i zakończone, co będzie wyrazem dążenia do osobistej świętości.

⁷⁷ Według niektórych badaczy chodzi o jedną osobę dwojako określaną w źródłach albo o nieistniejącą postać. Szerzej o tych kontrowersjach oraz o prawdopodobnej różnej pisowni tego samego imienia, zob. P. O'Neill, *Six degrees of whiteness: Finbarr, Finnian, Finnian, Ninian, Candida Casa and Hwiterne*, „Journal of the Australian Early Medieval Association” 3 (2007), s. 259-267.

dotyczące duchownych i świeckich⁷⁸. Penitencjał składa się z 53 kanonów, które nie zostały pogrupowane tematycznie, lecz stanowią zbiór dotyczący różnych grzechów. Autor wyraźnie dokonuje gradacji przewidzianych pokut w zależności od ciężkości popełnionego wykroczenia oraz rozróżnia grzechy faktycznie popełnione od grzechów myślnych. Tekst księgi stał się źródłem dla późniejszych penitencjałów⁷⁹.

„Paenitentiale Sancti Columbani”⁸⁰

Między 543 a 615 rokiem powstała „Księga pokutna św. Kolumbana”. W najnowszych wydaniach penitencjał podzielony jest na część A i B, a w sumie składa się z 42 kanonów. Księga posiada trzy części: kanony dotyczące mnichów (A 1-8), kanony dotyczące duchownych niebędących mnichami (B 1-12) oraz kanony dotyczące ludzi świeckich (B 13-23). Dwa kanony dotyczące herezji (B 24-25) zostały dodane w redakcji na kontynencie, gdzie rozwijała się sekta naśladowców Bonozusa⁸¹. Ostatnie kanony dotyczące mnichów (B 26-30) także uważane są za późniejszy dodatek. W penitencjale widać wzorowanie się na wcześniejszej „Księdze Pokutnej Finniana”⁸². Autor omawianej księgi, św. Kolumban Młodszy, był najpierw pustelnikiem, później mnichem, opatem i w końcu, jak wspomniano wyżej, misjonarzem. Jego misja i zakładane przez niego klasztory, przyczyniły się do rozpowszechnienia penitencjału oraz praktyki indywidualnej spowiedzi na kontynencie⁸³.

Columbanus, „De diversitate culparum sive Regula coenobialis”⁸⁴

Pod koniec życia, między 610 a 616 rokiem, Kolumban napisał kolejną księgę pokutną, nazywaną monastycznym penitencjałem: „Reguła Klasztorna”, rozdział X⁸⁵. Prawdopodobnie stanowiła ona dodatek do wcześniejszej Reguły, którą opracował dla zakładanych przez siebie klasztorów⁸⁶. Autor dzieła stawia przed mnichami wysokie wymagania dotyczące relacji z Bogiem, we wspólnocie mniszey oraz z ludźmi spoza wspólnoty. Pokuty przewidziane za grzechy

⁷⁸ Por. D. Kwiatkowski, *Grzech i pokuta osób duchownych*, s. 113-124.

⁷⁹ Por. L. Bieler, *The Irish Penitentals*, s. 4.

⁸⁰ *Paenitentiale Sancti Columbani*, tł. S. Kalinkowski, *Księga pokutna św. Kolumbana*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 31-37.

⁸¹ Bonozus, biskup Sardyki, żyjący w IV wieku, głosił pogląd, że Maryja po urodzeniu Jezusa miała inne dzieci ze swoim mężem Józefem. Pogląd ten był sprzeczny z ówczesnym nauczaniem Kościoła o dziewictwie Maryi. Szerzej o tej herezji i o naśladowcach Bonozusa, zob. Y. Fox, *Sent from the Confines of Hell: Bonosiacs in Early Medieval Gaul*, „Studies in Late Antiquity” 2 (2018), s. 316-341.

⁸² Por. L. Bieler, *The Irish Penitentals*, s. 5.

⁸³ Por. A. O’Hara, *Columbanus ad Locum: The Establishment of the Monastic Foundations*, „Peritia. Journal of the Medieval Academy of Ireland” 26 (2015), s. 143-170.

⁸⁴ Columbanus, *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*, cap. X, tł. S. Kalinkowski, Kolumban, *O różnych przewinieniach*, czyli *Reguła Klasztorna*, rozdz. X, SCL 5 = ŻMT 58, s. 38-47.

⁸⁵ Por. R. Meens, *Penance in medieval Europe, 600-1200*, Cambridge 2014, s. 54.

⁸⁶ Szerzej na temat Reguł św. Kolumbana, zob. J. Strzelczyk, *Wstęp*, w: Św. Kolumban, *Pisma*; Jonasz z Bobbio, *Żywot Kolumbana*, opr. J. Strzelczyk, PSP 60, Warszawa 1995, s. 7-74.

oraz kary za przekroczenie Reguły są bardzo wysokie. Wskazania Kolumbana są świadectwem próby stworzenia ideału życia chrześcijańskiego w realizacji powołania monastycznego⁸⁷. Sam autor miał dawać przykład życia według tych wskazań i przekonywać, że jest to najpewniejsza droga do osobistej świętości. Po śmierci Kolumbana klasztory, które założył odrzuciły jego wymagającą Regułę i przyjęły łagodniejszą Regułę św. Benedykta z Nursji⁸⁸.

„Canones Hibernenses”⁸⁹

Zbiór nazwany „Kanony Irlandzkie”, datowany na połowę VII wieku, składa się z sześciu części, które nie tworzą spójnej całości i nie są dziełem jednego autora⁹⁰. Część I (*De disputatione Hibernensis synodi*) jest podzielona na trzy sekcje: pokuty za różne formy zabójstwa, cudzołóstwa i aborcji, pokuty za spożywanie niedozwolonych pokarmów i napojów oraz pokuty za niewłaściwe przebywanie ze świeckimi i za żałobne lamenty. Dla nadania większej powagi wymienionym kanonom, na początku zostaje przywołany autorytet Grzegorza z Nazjanzu (*et Gregori Nasaseni sermo*). Część II (*De arreis incipit*) zawiera dwie wersje zamienników pokuty, według których dłuższy okres pokuty można zamienić na krótszą lecz bardziej wymagającą pokutę⁹¹. Część III (*Synodus Hibernensis decrevit*) składa się z ośmiu kanonów dotyczących kar, raczej o charakterze świeckim niż pokutnym, za pobicie biskupa, innych duchownych, księcia lub skryby. Część IV (*De iectioe*) zawiera wskazania dotyczące życzliwości w przyjmowaniu gości oraz przestrogi przed odmową ich przyjęcia. Część V (*De canibus sinodus sapientium*) oraz VI (*Item synodus sapientia sic de decimis disputant*) zawierają postanowienia synodu nazwanego synodem mędrców, dotyczące psów oraz dziesięcin. Nie zawierają one przepisów pokutnych, lecz postanowienia prawa świeckiego.

⁸⁷ O ideale życia doczesnego mnichów, przeżywanego w perspektywie przyszłego życia wiecznego, zob. P. Wygalak, *Świętego Kolumbana Młodszego koncepcja życia doczesnego mnichów w perspektywie życia wiecznego. Analiza Kazań*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 21 (2007), s. 61-73.

⁸⁸ Por. P. Wygalak, *Rady ewangeliczne w Regulach św. Kolumbana Młodszego (+615)*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 20 (2006), s. 91-98.

⁸⁹ *Canones Hibernenses*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Kanony Irlandzkie*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 48-57.

⁹⁰ Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials*, s. 8-9.

⁹¹ Beata Szpetkowska uważa, że „Większość zamienników umożliwia zmianę długiej i uciążliwej pokuty postu o chlebie i wodzie na krótszą i mniej uciążliwą, a nawet na zmianę formy pokuty postnej na odmówienie modlitw” (B. Szpetkowska, *Zamienniki pokut w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, s. 113-134). O ile prawdą jest możliwość zamiany pokuty w formie postu na modlitwę, lub dłuższego postu na krótszy, to jednak taka zamiana wiąże się z bardziej uciążliwymi formami pokutnymi. Przykładem może być zamiennik rocznej pokuty, polegającej na spożywaniu mniejszej ilości jedzenia na spędzenie trzech dni i nocy w grobie zmarłego (uważanego za świętego), bez jedzenia, bez snu, bez odzienia (ubranie złożone na boku) z nieustannym śpiewaniem psalmów i odmawianiem modlitw przepisanych na poszczególne godziny. Innym przykładem może być zamiennik takiej samej rocznej pokuty, polegającej na spożywaniu mniejszej ilości jedzenia, na miesiąc bardzo surowego umartwienia, aż na granicy przeżycia. Por. *Canones Hibernenses* II,3; II,8, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Kanony Irlandzkie*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 50.

„Poenitentiale Cummaeani”⁹²

Kolejnym dziełem datowanym na połowę VII wieku jest „Księga pokutna Kummeana”. Imię autora jest w źródłach zapisywane w różny sposób, jednak według opracowań można go utożsamiać z osobą znaną jako Cummaine Fota, synem lokalnego władcy i fundatorem klasztoru w Kilcummin oraz z biskupem Clonfert, Cumineusem Longusem (od św. Brendana), autorem hymnu *Celebra Iuda*⁹³. Autor żyłby więc od 592 do 662 roku, dlatego datacja penitencjału na połowę VII wieku jest uzasadniona⁹⁴. W treści księgi dostrzec można nawiązania do *Poenitentiale Vinniani*. Kanony są uporządkowane według katalogu ośmiu grzechów głównych: obżarstwa, rozpusty, zachłanności, gniewu, smutku, zniechęcenia, próżności i pychy. Treść główną poprzedza wstęp dotyczący dwunastu form odpuszczenia grzechów⁹⁵, a dodatkowe trzy rozdziały na końcu księgi dotyczą szczegółowych grzechów, zabaw chłopięcych (związanych z nieczystością) oraz szacunku do Eucharystii. W zakończeniu wyraźnie podkreślone jest indywidualne podejście do każdego penitenta w sprawowaniu pokuty:

„Należy brać pod uwagę przy każdej pokucie, jak długo ktoś pozostawał w przestępstwie, jakie jest jego wykształcenie, pod wpływem jakiego uczucia działał, jak jest mocny, jak wielki widać u niego żal, jaka siła doprowadziła go do grzechu. Wszchemogący Bóg, który zna serca wszystkich i wprowadził różnorodność natur, nie zamierzył jednakowego ciężaru pokuty dla grzeszników”⁹⁶.

Penitencjał autorstwa Kummeana był szeroko rozpowszechniony na kontynencie w VIII i IX wieku. Stał się również jednym ze źródeł dla innych ksiąg pokutnych.

„Synodus alia S. Patricii”⁹⁷

W wieku VII powstał dokument noszący nazwę „Drugi Synod świętego Patryka”. Jak inne księgi związane z osobą św. Patryka w tytule, nie jest to penitencjał w sensie ścisłym, lecz zbiór przepisów kościelnych zredagowanych w nawiązaniu do ducha pokuty. Dokument składa się z 31

⁹² *Poenitentiale Cummaeani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Kummeana*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 70-85.

⁹³ O życiu Kummeana, domniemanego autora penitencjału, zob. G.S. Mac Eoin, *A Life of Cumaine Fota, „Béaloideas”* 39-41 (1971-1973), s. 192-205.

⁹⁴ Według opracowań nie jest natomiast uzasadnione utożsamianie autora z Cummeanem, autorem Listu dotyczącego daty Wielkanocy albo z Cummeanem, biskupem Bobbio, który zmarł w połowie VIII wieku. Tym samym przesuwanie daty powstania penitencjału na VIII wiek nie jest właściwe. Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials*, s. 6-7; R. Meens, *Penance in medieval Europe, 600-1200*, s. 82.

⁹⁵ Szerzej o dwunastu sposobach odpuszczenia grzechów, zob. M. Kieling, *Dwanaście sposobów odpuszczenia grzechów*, s. 83-95.

⁹⁶ *Poenitentiale Cummaeani* [Epilogus] 1-2: „Sed hoc in omni paenitentia solerter intuendum est, quanto quis tempore in delictis remaneat, qua eruditione inbutus, qua inpugnatur passione, qualis existat fortitudine, qua videtur adfligi lacrimabilitate, quali compulsus est gravatione peccare. Omnipotens etenim Deus, qui corda omnium novit diversasque naturas indidit, non aequali lance paenitudinis pondera peccatorum pensabit”, *Księga pokutna Kummeana*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, SCL 5 = ŻMT 58, s. 85.

⁹⁷ *Synodus alia S. Patricii*, tł. B. Frontczak, *Drugi synod świętego Patryka*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 65-69.

kanonów, które dotyczą różnych kwestii od terminu chrztu, określenia kim jest mnich, po modlitwy za zmarłych. Nie określono pewnej datacji ani autorstwa tych kanonów⁹⁸. W treści można zauważyć zależności od wcześniejszych penitencjałów⁹⁹.

„Poenitentiale Pseudo-Cummaeani”¹⁰⁰

W VIII wieku powstała „Księga pokutna Pseudo-Kummeana”. Znajdują się w niej liczne powtórzenia z Księgi autorstwa Kummeana, która z powodu swojej popularności była często rozpowszechniana. Wraz z fragmentami innych źródeł penitencjalnych, niektóre kanony Kummeana zostały połączone w *Excarpsus Cummeani* (inaczej: „Pseudo-Cummaeanus”). W ten sposób powstała księga nieznanego kompilatora¹⁰¹. W strukturze penitencjałów nawiązuje do katalogu ośmiu grzechów głównych, rozszerza go jednak i przez bardziej szczegółowy podział grzechów liczy 14 rozdziałów, poprzedzonych wstępem o dwunastu sposobach odpuszczenia grzechów, przepisany z *Poenitentiale Cummaeani*.

„Paenitentiale quod dicitur Bigotianum”¹⁰²

Na przełomie VIII i IX wieku powstał „Penitencjał zwany Bigotianum”. Nie jest to również penitencjał w sensie ścisłym, ponieważ nie zawiera spisu taryf pokutnych, dotyczy jednak wyraźnie praktyk pokutnych. W wielu fragmentach księga zależna jest od innych źródeł pokutnych oraz pism Jana Kasjana, Izydora i Reguły św. Benedykta. Prawdopodobnie penitencjał ten powstał na kontynencie z materiałów zgromadzonych na Wyspach¹⁰³. W treści zawiera opis wad wpływających z grzechów głównych oraz przeciwnych im właściwych postaw opartych na tekstach biblijnych.

⁹⁸ O kontrowersjach związanych z powstaniem księgi oraz prawdopodobnym irlandzkim lub rzymskim jej pochodzeniu, por. R. Sowerby, *The „Second Synod of St. Patrick” and the „Romans” of the Early Irish Church*, „Traditio” 78 (2023), s. 47-78. Szerzej zob. P. O’Neill, *Romani Influences on Seventh-Century Hiberno-Latin Literature*, w: *Irland und Europa: Die Kirche im Frühmittelalter*, ed. P.N. Chatháin, M. Richter (red.), Stuttgart 1984, s. 280-290; B. Jaski, *Cú Chuimne, Ruben and the Compilation of the Collectio canonum Hibernensis*, „Peritia” 14 (2000), s. 51-69; M. Richter, *Dating the Irish Synods in the Collectio canonum Hibernensis*, „Peritia” 14 (2000), s. 70-84.

⁹⁹ Por. J.T. McNeill, H.M. Gamer, *Medieval Handbooks of Penance*, s. 75

¹⁰⁰ *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 86-114.

¹⁰¹ Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials*, s. 7.

¹⁰² *Paenitentiale quod dicitur Bigotianum*, tł. A. Caba, *Penitencjał zwany Bigotianum*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 249-259.

¹⁰³ Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials*, s. 10.

2.3.2. Penitencjały walijskie¹⁰⁴

„Excerpta de Libro Davidis”¹⁰⁵, „Synodus Aquilonalis Britanniae”¹⁰⁶, „Sinodus Luci Victoriae”¹⁰⁷ oraz „Praefatio Gildae de poenitentia”¹⁰⁸

Na początku VI wieku powstały cztery krótkie penitencjały pochodzenia walijskiego, które stanowią zarazem najstarsze zachowane księgi pokutne Kościoła celtyckiego. Dokumenty te związane są z osobą św. Dawida, założyciela klasztoru i biskupa w Menevii¹⁰⁹. Świadczenia o udziale Dawida w synodach pochodzą od żyjącego w XI wieku Rhigyfarcha, który spisał żywot świętego biskupa. Jego relacja nie jest jednak wiarygodna, dlatego powoływanie się na św. Dawida jest raczej zabiegiem retorycznym, być może późniejszym niż pierwsze edycje ksiąg, których pochodzenie z VI wieku jest możliwe¹¹⁰. „Wypisy z Księgi Dawida” zawierają 16 kanonów odnoszących się do duchownych i świeckich. W księdze poruszone są zagadnienia związane z takimi grzechami jak obżarstwo, pijaństwo, nierząd, oszustwo i lichwa. „Synod Północnej Brytanii” liczy tylko siedem kanonów, dotyczących grzechów mnichów i duchownych. W przypisanych pokutach można dostrzec gradację wielkości pokut w zależności od stanowiska (np. za ten sam grzech przewidziano 3 lata pokuty dla biskupa, 2 lata dla kapłana, a 1 rok dla diakona). Z dziewięciu kanonów składa się dokument „Synod w Lucus Victoriae”. W tekście podjęte są kwestie kradzieży, nierządu, służby wojskowej, krzywoprzysięstwa. Dotyczy osób duchownych i świeckich. Najdłuższą z omawianych ksiąg jest „Wstęp Gildasa o pokucie”, liczący 27 kanonów. W całości odnosi się do środowiska monastycznego nawiązując przede wszystkim do grzechów przeciwko Regule. Wspomnienie w tytule imienia św. Gildasa Mędrca († ok. 570), pierwszego historyka brytyjskiego, ma dodać księdze autorytetu, gdyż nie da się potwierdzić jego autorstwa. Wspólną cechą opisanych penitencjałów jest nakładanie pokut w wielkości zależnej od zajmowanego stanowiska lub przyjętych święceń. Przewidziane „taryfowe” pokuty są również wyraźnie lżejsze niż w późniejszych penitencjałach pochodzenia irlandzkiego.

¹⁰⁴ Penitencjały walijskie, chociaż wyszczególnione osobno ze względów geograficznych, stanowią grupę penitencjałów irlandzkich z powodu przynależności do celtyckiego modelu Kościoła. Por. K. Jaworska-Biskup, *Rozwój prawa średniowiecznej Walii do 1284 roku – perspektywa historyczna*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 11 (2018), s. 197-216. O niezależności i pewnej odrębności Kościoła w Irlandii i Walii, szerzej zob. H. Pryce, *Native Law and the Church in Medieval Wales*, Oxford 1993; D.Ó. Cróinín, *Early Medieval Ireland, 400-1200*, London – New York 1995; M. Richter, *Ireland and her Neighbours in the Seventh Century*, Dublin 1999; T.M. Charles-Edwards, *Wales and the Britons, 350-1064*, Oxford 2013.

¹⁰⁵ *Excerpta de Libro Davidis*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Wypisy z Księgi Dawida*, SCL 5 = ŻMT 58, Kraków 2011, s. 9-11.

¹⁰⁶ *Synodus Aquilonalis Britanniae*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Synod Północnej Brytanii*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 12-13.

¹⁰⁷ *Sinodus Luci Victoriae*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Synod w Lucus Victoriae*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 25-26.

¹⁰⁸ *Praefatio Gildae de poenitentia*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Wstęp Gildasa o pokucie*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 27-30.

¹⁰⁹ Szerzej o św. Dawidzie, patronie Walii, zob. M.J. Curley, *The Miracles of Saint David: A New Text and its Context*, „Traditio” 62 (2007), s. 135-205.

¹¹⁰ Por. L. Bieler, *The Irish Penitentials*, s. 3.

„Iudicium culparum vel Canones Wallici”¹¹¹

W VII wieku powstały „Kanony walijskie lub Kary za przestępstwa”. Nie jest to księga pokutna w ścisłym znaczeniu. Jedynie trzy kanony tego dokumentu (59-61) odnoszą się do szeroko rozumianych praktyk pokutnych. Pozostałe 58 kanonów stanowią zapis prawa świeckiego. Zbiór przekazuje również opis sytuacji społecznej w Walii w VII wieku¹¹².

2.3.3. *Penitencjały brytyjskie*

„Iudicia (seu Canones) Theodori episcopi Cantuariensis”

Zbiór „Orzeczeń (lub Kanonów) Teodora biskupa Canterbury” składa się z pięciu dokumentów (*Capitula Dacheriana*; *Canones Gregorii*; *Canones Cottoniani*; *Canones Basillienses*; *Discipulus Umbrensium*)¹¹³. Z nich jako reprezentatywne zostały wybrane dwie księgi: „*Capitula Dacheriana*”¹¹⁴ oraz „*Discipulus Umbriensium*”¹¹⁵, które datować można na przełom VII i VIII wieku. Mimo tytułu zbioru jego autorem nie jest wzmiankowany biskup Teodor (†690). Autorstwo poszczególnych dokumentów przypisywane jest uczniom Teodora. Treść powiązana jest z wcześniejszymi penitencjałami irlandzkimi. Dokument „*Discipulus Umbriensium*” uważany jest za najpełniejszą i najmłodszą część zbioru. Podzielony jest na 29 rozdziałów, w których zawarte są informacje na temat pokut za poszczególne grzechy oraz zalecenia dotyczące życia chrześcijańskiego¹¹⁶. Według redaktorów wydania krytycznego ksiąg pokutnych zapisy dokumentów związanych z biskupem Teodorem są świadectwem istnienia na Wyspach Brytyjskich jedynie pokuty prywatnej i braku znajomości pokuty publicznej, stosowanej na kontynencie¹¹⁷. Według opracowań, zwłaszcza według publikacji Kate Dooley, takie stanowisko jest nadużyciem¹¹⁸. Prześledzenie praktyk pokutnych na kontynencie i na Wyspach sugeruje, że Kościół brytyjski i celtycki znał pokutę publiczną, ale nie przyjął tej formy za swoją. Z

¹¹¹ *Iudicium culparum vel Canones Wallici*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Kanony walijskie lub Kary za przestępstwa*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 58-64.

¹¹² Por. M. Grazia, *I Canones Wallici: uno statuto rurale europeo. L'eclittismo giuridico di una compilazione normativa altomedievale*, „I Quaderni Del m.æ.S. Journal of Mediæ Ætatis Sodalitium” 11 (2008), s. 141-178.

¹¹³ Szerzej na temat zbioru pięciu dokumentów odwołujących się do osoby biskupa Teodora, zob. T.M. Charles-Edwards, *The Penitential of Theodore and the Iudicia Theodori*, w: *Archbishop Theodore: Commemorative Studies on His Life and Influence*, M. Lapidge (red.), Cambridge Studies in Anglo-Saxon England, Cambridge 1995, s. 141-174.

¹¹⁴ *Capitula Dacheriana*, tł. A. Caba, *Capitula Dacheriana*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 115-131.

¹¹⁵ *Discipulus Umbriensium*, tł. A. Baron, *Discipulus Umbriensium*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 131-160.

¹¹⁶ Por. M. Story, *Małżeństwo w świetle księgi pokutnej Discipulus Umbriensium*, s. 308-309.

¹¹⁷ Por. B. Szpetkowska, *Pokuta i jej przebieg w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, s. 265.

¹¹⁸ Por. K. Dooley, *From Penance to Confession*, s. 390-411. W swoim artykule Kate Dooley powołuje się na wyniki badań archeologicznych oraz publikacje innych badaczy (B. Poschmann, K. Hughes, T.P. Oakley, O.D. Watkins, K. Rahner, G. Mitchell, J. Aguirre). Autorka stawia pytanie o zależność pokuty prywatnej od pokuty publicznej w Irlandii i przytacza argumenty zarówno popierające, jak i obalające jej hipotezę. Szerzej zob. K. Dooley, *Development of the Practice of Devotional Confession*, „Questions liturgiques” 64 (1983), s. 89-117; K. Dooley, *Early Penance History and Its Implications for the Future of the Sacrament*, w: *Reconciliation: The Continuing Agenda*, R. Kennedy (red.), Collegeville 1987, s. 83-95.

powszechnej w Kościele pokuty kanonicznej na Wyspach wyrosła pokuta indywidualna, która tak samo wymagała zadośćuczynienia za grzechy i pozbawiała udziału w Eucharystii podczas odprawiania zadanej pokuty. Model wyspiarski zakładał możliwość wielokrotnego otrzymywania odpuszczenia grzechów przez spowiedź i wypełnienie pokuty oraz czynił obrzęd pokutny sprawą prywatną penitenta i Boga, przez pośrednictwo szafarza¹¹⁹.

„Capitula Theodori”¹²⁰

Na przełomie VII i VIII wieku powstały „Rozdziały Teodora”. Księga składa się z 60 rozdziałów. Na początku autor, zapewne uczeń Teodora kompilujący jego nauczanie, przedstawia przebieg procesu pokutnego oraz przypomina katalog ośmiu grzechów głównych. Kolejne rozdziały dotyczą pokut za poszczególne grzechy. Niektóre kanony nie dotyczą ściśle pokuty, lecz zawierają zachęty do doskonałego życia chrześcijańskiego. Treść penitencjału jest zależna od innych ksiąg przypisywanych Teodorowi¹²¹.

„Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V”¹²²

Przed 766 rokiem powstała księga „Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach”. Jej autorem jest Egbert z Yorku (†766), nauczyciel szkoły klasztornej a później arcybiskup w tym samym mieście. Egbert dążył do wzmocnienia dyscypliny kościelnej oraz do ułatwienia stosowania zasad pokutnych wobec wszystkich grzeszników. Wyrazem tych zamierzeń jest tekst penitencjału, w którym odwołuje się do różnych tradycji kościelnych¹²³. Księga zaczyna się od ogólnych uwag dotyczących pokuty, spowiednika i penitenta (część I). W części II podane są pokuty przewidziane za poszczególne grzechy z dostosowaniem ich do poszczególnych penitentów (w zależności od osoby przystępującej do spowiedzi). Kolejna część odnosi się do duchownych, jednak nie jako penitentów, lecz jako szafarzy pokuty, i z tego względu zawiera zalecenia dotyczące wypełniania posługi. Księga kończy się wyborem postanowień pokutnych Egberta z wcześniejszych kanonów i innych jego dzieł (część IV i V). Penitencjał Egberta jest cennym źródłem dotyczącym nie tylko praktyk pokutnych w Kościele anglosaskim, ale także dostarcza wiedzy o ówczesnym społeczeństwie.

¹¹⁹ Por. T.P. Oakley, *English Penitential Discipline and Anglo-Saxon Law*, s. 359-584.

¹²⁰ *Capitula Theodori*, tł. A. Baron – A. Caba, *Rozdziały Teodora*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 161-180.

¹²¹ Por. *Teodor z Canterbury*, w: *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, opr. M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, Poznań 2018, s. 915-916.

¹²² *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 201-245.

¹²³ Por. M. Kieling, *Dwanaście sposobów odpuszczenia grzechów*, s. 83-84.

„Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis”¹²⁴

Na VIII wiek datowana jest również księga „Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku”. Chociaż autorstwo przypisywane jest Egbertowi z Yorku, prawdopodobnie jest to dzieło anonimowego kompilatora. Penitencjał składa się z 14 rozdziałów na temat pokuty za różne grzechy. Tekst główny poprzedzony jest wstępem dotyczącym pokuty. Ostatnie rozdziały (XIII i XIV) to zapis zamienników pokuty. Znaczna część kanonów stanowi powtórzenie przepisów z ksiąg związanych z Teodorem¹²⁵.

„Canones de remediis peccatorum”¹²⁶

Również w VIII wieku powstał penitencjał „Kanony o lekarstwach na grzechy”. W niektórych manuskryptach nosi on tytuł *Paenitentiale (Pseudo-)Bedae* albo *Paenitentiale additivum Bedae-Egberthi*, co świadczy, że tekst był przypisywany tym autorom¹²⁷. Przyjmuje się jednak, że jest to tekst anonimowego autora związanego z tymi uczonymi. Księga podzielona jest na sześć rozdziałów, w których podane są pokuty za różne grzechy (nierząd, zabójstwo, krzywoprzysięstwo, pijaństwo, obżarstwo). Kanony zaczerpnięte zostały z wcześniejszych penitencjałów.

2.3.4. Podobieństwa i różnice między grupami ksiąg pokutnych

Dokładna analiza treści wymienionych powyżej ksiąg pokutnych pozwala zauważyć elementy łączące oraz odróżniające poszczególne grupy ksiąg.

Księgi irlandzkie związane są z chrześcijaństwem celtyckim. Jako pierwsze wprowadzały koncepcję pokuty indywidualnej, dostosowanej do konkretnych grzechów. Opisanie w nich praktyki pokutnej charakteryzują się rygorystycznym podejściem przez nakładanie długich i uciążliwych czynów ascetycznych. Było to odzwierciedleniem monastycznego rygoryzmu mnichów iroszkockich. Misyjna działalność mnichów spowodowała, że penitencjały irlandzkie wywarły istotny wpływ na rozwój praktyk pokutnych na kontynencie.

Księgi walijskie także związane są z chrześcijaństwem celtyckim, dlatego ze względu na pochodzenie tworzą jedną grupę z księgami irlandzkimi. W penitencjałach walijskich można

¹²⁴ *Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*, tł. A. Baron – A. Caba, *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 181-193.

¹²⁵ Por. M. Kieling, *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych*, s. 228-229.

¹²⁶ *Canones de remediis peccatorum*, tł. A. Baron, *Kanony o lekarstwach na grzechy*, SCL 5 = ŻMT 58, s. 194-200.

¹²⁷ Szerzej na temat tradycji penitencjałów przypisywanych Bedzie i Egbertowi, zob. R. Haggmüller, *Die Überlieferung der Beda und Egbert zugeschriebenen Bußbücher*, Frankfurt am Main 1991.

zauważyć jednak istotny wpływ prawa lokalnego na kanony pokutne, co odróżnia je od opisanych ksiąg pochodzących z Irlandii. Celem ksiąg walijskich było także utrzymanie porządku społecznego, dlatego ich przepisy były osadzone w świeckiej tradycji prawnej, a nakładane pokuty były zróżnicowane w zależności od statusu grzesznika. Dla nadania normom pokutnym większego autorytetu często nazywano je postanowieniami synodalnymi.

Księgi brytyjskie wywodzą się ze środowiska chrześcijaństwa anglosaskiego, w związku z czym można dostrzec w nich związki z tradycją irlandzką i kontynentalną. Penitencjały te charakteryzują się systematycznym podejściem do praktyk pokutnych. Kanony podzielone są na rozdziały według klasyfikacji grzechów, a wielkość pokuty zależy od stanu życia i statusu społecznego penitenta. W porównaniu do ksiąg celtyckich, księgi anglosaskie przewidują często mniejsze i krótsze pokuty za poszczególne grzechy.

Autorzy lub kompilatorzy poszczególnych penitencjałów nadawali treści specyficzny układ. W niektórych księgach podają pokuty za poszczególne grzechy wynikające z wad głównych¹²⁸, w niektórych opisują tylko wybrane z nich. Przyjmując jednak, że z każdej grupy penitencjałów (podzielonych ze względu na pochodzenie geograficzne), zostały opisane reprezentatywne przykłady ksiąg, można stwierdzić, że ich autorzy podjęli się przedstawienia praktyk pokutnych za grzechy szczegółowe wypływające z grzechów głównych z uwzględnieniem indywidualnych okoliczności życia i stanu penitenta oraz popełnionego przez niego grzechu¹²⁹.

¹²⁸ W starożytności chrześcijańskiej pojawiały się różne klasyfikacje grzechów nazywanych głównymi albo wadami. Szczególnie popularne było nauczanie o ośmiu grzechach głównych (lub ośmiu duchach złych) pochodzące od Ewagriusza z Pontu, a rozpowszechnione przez św. Jana Kasjana, jego ucznia: „Octo sunt principalia vitia, quae humanum infestant genus, id est, primum gastrimargia, quod sonat ventris ingluvies; secundum fornicatio; tertium philargyria, id est, avaritia, sive amor pecuniae; quartum ira; quintum tristitia; sextum aecidia, id est, anxietas, sive taedium cordis; septimum cenodoxia, id est, iactantia, seu vana gloria; octavum superbia” (Ioannes Cassianus, *Collationes*, Collatio quinta [Quae est abbatibus Serapionis, de octo principalibus vitiis] 2, PL 49, kol. 611).

¹²⁹ Szczegółowa analiza kanonów pokutnych pozwala stwierdzić, że w każdej grupie penitencjałów uwzględnione są następujące grzechy (wymienione według podziału na osiem grzechów głównych św. Jana Kasjana): 1. Grzechy wypływające z obżarstwa: nieumiarkowanie w jedzeniu, pijaństwo, lekceważenie postów, przyjmowanie nieczystych pokarmów lub napojów. 2. Grzechy wypływające z rozpusty: cudzołóstwo, konkubinat, porzucenie współmałżonka, powtórne małżeństwo, złamanie ślubu czystości, nierząd, nierząd prowadzący do spółdzenia dziecka, nierząd homoseksualny, nierząd kazirodczy, masturbacja, dewiacje seksualne (nierząd ze zwierzęciem, analny, oralny), pragnienie popełnienia cudzołóstwa, pożądanie drugiej osoby (w sercu), nieczyste myśli, słowa, spojrzenia, poufała przyjaźń z kobietami (grzech duchownych). 3. Grzechy wypływające z zachłanności: chciwość, skąpstwo, kradzież, fałszywe świadectwo, kłamstwo, krzywoprzysięstwo. 4. Grzechy wypływające z gniewu: przemoc (grabież, rabunek, zniewolenie, uprowadzenie, okrucieństwo), samookaleczenie, zranienie innego, zabójstwo, zabicie dziecka (aborcja), gniew i złość w myślach i słowach, przyczynianie się do kłótni. 5. Grzechy wypływające ze smutku: żałobne zawrodożenie, zazdrość i zawiść, zasmucenie innych, gorycz w sercu i rozgoryczenie. 6. Grzechy wypływające ze zniechęcenia: lenistwo, brak wytrwałości, zaniedbanie chrztu dziecka, przemilczenie grzechu (brak upomnienia). 7. Grzechy wypływające z próżności: nieposłuszeństwo przełożonym, nieposłuszeństwo Kościołowi przy sprawowaniu sakramentów, lekceważenie obowiązków, lekceważenie modlitwy, brak szacunku wobec innych, pogaństwo (chodzenie do świątyń pogańskich, spożywanie ofiar pogańskich), herezje, utrzymywanie wspólnoty z heretykiem lub ekskomunikowanym, próżność i upór, oszczerstwa, niesłuszne oskarżenia. 8. Grzechy wypływające z pychy: przyjęcie powtórnie chrztu (świadome), lekceważenie eucharystii (komunii świętej), okultyzm, wróżby, przesady, magia, okazywanie pychy w codzienności.

3. Opis cyklu powiązanych publikacji stanowiących osiągnięcie naukowe

Jako oryginalne osiągnięcie naukowe autor przedstawia niniejszą rozprawę doktorską w formie zbioru opublikowanych i powiązanych tematycznie publikacji naukowych. Zbiór ten nosi tytuł: „*Ut ab omnibus omnia deleantur hominibus facinora*”. *Praktyki pokutne Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego w świetle ksiąg pokutnych (V-VIII w.)*. Jak wskazano w opisie tematyki badań, tytuł rozprawy wskazuje, że autor w poszczególnych artykułach przedstawia praktyki pokutne opisane w irlandzkich i brytyjskich penitencjałach jako drogę do osiągnięcia osobistej świętości chrześcijańskiej.

3.1. Przedstawienie artykułów stanowiących spójną całość

W ramach cyklu przygotowano i opublikowano siedem artykułów naukowych. Publikacje tworzą spójny cykl. Każda z nich odnosi się do różnych aspektów pokuty lub życia duchowego, ujętych w kontekście historycznym i teologicznym. Wszystkie artykuły powstały pod kierunkiem promotora w ramach seminarium naukowego z patrologii.

Zgodnie z zamierzeniem autora cykl składa się z siedmiu artykułów, które logicznie dzielą się na trzy części. Pierwsza, składająca się z dwóch artykułów, dotyczy mnichów iroszkockich jako twórców ksiąg pokutnych i ich wkładu w rozwój duchowości Kościoła. W drugiej, którą tworzą trzy artykuły, autor skupia się na praktykach pokutnych opisanych w wybranych kanonach, ukazując, jak te praktyki wpływały na życie religijne i społeczne oraz jak tradycje irlandzko-brytyjskie oddziaływały na Kościół kontynentalny. W części trzeciej, złożonej z dwóch artykułów, autor omawia pokutę jako wyraz troski o duchowe życie chrześcijan, podkreślając jej terapeutyczny charakter w „leczeniu chorób duszy” i przywracaniu grzeszników do życia duchowego. W całym cyklu autor wykazuje, że księgi pokutne były narzędziem duchowego i moralnego wsparcia, które wykraczało poza formalną dyscyplinę, realizując tym samym cel pracy i przedstawiając oryginalne rozwiązanie problemu naukowego.

Część I: Mnisi iroszkoccy jako twórcy ksiąg pokutnych

W pierwszej części cyklu autor skupia się na historycznym i duchowym kontekście, w jakim powstawały księgi pokutne.

Artykuł 1: „Obraz mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych” – artykuł naukowy w formie rozdziału w recenzowanej monografii naukowej „My, Wy, Oni: co i jak starożytni myśleli o sobie i innych” pod redakcją W. Kopka, Ł. Libowskiego i M. Nowak, wydanej w Krakowie w roku 2021 przez Wydawnictwo

„Scriptum” znajdujące się w Wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe (pozycja 602, 80 punktów). Artykuł liczy 31 713 znaków na 23 stronach (145-167).

W artykule tym autor przedstawia wkład mnichów iroszkockich w rozwój wczesnośredniowiecznych praktyk pokutnych. Analizuje także rolę mnichów w kształtowaniu dyscypliny kościelnej i duchowego życia wiernych, odwołując się do kanonów zawartych w irlandzkich i brytyjskich księgach pokutnych. Mnisi, jako przewodnicy duchowi, byli kluczowymi autorami i propagatorami zasad pokutnych, które miały na celu indywidualne nawrócenie i poprawę moralną wiernych. W artykule ukazany jest również związek między ascetycznym stylem życia mnichów a ich surowym podejściem do pokuty, co znajduje odbicie w restrykcyjnych formach zadośćuczynienia, takich jak posty i wyrzeczenia. W ten sposób autor wykazuje w pracy, że irlandzcy mnisi wyznaczyli standardy pokuty, które wywarły wpływ na cały Kościół zachodni, przyczyniając się do duchowego ujednoczenia wspólnot chrześcijańskich w Europie.

Artykuł 2: „Formacja mnichów iroszkockich według wybranych kanonów ksiąg pokutnych” – artykuł naukowy w formie rozdziału w recenzowanej monografii naukowej „Wybrane aspekty formacji chrześcijańskiej” pod redakcją D. Kiełba i M. Powęski, wydanej w Rzeszowie w roku 2022 przez Wydawnictwo „Bonus Liber Sp. z o.o.” znajdujące się w Wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe (pozycja 79, 80 punktów). Artykuł liczy 35 598 znaków na 18 stronach (85-102).

W artykule tym autor koncentruje się na formacji duchowej mnichów iroszkockich, których życie opierało się na zasadach zawartych w księgach pokutnych. W tym celu analizuje wybrane kanony, które określają codzienne praktyki ascetyczne i wymagania moralne, jakim musieli sprostać mnisi, by osiągnąć świętość. Mnisi byli przygotowywani do życia pełnego wyrzeczeń, co było zgodne z duchem ówczesnego monastycyzmu irlandzkiego, skoncentrowanego na ascezie i indywidualnej pokucie. W artykule podkreślono, że proces formacji duchowej miał na celu przygotowanie mnichów do roli nauczycieli i przewodników duchowych, którzy mieli prowadzić wiernych na drodze do zbawienia. W pracy tej, w kontekście tematu rozprawy, autor ukazuje głębokie podstawy duchowe iroszkockiego monastycyzmu, który miał kluczowy wpływ na rozwój dyscypliny pokutnej.

Część II: Praktyki pokutne w wybranych kanonach pokutnych

W drugiej części cyklu autor analizuje konkretne praktyki pokutne zawarte w księgach, ich zastosowanie oraz wpływ na życie religijne i społeczne.

Artykuł 3: „Kościół wobec służby wojskowej i wojny w świetle wybranych kanonów ksiąg pokutnych od VI do XI wieku” – artykuł naukowy opublikowany w czasopiśmie recenzowanym

„Littera Antiqua” 14 (2019) spoza listy ministerialnej. Artykuł liczy 35 563 znaków na 15 stronach (57-71).

Autor w artykule omawia stanowisko Kościoła w kwestii służby wojskowej i działań wojennych w oparciu o przepisy pokutne wybranych ksiąg od VI do XI wieku. Wskazuje, że księgi pokutne odgrywały ważną rolę w moralnym kształtowaniu chrześcijańskich rycerzy oraz osób uczestniczących w walkach. Czyny udział w wojnie był traktowany jako czyn wymagający pokuty, a zaangażowanie w przemoc wymagało zadośćuczynienia poprzez wyrzeczenia i modlitwy. W artykule podkreślono, że te zasady mają swoje źródła w irlandzkich i brytyjskich penitencjałach, co pokazuje wpływ praktyk pokutnych z Wysp Brytyjskich na rozwój pokuty w Europie. Autor dowodzi, że wypracowane na Wyspach Brytyjskich normy pokutne przyczyniły się do szerzenia idei odpowiedzialności moralnej w życiu świeckim na kontynencie.

Artykuł 4: „Grzechy przeciwko rodzinie w świetle wybranych kanonów wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych” – artykuł w formie rozdziału w recenzowanej monografii naukowej „Rodzina – drugi cud świata” pod redakcją J. Zimnego, wydanej w Stalowej Woli w 2022 roku przez „Wyższą Szkołę Ekonomiczną w Stalowej Woli” spoza listy ministerialnej. Artykuł liczy 28 522 na 14 stronach (9-22).

Autor w artykule bada, jak wczesnośredniowieczne księgi pokutne regulowały kwestie związane z grzechami przeciwko rodzinie, m.in. w zakresie przysięgi małżeńskiej, cudzołóstwa czy zaniedbań rodzinnych obowiązków. Autor podkreśla, że pokuta pełniła funkcję narzędzia dyscypliny moralnej, mającego na celu ochronę wartości rodzinnych, a także zadośćuczynienia za grzechy popełniane wobec najbliższych. Poprzez przeprowadzone analizy autor wykazuje, że kodeksy pokutne z Wysp Brytyjskich wyznaczały standardy moralne w zakresie relacji rodzinnych, wpływając na formowanie norm, które miały dalekosiężny wpływ na późniejsze pokolenia. W kontekście całej rozprawy autor w artykule ukazuje rolę ksiąg pokutnych w budowaniu chrześcijańskiej etyki rodzinnej, która nie ograniczała się jedynie do wspólnot lokalnych, lecz oddziaływała szerzej na kontynencie.

Artykuł 5: „Cześć wobec Eucharystii w świetle wybranych kanonów italskich ksiąg pokutnych (VIII-IX w.)” – artykuł naukowy w formie rozdziału w recenzowanej monografii naukowej „Eucharystia w życiu i posłannictwie Kościoła” pod redakcją D. Kielba i A. Pawlaka, wydanej w Rzeszowie w roku 2021 przez Wydawnictwo „Bonus Liber Sp. z o.o.” znajdujące się w Wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe (pozycja 79, 80 punktów). Artykuł liczy 33 718 znaków na 19 stronach (53-71).

W artykule tym omówiono szacunek wobec Eucharystii, analizując nadużycia wobec Najświętszego Sakramentu, o których jest mowa w kanonach pokutnych z ksiąg italskich, mających swoje źródło w księgach brytyjskich i irlandzkich. Autor ukazuje, że nadużycia i

profanacje wobec Eucharystii były postrzegane jako ciężkie grzechy, które wymagały odpowiedniego zadośćuczynienia. W tekście autor wskazuje na rozwój przepisów związanych z pokutą eucharystyczną, które początkowo rozwinęły się na Wyspach Brytyjskich i stopniowo zaczęły przenikać do norm włoskich. Autor w treści artykułu podkreśla, że wpływ irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych wykraczał poza ich rodzimy kontekst, kształtując praktyki eucharystyczne i pokutne w całym Kościele zachodnim.

Część III: Pokuta jako troska o święte życie chrześcijan

W ostatniej części cyklu autor ukazuje duchowy i terapeutyczny wymiar pokuty, akcentując jej rolę w uzdrawianiu duszy i przywracaniu wiernych do życia sakramentalnego.

Artykuł 6: „Choroby duszy i ciała człowieka według brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych” – artykuł naukowy opublikowany w czasopiśmie naukowym „Vox Patrum” 78 (2021), znajdującym się w Wykazie czasopism naukowych (pozycja 29910, 100 punktów). Artykuł liczy 34 997 znaków na 14 stronach (333-346).

W artykule przedstawiono koncepcję „chorób duszy” jako skutków grzechów, które wymagają duchowego uzdrowienia poprzez pokutę. Pokuta jest ukazana nie tylko jako kara, ale przede wszystkim jako narzędzie prowadzące do moralnego i duchowego odnowienia. Autor szczegółowo analizuje przepisy dotyczące „chorób duszy”, czyli grzechów, oraz stosowanych pokut, które mają przywrócić harmonię duchową w życiu chrześcijan. Autor w artykule ukazuje, że księgi pokutne stanowiły nie tylko kodeks karny, lecz pełniły także funkcję terapeutyczną, pomagając wiernym w przezwyciężaniu duchowych słabości. Autor w tym tekście uzasadnia, że celem praktyk pokutnych było nie tylko zadośćuczynienie, lecz także duchowe leczenie grzeszników, które miało prowadzić ich do odnowienia życia chrześcijańskiego.

Artykuł 7: „Rozumienie terminu „śmierć” w wybranych kanonach wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych” – artykuł naukowy w formie rozdziału w recenzowanej monografii naukowej „Motyw śmierci w dziełach kultury – ujęcie literaturoznawcze i kulturoznawcze” pod redakcją J. Jędrzejewskiej i P. Pomajdy, wydanej w Lublinie w roku 2022 przez Wydawnictwo Naukowe „Tygiel Sp. z o.o.”, znajdujące się w Wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe (pozycja 706, 80 punktów). Artykuł liczy 48 062 znaków na 15 stronach (35-49).

Celem badawczym artykułu jest analiza pojęcia „śmierci” w kanonach pokutnych, szczególnie w kontekście duchowym, gdzie śmierć oznaczała stan grzechu ciężkiego i oddzielenia od Boga. Kanony pokutne wskazują, że grzech prowadził do duchowej śmierci, a pokuta była drogą powrotu do życia i zbawienia. Dlatego, na podstawie analizowanych kanonów, autor wykazuje, że praktyki pokutne były postrzegane jako forma powrotu ze „śmierci duchowej” do

życia w jedności z Kościołem i Bogiem. Ponadto wykazuje, że w nakładanej przez Kościół pokucie celem nie była jedynie kara, ale również przywrócenie grzesznika do duchowego życia. W artykule autor dowodzi, że księgi pokutne pełniły pewnego rodzaju funkcję soteriologiczną, pomagając wiernym przewycięzać „śmierć duchową” i powracać do stanu łaski Bożej.

3.2. Podsumowanie

Powyższe omówienie poszczególnych artykułów dowodzi, że stanowią one spójny i logiczny zbiór publikacji, w którym autor konsekwentnie realizuje temat rozprawy doktorskiej: *„Ut ab omnibus omnia deleantur hominibus facinora”*. *Praktyki pokutne Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego w świetle ksiąg pokutnych (V-VIII w.)*. W pierwszej części cyklu, koncentrującej się na mnichach iroszkockich jako twórcach ksiąg pokutnych, autor przedstawia kluczowy kontekst historyczny i duchowy, niezbędny do zrozumienia pochodzenia i znaczenia praktyk pokutnych na Wyspach Brytyjskich. Pokazuje, że mnisi nie tylko opracowali normy pokutne, ale również stworzyli fundamenty teologiczne i duchowe, które kształtowały późniejszy rozwój dyscypliny kościelnej.

W drugiej części cyklu autor skupia się na analizie praktyk pokutnych opisanych w wybranych kanonach ksiąg pokutnych. Autor bada poszczególne obszary życia religijnego i społecznego, takie jak służba wojskowa, relacje rodzinne i szacunek dla Eucharystii. Uzasadnia wpływ irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych na rozwój praktyk pokutnych nie tylko na Wyspach, ale także na kontynencie. Poprzez tę część cyklu autor wykazuje i dowodzi, że lokalne tradycje pokutne nie były jedynie odizolowanym zjawiskiem, lecz stanowiły inspirację dla szerokiej tradycji chrześcijańskiej, przyczyniając się do ujednoczenia norm kościelnych w Europie.

W ostatniej części cyklu autor ukazuje głębszy sens pokuty, sięgający poza formalne nakładanie kar. W szczególności ukazuje jej funkcję w procesie leczenia „chorób duszy” i przywracania grzeszników do życia duchowego. Poprzez analizę koncepcji duchowej „śmierci” i „życia”, autor wykazuje, że nadrzędnym celem redakcji ksiąg pokutnych była troska o świętość życia wszystkich wiernych. W tym kontekście pokuta jawi się nie tylko jako system sankcji, lecz przede wszystkim jako narzędzie odnowy duchowej i wsparcia moralnego, mające prowadzić grzesznika z powrotem na drogę świętości.

W opisanym cyklu publikacji autor wykazuje i udowadnia, że księgi pokutne nie były tylko zbiorem norm dyscyplinarnych. Stanowiły one wyraz troski Kościoła o duchowe zdrowie i moralność wiernych. Autor w cyklu artykułów ukazuje też proces kształtowania praktyk pokutnych, ich funkcję w życiu religijnym i społecznym oraz ich długotrwały wpływ na Kościół powszechny. W ten sposób w omówionym cyklu prac naukowych autor realizuje założenia tematu

rozprawy, oferując oryginalne rozwiązanie problemu naukowego i wnosi istotny wkład w rozwój nauk teologicznych, a więc spełnia również wymagania ustawowe stawiane rozprawom doktorskim.

Oprócz wymienionych siedmiu artykułów stanowiących powiązany i spójny cykl, autor opublikował jeszcze trzy prace naukowe, w których podjął tematykę związaną z powyższym obszarem badawczym dotyczącą praktyk pokutnych opisanych w penitencjałach. Artykuły te stanowią pewnego rodzaju uzupełnienie tezy doktorskiej o bardziej szczegółowe zagadnienia:

„Samotność jako forma życia oraz forma pokuty w świetle ksiąg pokutnych – analiza wybranych kanonów” – artykuł naukowy w formie rozdziału w recenzowanej monografii naukowej „Samotność czy pustynia osamotnienia?” pod redakcją A. Magdoń i J. Zimnego, wydanej w Stalowej Woli w roku 2020 przez Wydawnictwo Akademii Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki we Wrocławiu, znajdujące się w Wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe (pozycja 37, 80 punktów). Artykuł liczy 33 150 znaków na 17 stronach (45-61).

„Wojna i przemoc we wczesnym średniowieczu w świetle wybranych kanonów ksiąg pokutnych” – artykuł naukowy w formie rozdziału w recenzowanej monografii naukowej „Nauki Społeczne i Humanistyczne, Varia”, Tom 2 pod redakcją D. Łukomiak i K. Łukomiaka, wydanej w Łodzi w roku 2021 przez Wydawnictwo Naukowe „ArchaeGraph” Diana Łukomiak, znajdujące się w Wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe (pozycja 688, 80 punktów). Artykuł liczy 23 831 na 10 stronach (377-386).

„Wczesnośredniowieczne księgi pokutne jako wyraz tożsamości mnichów iroszkockich” – artykuł naukowy w formie rozdziału w recenzowanej monografii naukowej „Młodzi Naukowcy 2.0”, Tom 2 pod redakcją J. Korpysa, P. Niedźwiedzkiej-Rystwej, A. Łabuza i P. Bełtowskiej, wydanej w Szczecinie w roku 2022 przez Wydawnictwo Fundacji Centrum Badań Socjologicznych w Szczecinie, znajdujące się w Wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe (pozycja 156, 80 punktów). Artykuł liczy 23 171 znaków na 9 stronach (308-316).

3.3. Wnioski badawcze

Na podstawie treści rozprawy przedstawionej w formie cyklu artykułów, można sformułować następujące wnioski, które stanowią odpowiedź na pytania badawcze postawione w rozprawie.

Mnisi iroszkoccy, kierując się zasadami ascetyzmu i dążenia do świętości, stworzyli księgi pokutne jako narzędzie służące indywidualnej odnowie duchowej wiernych. Ich podejście do pokuty, silnie zakorzenione w duchowości monastycznej, odznaczało się rygiorem i surowością,

co odzwierciedlało ich wiarę w wartość fizycznych wyrzeczeń i moralnej dyscypliny jako drogi do świętości. Dzięki tym założeniom księgi pokutne stały się nie tylko zbiorem przepisów o charakterze prawnym, ale także wyrazem duchowej troski mnichów o zbawienie wiernych (artykuł 1, artykuł 2).

Irlandzkie i brytyjskie księgi pokutne wywarły istotny wpływ na kontynentalną praktykę pokutną, przyczyniając się do rozwoju indywidualnej formy pokuty i zadośćuczynienia za grzechy. Adaptacja tych ksiąg w Europie kontynentalnej pozwoliła Kościołowi na rozszerzenie praktyki pokuty indywidualnej i systemu taryfikatorów, co z kolei przyczyniło się do ujednoczenia dyscypliny kościelnej. Ich popularność na kontynencie potwierdza, że pokuta w formie irlandzko-brytyjskiej była nie tylko efektywna, ale i powszechnie akceptowana jako skuteczny środek do nawrócenia i poprawy moralnej (artykuł 3, artykuł 4, artykuł 5).

Księgi pokutne miały na celu nie tylko dyscyplinowanie wiernych, lecz także prowadzenie ich ku duchowemu zdrowiu i świętości. Poprzez wyznaczanie kar za konkretne grzechy, księgi te kształtowały moralność chrześcijańską, podkreślając konieczność wewnętrznej przemiany i pokuty jako aktu nie tylko zadośćuczynienia, ale i oczyszczenia duszy. Były one narzędziem pasterskiej troski Kościoła, który pragnął nie tylko „ukarać” grzesznika, ale przede wszystkim uleczyć go i przywrócić na drogę zbawienia (artykuł 6, artykuł 7).

Księgi pokutne uznawały grzechy za „choroby duszy”, które prowadzą do oddzielenia od Boga i osłabienia życia duchowego. Poprzez szczegółowe przepisy pokutne dostosowane do rodzaju grzechu, księgi te oferowały „terapię” duchową, której celem było przywrócenie grzesznikowi zdrowia moralnego i powrotu do łaski Bożej. Wnioski z tej analizy wykazują, że księgi pokutne pełniły rolę terapeutyczną, dając wiernym narzędzia do leczenia duchowych niedomagań i powrotu do stanu jedności z Bogiem (artykuł 6, artykuł 7).

Księgi pokutne nie tylko regulowały kwestie związane z grzechami osobistymi, ale miały też wpływ na kształtowanie relacji społecznych, zwłaszcza w zakresie norm rodzinnych, odpowiedzialności wobec wspólnoty oraz etyki wojny. Przepisy pokutne dotyczyły zarówno kwestii etycznych, takich jak obowiązki wobec rodziny, jak i podejścia do przemocy oraz szacunku wobec Eucharystii. W ten sposób księgi pokutne kształtowały społeczne normy moralne, wcielając zasady chrześcijańskiej etyki w życie codzienne wiernych (artykuł 3, artykuł 4, artykuł 5).

4. Bibliografia autoreferatu

4.1. Źródła

Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, PL 95, kol. 21-290.

Canones de remediis peccatorum, tł. A. Baron, *Kanony o lekarstwach na grzechy*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 194-200.

Canones Hibernenses, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Kanony Irlandzkie*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 48-57.

Canones S. Patrici adscripti, tł. B. Frontczak, *Kanony przypisywane św. Patrykowi*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 7-8.

Canones S. Patricio adscripti, ex opusculis S. Patricii, w: *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae, A Synodo Verolamiensi A.D. CCCXLVI ad Londinensem A.D. [MDCCXVII]. Accedunt constitutiones et alia ad historiam Ecclesiae Anglicanae spectantia a Davide Wilkins collecta*, Vol. I (446-1265), Londini 1737, s. 6.

Capitula Dacheriana, tł. A. Caba, *Capitula Dacheriana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 115-131.

Capitula Theodori, tł. A. Baron – A. Caba, *Rozdziały Teodora*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 161-180.

Columbanus, *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*, cap. X, tł. S. Kalinkowski, Kolumban, *O różnych przewinieniach, czyli Reguła Klasztorna*, rozdz. X, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 38-47.

Discipulus Umbriensium, tł. A. Baron, *Discipulus Umbriensium*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 131-160.

Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis, tł. A. Baron – A. Caba, *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 181-193.

- Excerpta de Libro Davidis*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Wypisy z Księgi Dawida*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 9-11.
- Ioannes Cassianus, *Collationes*, PL 49, kol. 477-1328.
- Iudicium culparum vel Canones Wallici*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Kanony walijskie lub Kary za przestępstwa*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 58-64.
- Paenitentiale quod dicitur Bigotianum*, tł. A. Caba, *Penitencjał zwany Bigotianum*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 249-259.
- Paenitentiale Sancti Columbani*, tł. S. Kalinkowski, *Księga pokutna św. Kolumbana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 31-37.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, „Biblia Tysiąclecia”, wydanie V, Poznań 2003.
- Poenitentiale Cummaeani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 70-85.
- Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 86-114.
- Poenitentiale Vinniani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga Pokutna Finniana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 14-24.
- Praefatio Gildae de poenitentia*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Wstęp Gildasa o pokucie*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 27-30.
- Quintus Septimus Florens Tertullianus, *Adversus Iudaeos*, PL 2, kol. 595-642.
- Quintus Septimus Florens Tertullianus, *De poenitentia*, PL 1, kol. 1223-1248.
- Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 201-245.

- Sinodus Luci Victoriae*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Synod w Lucus Victoriae*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolecje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 25-26.
- Synodus alia S. Patricii*, tł. B. Frontczak, *Drugi synod świętego Patryka*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolecje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 65-69.
- Synodus Aquilonalis Britanniae*, tł. J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Synod Północnej Brytanii*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolecje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 12-13.
- Synodus S. Patrici, etc. in Hibernia*, tł. B. Frontczak, *Synod św. Patryka, itd. w Irlandii*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolecje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 2-6.

4.2. Opracowania

- Bedyński W., *Klasztor w Mayo w kontekście wczesnego chrześcijaństwa na Wyspach Brytyjskich*, Kraków 2014.
- Betten F.S., *The So-Called Council of Whitby, 664 A.D.*, „The Catholic Historical Review” 13 (1928), s. 620-629.
- Bieler L., *The Irish Penitentials*, *Scriptores Latini Hiberniae* 5, Dublin 1963.
- Biskup M., *Duch sakramentalnej pokuty*, „Teologia i Moralność” 10 (2015), s. 89-99.
- Bober A., *Anglia, Szkocja, Irlandia – teksty źródłowe do historii Kościoła i patrystyki, I-IX w.*, Lublin 1991.
- Cahill T., *How the Irish Saved Civilization. The Untold Story of Ireland's Heroic Role from the Fall of Rome to the Rise of Medieval Europe*, New York 1995.
- Charles-Edwards T.M., *The Penitential of Theodore and the Iudicia Theodori*, w: *Archbishop Theodore: Commemorative Studies on His Life and Influence*, M. Lapidge (red.), Cambridge Studies in Anglo-Saxon England, Cambridge 1995, s. 141-174.
- Charles-Edwards T.M., *Early Christian Ireland*, Cambridge 2000.
- Charles-Edwards T.M., *Wales and the Britons, 350-1064*, Oxford 2013.
- Chłopowiec M., *Charakterystyczne rysy Kościoła irlandzkiego wczesnego średniowiecza*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 26 (2018), s. 243-255.
- Chłopowiec M., *Nauka Orygenesesa o grzechu*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 22 (2014), s. 139-176.
- Chłopowiec M., *Pokuta w dokumentach synodalnych chrześcijańskiej starożytności*, „Vox Patrum” 55 (2010), s. 121-134.

- Chłopowiec M., *Pokuta w Kościele pierwszych wieków*, Wrocław 2015.
- Chłopowiec M., *Pokutna peregrinatio we wczesnym średniowieczu*, „Vox Patrum” 69 (2018), s. 83-103.
- Chłopowiec M., *Przesłanie pokutne Pasterza Hermasa*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 45 (2012), s. 215-230.
- Chłopowiec M., *Ryty i obrzędy procesu pojednania grzesznika w Kościele zachodnim pierwszych wieków*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 18 (2010), s. 9-30.
- Chłopowiec M., *Teologia pokuty pierwszych wieków chrześcijaństwa w Kościele wschodnim*, „Roczniki Teologii Moralnej” 58 (2011), s. 131-152.
- Ciprotti P., *Penitenziali anteriori al sec. VII*, Milano 1966.
- Clark J.M., *The Abbey of St. Gall as a Centre of Literature and Art*, Cambridge 2013.
- Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae, A Synodo Verolamiensi A.D. CCCXLVI ad Londinensem A.D. [MDCCXVII]. Accedunt constitutiones et alia ad historiam Ecclesiae Anglicanae spectantia a Davide Wilkins collecta*, Vol. I (446-1265), Londini 1737.
- Connolly H., *Sin*, New Century Theology, London 2002.
- Connolly H., *The Irish Penitentials and their significance for the Sacrament of Penance Today*, Dublin 1995.
- Cosmos S.J., *Oral tradition and literary convention in Bede's Life of St. Aidan*, „Classical Folia” 31 (1977), s. 47-63
- Cróinín D.Ó., *Early Medieval Ireland, 400-1200*, London – New York 1995.
- Cubitt C., *Anglo-Saxon Church Councils c. 650-850*, London 1995.
- Curley M.J., *The Miracles of Saint David: A New Text and its Context*, „Traditio” 62 (2007), s. 135-205.
- Czerwik S., *Praktyka pokutna w Kościele poprzez wieki*, „Ateneum Kapłańskie” 70 (1977), s. 159-177.
- Czerwik S., *Zarys dziejów pokutnej praktyki Kościoła*, w: *Sakrament pokuty*, A. Skowronek (red.), Katowice 1980, s. 127-175.
- Daniel-Rops H., *The Miracle of Ireland*, Dublin 2021.
- Delaney J., *The Roman Conquest of Britain*, Florida 2015.
- Dillon M., Chadwick N.K., *Ze Świata Celtów*, tłum. Z. Kubiak, Warszawa 1975.
- Dooley K., *Development of the Practice of Devotional Confession*, „Questions liturgiques” 64 (1983), s. 89-117.
- Dooley K., *Early Penance History and Its Implications for the Future of the Sacrament*, w: *Reconciliation: The Continuing Agenda*, R. Kennedy (red.), Collegeville 1987, s. 83-95.

- Dooley K., *From Penance to Confession: The Celtic Contribution*, „Bijdragen” 43 (1982), s. 390-411.
- Dugard D., *The Synod of Whitby 664*, Whitby 1964.
- Dunn M., *The Emergence of Monasticism*, Oxford 2000.
- Firey A., *A New History of Penance*, Brill's Companions to the Christian Tradition, Vol. 14, Leiden 2008.
- Flanagan M.T., *The Transformation of the Irish Church in the Twelfth Century*, Studies in Celtic History 29, Woodbridge 2010.
- Flower R., *The Irish Tradition*, Dublin 1993.
- Fox Y., *Sent from the Confines of Hell: Bonosiacs in Early Medieval Gaul*, „Studies in Late Antiquity” 2 (2018), s. 316-341.
- Frantzen A.J., *Between the lines: queer theory, the history of homosexuality, and Anglo-Saxon penitentials*, „Journal of Medieval and Early Modern Studies” 26 (1996), s. 255-296.
- Frantzen A.J., *The Literature of Penance in Anglo-Saxon England*, New Jersey 1983.
- Frantzen A.J., *The Penitentials Attributed to Bede*, „Speculum” 58 (1983), s. 573-597.
- Frantzen A.J., *The Tradition of Penitentials in Anglo-Saxon England*, „Anglo-Saxon England” 11 (1982), s. 23-56.
- Frąszczak K., *Doktryna i obrzędy pokuty w De poenitentia Tertuliana*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 20 (2012), s. 109-122.
- Góralski W., *Metropolia i metropolita w wymiarze prawnym – wczoraj i dziś*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 11 (2012), s. 121-140.
- Grazia M., *I Canones Wallici: uno statuto rurale europeo. L'ecllettismo giuridico di una compilazione normativa altomedievale*, „I Quaderni Del m.æ.S. Journal of Mediæ Ætatis Sodalitium” 11 (2008), s. 141-178.
- Grzywaczewski J., *Great Persecutions and the Reconciliation of the Lapsi*, Warszawa 2015.
- Haddan A.W., Stubbs W., *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*, Oxford 1869.
- Haggenmüller R., *Die Überlieferung der Beda und Egbert zugeschriebenen Bußbücher*, Frankfurt am Main 1991.
- Hałas S., *Μετάνοια: próba uściślenia biblijnego pojęcia*, „Symposium” 23 (2019), s. 145-158.
- Horowski J., *Upbringing for forgiveness from a biblical perspective*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika” 37 (2019), s. 51-67.
- Hughes K., *Church and society in Ireland, A. D. 400-1200*, London 1987.
- Hughes K., *The Church in Early Irish Society*, London 2019.
- Huhrmann J.P., *Irish medieval monasteries on the continent*, Washington 1927.

- Janicki J., *Pokuta w nauczaniu i praktyce Kościoła dwóch pierwszych wieków*, „Folia Historica Cracoviensia” 3 (1996), s. 287-303.
- Jankowski S., *Praktyka pokutna w Starym Testamencie*, „Seminare” 24 (2007), s. 21-37.
- Jaski B., *Cú Chuimne, Ruben and the Compilation of the Collectio canonum Hibernensis*, „Peritia” 14 (2000), s. 51-69.
- Jaworska-Biskup K., *Rozwój prawa średniowiecznej Walii do 1284 roku – perspektywa historyczna*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 11 (2018), s. 197-216.
- Kałużny J.C., *Tertulian a spory o kościelną dyscyplinę pokutną w Afryce Północnej na przełomie II i III wieku. Przyczynek do studium nad dziejami rygoryzmu wczesnochrześcijańskiego*, Kraków 2020.
- Keefe S.A., *Sex and the Penitentials: The Development of a Sexual Code 550-1150 by Pierre J. Payer (review)*, „Speculum” 61 (1986), s. 453-455.
- Kenney J.F., *The Sources for the Early History of Ireland*, Toronto 1979.
- Kéry L., *Canonical collections of the early Middle Ages (ca. 400-1140). A bibliographical guide to the manuscripts and literature*, History of Medieval Canon Law 1, Washington 1999.
- Kieling M., *Celebracje mszy świętych na podstawie Libri poenitentiales*, w: *Ojcowie Kościoła o Eucharystii*, P. Wygralak (red.), Poznań 2017, s. 187-203.
- Kieling M., *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*, „Teologia Patrystyczna” 1 (2004), s. 43-54.
- Kieling M., *Dwanaście sposobów odpuszczenia grzechów? Praktyka pokutna wczesnośredniowiecznego Kościoła na podstawie Penitencjału Egberta*, „Teologia Praktyczna” 13 (2012), s. 83-95.
- Kieling M., *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie Libri poenitentiales*, „Vox Patrum” 67 (2017), s. 225-240.
- Klooster A., *„Repent for the Kingdom of Heaven is at Hand!” (Mt 3:1 and 4:17): Conversion in the Gospel and the Christian Life*, „Journal of Moral Theology” 10 (2021), s. 51-66.
- Kołodziejczyk D., *Chryścianizacja Anglii według Historia ecclesiastica gentis Angelorum Bedy Czcigodnego*, „Annales Missiologici Posnanienses” 25 (2020), s. 7-21.
- Kosecki B., *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 29 (1976), s. 65-81.
- Kottje R., *Die Bußbücher Halitgars von Cambrai und des Hrabanus Maurus. Ihre Überlieferung und ihre Quellen*, Berlin 1980.
- Kottje R., *Die Tötung im Kriege. Ein moralisches und rechtliches Problem im frühen Mittelalter*, Barsbüttel 1991.

- Kwiatkowski D., *Grzech i pokuta osób duchownych w irlandzkich księgach pokutnych z V i VI wieku*, „Teologia i Człowiek” 56 (2022), s. 113-124.
- Kwiatkowski D., *Natura i cel pokuty w irlandzkich księgach pokutnych z V i VI wieku*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 42 (2022), s. 97-109.
- Kwiatkowski K., *Posługa kapłańska w sakramencie pokuty Kościoła pierwszych wieków*, „Roczniki Teologii Moralnej” 56 (2009), s. 107-120.
- Lapidge M., Blair J., *The Blackwell Encyclopedia of Anglo-Saxon England*, Oxford 1999.
- Lechniak M., *The Concept of Conversion in the Light of Some Concepts of Faith*, „Roczniki Filozoficzne” 71 (2023), s. 209-238.
- Mac Eoin G.S., *A Life of Cumaine Fota*, „Béaloideas” 39-41 (1971-1973), s. 192-205.
- Mayr-Harting H., *The coming of Christianity to Anglo-Saxon England*, Pennsylvania 1991.
- McNeill J.T., *A History of the Cure of Souls*, New York 1951.
- McNeill J.T., *The Celtic Churches, a History A.D. 200 to 1200*, Chicago 1974.
- McNeill J.T., Gamer H.M., *Medieval Handbooks of Penance: A Translation of the Principal Libri poenitentiales and Selections from Related Documents*, Records of Civilization: Sources and Studies 29, New York 1990.
- Meeder S., *The Irish Scholarly Presence at St. Gall, Networks of Knowledge in the Early Middle Ages*, London 2019.
- Meens R., *Penance in medieval Europe, 600-1200*, Cambridge 2014.
- Meens R., *Pollution in the early middle ages: the case of the food regulations in penitentials*, „Early Medieval Europe” 4 (1995), s. 3-19.
- Meens R., *Reforming the clergy: a context for the use of the Bobbio penitential*, w: *The Bobbio Missal: liturgy and religious culture in Merovingian Gaul*, Y. Hen, R. Meens (red.), Cambridge 2004, s. 154-167.
- Meens R., *The Frequency and Nature of Early Medieval Penance*, w: *Handling Sin. Confession in the Middle Ages*, P. Biller, A.J. Minnis (red.), York Studies in Medieval Theology 2, Woodbridge 1998, s. 35-61.
- Meens R., *The Historiography of Early Medieval Penance*, w: *The New History of Penance*, A. Firey (red.), Leiden 2008, s. 73-95.
- Meens R., *The penitential of Finnian and the textual witness of the Paenitentiale Vindobonense B*, „Mediaeval Studies” 55 (1993), s. 243-255.
- Meissner J.L.G., *The Celtic Church in England After the Synod of Whitby*, London 1929.
- Misiarczyk L., Sprusiński P., *Warunki powrotu lapsi do wspólnoty kościelnej według Cypriana z Kartaginy*, „Studia Płockie” 40 (2012), s. 27-48.
- Mitchell G., *The Origins of Irish Penance*, „Irish Theological Quarterly” 22 (1955), s. 1-14.

- Mokrzycki B., *Kościół w oczyszczeniu*, Warszawa 1986.
- Myers K.A., „*Metanoia*” and the Transformation of Opportunity, „*Rhetoric Society Quarterly*” 41 (2011), s. 1-18.
- Nagórny J., *Obrzędy pokuty i odnowienia przymierza w Starym Testamencie*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 37 (1984), s. 476-483.
- O'Connor R. (red.), *Classical Literature and Learning in Medieval Irish Narrative*, Studies in Celtic History 34, Cambridge 2014.
- O'Hara A., *Columbanus ad Locum: The Establishment of the Monastic Foundations*, „*Peritia. Journal of the Medieval Academy of Ireland*” 26 (2015), s. 143-170.
- O'Hara A., *Jonas of Bobbio and the Legacy of Columbanus. Sanctity and Community in the Seventh Century*, Oxford 2018.
- O'Neill P., *Celtic Britain and Ireland in the early middle ages*, w: *The Cambridge History of Libraries in Britain and Ireland*, red. E. Leedham-Green, T. Webber, Cambridge 2006, s. 69-90.
- O'Neill P., *Romani Influences on Seventh-Century Hiberno-Latin Literature*, w: *Irland und Europa: Die Kirche im Frühmittelalter*, ed. P.N. Chatháin, M. Richter (red.), Stuttgart 1984, s. 280-290.
- O'Neill P., *Six degrees of whiteness: Finbarr, Finnian, Finnian, Ninian, Candida Casa and Hwiterne*, „*Journal of the Australian Early Medieval Association*” 3 (2007), s. 259-267.
- Oakley T.P., *Commutations and Redemptions of Penance in the Penitentials*, „*The Catholic Historical Review*” 18 (1932), s. 341-351.
- Oakley T.P., *English Penitential Discipline and Anglo-Saxon Law in their Joint Influence*, w: *Studies in History Economics and Public Law*, Vol. 107, London 1923, s. 359-584.
- Oakley T.P., *Les commutations et les rédemptions dans les pénitentiels du continent*, „*Revue historique de droit français et étranger*” 18 (1939), s. 39-57.
- Pałęcki W., *Nadużycia wobec Eucharystii w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych (Libri poenitentiales)*, „*Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne*” 3 (2012), s. 130-152.
- Partyka J., „*Spowiednik jest to lekarz duszy twojej*”: idea medicinae salutis w penitencjalach i poradnikach pastoralnych, „*Res Rhetorica*” 10 (2023), s. 95-105.
- Pawłowski Z., *To Eat or Not to Eat. Politics, Religion, and Eating in 1 Kings 13*, „*Biblica et Patristica Thoruniensia*” 12 (2019), s. 71-89.
- Payer P.J., *Sex and the New Medieval Literature of Confession 1150-1300*, Toronto 2009.
- Payer P.J., *Sex and the Penitentials: The Development of a Sexual Code 550-1150*, Toronto 1984.
- Payer P.J., *The Bridling of Desire: Views of Sex in the Later Middle Ages*, Toronto 1993.

- Payer P.J., *The Humanism of the Penitentials and the Continuity of the Penitential Tradition*, „Mediaeval Studies” 46 (1984), s. 340-354.
- Payer P.J., *The Irish Penitentials and Their Significance for the Sacrament of Penance Today by Hugh Connolly (review)*, „The Catholic Historical Review” 82 (1996), s. 477-478.
- Petuchowski J.J., *The Concept of „Teshuva” in the Bible and Talmud*, „Judaism” 17 (1968), s. 175-185.
- Pietras H., *Początki teologii Kościoła*, Kraków 2000.
- Poschmann B., *Die abendländische Kirchenbuße im frühen Mittelalter*, Breslau 1930.
- Poschmann B., *Der Ablass im Licht der Bussgeschichte*, Bonn 1948.
- Poschmann B., *Paenitentia secunda. Die kirchliche Buße im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes*, Bonn 1940.
- Poschmann B., *Penance and the anointing of the sick*, Herder history of dogma, tłum. F. Courtney, New York 1964.
- Pryce H., *Native Law and the Church in Medieval Wales*, Oxford 1993.
- Puchalska-Dąbrowska B., *Beda Czcigodny i bohaterowie Historii kościelnej narodu angielskiego w Żywotach świętych Piotra Skargi*, „Vox Patrum” 65 (2016), s. 565-584.
- Richter M., *Dating the Irish Synods in the Collectio canonum Hibernensis*, „Peritia” 14 (2000), s. 70-84.
- Richter M., *Ireland and her Neighbours in the Seventh Century*, Dublin 1999.
- Schmitz H.J., *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche*, Mainz 1883.
- Schmitz H.J., *Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren*, Düsseldorf 1898.
- Smith J.A., *Ordering Women's Lives: Penitentials and Nunnery Rules in the Early Medieval West*, Aldershot 2001.
- Sobolewski Z., *Starotestamentalne wezwanie do pokuty za grzechy i nawrócenia*, „Teologiczne Studia Siedleckie” 10 (2013), s. 105-123.
- Sowerby R., *The „Second Synod of St. Patrick” and the „Romans” of the Early Irish Church*, „Traditio” 78 (2023), s. 47-78.
- Sprutta J., *Opcja rzymska i celtycka w Northumbrii anglosaskiej Do synodu w Whitby [Zarys problemu]*, „Annales Missiologici Posnanienses” 29 (2024), s. 71-79.
- Story M., *Duchowny w świetle księgi pokutnej z Paryża*, „Annales Canonici” 17 (2021), s. 143-158.
- Story M., *Konsekwencje zabójstwa dokonanego przez duchownego w świetle ksiąg pokutnych*, „Resovia Sacra” 28 (2021), s. 581-592.
- Story M., *Konsekwencje zabójstwa w świetle ksiąg pokutnych. A co jeśli jego ofiarą była osoba duchowna?*, „Annales Canonici” 20 (2024), s. 59-76.

- Story M., *Małżeństwo w świetle księgi pokutnej Discipulus Umbriensium*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 16 (2021), s. 307-327.
- Story M., *Polowania duchownych w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych*, „Kościół i Prawo” 10 (2021), s. 239-251.
- Story M., *Sakrament chrztu w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych*, „Annales Canonici” 16 (2020), s. 86-108.
- Story M., *Zdrada małżeńska w świetle ksiąg pokutnych*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 19 (2024), s. 315-330.
- Strzelczyk J., *Iroszkoci w Europie*, „Nasza Przeszłość” 61 (1984), s. 5-43.
- Strzelczyk J., *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa, 1987.
- Strzelczyk J., *Początki chrześcijaństwa w Irlandii*, w: *Chryścianizacja Europy. Kościół na przełomie I i II tysiąclecia*, J. Dobosz, J. Strzelczyk (red.), Poznań 2015, s. 183-192.
- Strzelczyk J., *Wstęp*, w: Św. Kolumban, *Pisma*; Jonasz z Bobbio, *Żywot Kolumbana*, opr. J. Strzelczyk, PSP 60, Warszawa 1995, s. 7-74.
- Strzelczyk J., *Wstęp*, w: Św. Patryk, *Pisma i najstarsze żywoty*, J. Strzelczyk (red.), Tyniec 2007, s. 9-62.
- Szczur P., *ΠΑΣΜΟΣ w tradycji biblijnej i patrystycznej pierwszych dwóch wieków*, w: *Modlitwa prześlągalna*, J. Misiurek, J. Popławski, K. Burski (red.), Homo orans VII, Lublin 2006, s. 77-92.
- Szczur P., *Lapsi*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, Lublin 2004, kol. 495-496.
- Szpetkowska B., *Pokuta i jej przebieg w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych. Studium Teologiczne*, Kraków 2023.
- Szpetkowska B., *Solidarność społeczna w ujęciu Ksiąg pokutnych*, w: *Solidarność. Człowiek w sieci zależności społecznych*, J. Jagiełło, K. Tytko (red.), Kraków 2021, s. 319-340.
- Szpetkowska B., *Zamienniki pokut w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, „Polonia Sacra” 24 (2020), s. 113-134.
- Śrutwa J., *Edykt mediolański*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1989, kol. 666.
- Teodor z Canterbury*, w: *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, opr. M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, Poznań 2018, s. 915-916.
- Vogel C., *Il peccatore e la penitenza nel Medioevo*, Torino 1988.
- Vogel C., *Le pécheur et la pénitence dans au moyen-âge*, Paris 1969.
- Vogel C., *Les „Libri Paenitentiales”*, Turnhout 1978.
- Wasserschleben F.W.H., *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle 1851.

- Watkins O.D., *A History of Penance, Being a Study of Authorities*, Vol. 1-2, London 1920.
- Wygralak P., *Rady ewangeliczne w Regulach św. Kolumbana Młodszego (†615)*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 20 (2006), s. 91-98.
- Wygralak P., *Świętego Kolumbana Młodszego koncepcja życia doczesnego mnichów w perspektywie życia wiecznego. Analiza Kazań*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 21 (2007), s. 61-73.
- Zawadzki W., *Bernhard Poschmann – warmiński badacz wczesnochrześcijańskiej pokuty*, Olsztyn 1998.
- Zawadzki W., *Bernharda Poschmanna nauka o pokucie wczesnośredniowiecznej*, „Studia Warmińskie” 47 (2010), s. 181-195.
- Zawadzki W., *Nauka o pokucie i praktyka pokutna w Kościele rzymskim w okresie starożytności chrześcijańskiej*, „Vox Patrum” 19 (1990), s. 807-815.

Streszczenie

Tytuł: „Ut ab omnibus omnia deleantur hominibus facinora”. Praktyki pokutne Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego w świetle ksiąg pokutnych (V-VIII w.)

Rozprawa doktorska została przygotowana w formie cyklu opublikowanych artykułów naukowych, które w spójny sposób przedstawiają praktyki pokutne Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego na podstawie szczegółowej analizy treści ksiąg pokutnych (*libri poenitentiales*) z okresu od V do VIII wieku. Całość pracy otwiera autoreferat, który wprowadza w tematykę badań, opisuje wykorzystane źródła oraz podsumowuje główne wyniki przeprowadzonych badań.

Głównym celem pracy jest ukazanie praktyk pokutnych, propagowanych przez mnichów iroszkockich oraz opisanych w irlandzkich i brytyjskich księgach pokutnych, jako drogi prowadzenia wiernych do osiągnięcia osobistej świętości chrześcijańskiej. Autor przeprowadził wszechstronną analizę treści penitencjałów, badając ich znaczenie duchowe, teologiczne oraz społeczne. Podejście badawcze łączy metody historyczno-krytyczne, hermeneutyczne i komparatystyczne, co pozwoliło na dogłębne zrozumienie roli tych źródeł w życiu Kościoła starożytnego i wczesnośredniowiecznego.

Cykl artykułów, składający się z siedmiu publikacji, został logicznie podzielony na trzy części. W pierwszej części (artykuł 1 i 2) autor przedstawia mnichów iroszkockich jako twórców ksiąg pokutnych i promotorów indywidualnej pokuty. W drugiej części (artykuł 3, 4 i 5) zostały opisane wybrane praktyki pokutne związane z różnymi aspektami życia chrześcijańskiego na przykładzie zagadnień służby wojskowej, życia rodzinnego i szacunku wobec Eucharystii. W ostatniej części cyklu (artykuł 6 i 7) autor ukazuje duchowy wymiar praktyk pokutnych, przedstawiając grzech jako „chorobę duszy” i nawrócenie jako drogę powrotu do „duchowego zdrowia”.

Księgi pokutne z Wysp Brytyjskich odegrały kluczową rolę w rozwoju praktyki indywidualnej i powtarzalnej pokuty. Mnisi iroszkoccy, propagując penitencjały, wprowadzili nową formę duchowości, która wpłynęła na normy moralne i dyscyplinę kościelną w Europie kontynentalnej. Autor rozprawy podkreśla unikalność i znaczenie tradycji iroszkockiej jako fenomenu w historii Kościoła zachodniego.

Słowa kluczowe: chrześcijaństwo celtyckie, księgi pokutne, mnisi iroszkoccy, pokuta, starożytność, świętość osobista

Abstract

Title: „Ut ab omnibus omnia deleantur hominibus facinora”. Penance Practices of the Irish and British Church based on Penitential Books (5th-8th Century)

This doctoral dissertation has been prepared as a cycle of published scholarly articles that cohesively present the penance practices of the Irish and British Church based on a detailed analysis of penitential books (*libri poenitentiales*) from the 5th to the 8th century. The work begins with an introductory self-review, which outlines the research topic, describes the sources utilized, and summarizes the main findings of the conducted studies.

The primary aim of the dissertation is to highlight penance practices propagated by Irish-Scottish monks and described in Irish and British penitential books as a pathway for the faithful to achieve personal Christian holiness. The author conducted a comprehensive analysis of penitential texts, examining their spiritual, theological, and social significance. The research approach combines historical-critical, hermeneutical, and comparative methods, enabling an in-depth understanding of the role of these sources in the life of the ancient and early medieval Church.

The cycle of articles, comprising seven publications, is logically divided into three parts. In the first part (articles 1 and 2), the author presents Irish-Scottish monks as the creators of penitential books and promoters of individual confession. The second part (articles 3, 4, and 5) describes selected penance practices related to various aspects of Christian life, exemplified by issues of military service, family life, and reverence for the Eucharist. In the final part of the cycle (articles 6 and 7), the author explores the spiritual dimension of penance practices, depicting sin as a „disease of the soul” and conversion as a pathway to „spiritual health”.

The penitential books of the British Isles played a crucial role in the development of individual and repeatable penance practices. Irish-Scottish monks, through the promotion of penitentials, introduced a new form of spirituality that influenced moral norms and ecclesiastical discipline in continental Europe. The dissertation highlights the uniqueness and significance of the Irish-Scottish tradition as a phenomenon in the history of the Western Church.

Keywords: antiquity, Celtic Christianity, Irish-Scottish monks, penance, penitential books, personal holiness

WYKAZ PUBLIKACJI TWORZĄCYCH POWIĄZANY CYKL

1. Witowski W., *Obraz mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, w: *My, Wy, Oni: co i jak starożytni myśleli o sobie i innych*, W. Kopek, Ł. Libowski, M. Nowak (red.), Kraków 2021, s. 145-167.
Wydawnictwo „Scriptum” (80 pkt), liczba znaków: 31 713.
2. Witowski W., *Formacja mnichów iroszkockich według wybranych kanonów ksiąg pokutnych*, w: *Wybrane aspekty formacji chrześcijańskiej*, D. Kiełb, M. Powęska (red.), Rzeszów 2022, s. 85-102.
Wydawnictwo „Bonus Liber Sp. z o.o.” (80 pkt), liczba znaków: 35 598.
3. Witowski W., *Kościół wobec służby wojskowej i wojny w świetle wybranych kanonów ksiąg pokutnych od VI do XI wieku*, „Littera Antiqua” 14 (2019), s. 57-71.
Czasopismo recenzowane „Littera Antiqua” (KUL), liczba znaków: 35 563.
4. Witowski W., *Grzechy przeciwko rodzinie w świetle wybranych kanonów wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych*, w: *Rodzina – drugi cud świata*, J. Zimny (red.), Stalowa Wola 2022, s. 9-22.
Wydawca: Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Stalowej Woli, liczba znaków: 28 522.
5. Witowski W., *Cześć wobec Eucharystii w świetle wybranych kanonów italskich ksiąg pokutnych (VIII-IX w.)*, w: *Eucharystia w życiu i posłannictwie Kościoła*, D. Kiełb, A. Pawlak (red.), Rzeszów 2021, s. 53-71.
Wydawnictwo „Bonus Liber Sp. z o.o.” (80 pkt), liczba znaków: 33 718.
6. Witowski W., *Choroby duszy i ciała człowieka według brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych*, „Vox Patrum” 78 (2021), s. 333-346.
Czasopismo naukowe „Vox Patrum” (KUL, 100 pkt), liczba znaków: 34 997.
7. Witowski W., *Rozumienie terminu „śmierć” w wybranych kanonach wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych*, w: *Motyw śmierci w dziełach kultury – ujęcie literaturoznawcze i kulturoznawcze*, J. Jędrzejewska, P. Pomajda (red.), Lublin 2022, s. 35-49.
Wydawnictwo Naukowe „Tygiel Sp. z o.o.” (80 pkt), liczba znaków: 48 062.

TREŚĆ PUBLIKACJI TWORZĄCYCH CYKL

Artykuł 1

Witowski W., *Obraz mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, w: *My, Wy, Oni: co i jak starożytni myśleli o sobie i innych*, W. Kopek, Ł. Libowski, M. Nowak (red.), Kraków 2021, s. 145-167.

Wojciech Witowski
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Obraz mnichów iroszkockich
na podstawie analizy wybranych
kanonów irlandzkich i brytyjskich
ksiąg pokutnych

The image of Iro-Scottish monks
based on the analysis of selected Irish
and British penitential books

145

Streszczenie i słowa kluczowe

Do ewolucji dyscypliny pokutnej, obecnej w Kościele od jego początków przyczynili się w istotny sposób mnisi działający na Wyspach Brytyjskich we wczesnym średniowieczu. Wytworem ich teologicznej refleksji są m.in. księgi pokutne. Celem artykułu jest dokonanie analizy kanonów pochodzących z wybranych ksiąg penitencjalnych Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego pod kątem ukazanego w nich obrazu iroszkockich wspólnot. Wprowadzeniem do ukazania zasadniczego zagadnienia będzie przedstawienie początków chrześcijaństwa w Irlandii oraz zarysowanie historii mnichów iroszkockich wraz z omówieniem podstawowego źródła: ksiąg pokutnych. Przyjęta w pracy metoda deskryptywna pozwoli zobaczyć obraz wspólnoty dążącej do ewangelicznej doskonałości. Środkiem pomocnym mnichom do osiągnięcia celu były m.in. kanony pokutne. Penitencjały są przede wszystkim źródłem wiedzy na temat dyscypliny pokutnej w starożytności chrześcijańskiej, lecz także dostarczają pewnych informacji o samym życiu chrześcijan różnych stanów, w tym mnichów. W penitencjałach możemy więc odnaleźć „autoportret” wspólnoty mnichów iroszkockich.

mnisi iroszkoccy, starożytność chrześcijańska, historia Kościoła, księgi pokutne, Irlandia

Summary and keywords

Early medieval monks in the British Isles contributed significantly to the evolution of the penitential discipline that has been present in the Church since its beginnings. Penitential books are a product of their theological reflection. The article aims to analyze the canons from selected penitentiary books of the Irish and British Church in terms of the image of Irish communities shown in them. An introduction to the main issue will be presenting the beginnings of Christianity in Ireland, an outline of the history of Irish monks, and a brief overview of the primary source – penitential books. The descriptive method adopted in work will allow us to see the image of a community striving for evangelical perfection. The means to help the monks to achieve the goal were penitential canons. Penitentials are primarily a source of knowledge about Christian antiquity's penitential discipline and provide some information about the very life of Christians of various states, including monks. Thus, in Penitentials, we can find a „self-portrait” of the community of Iro-Scottish monks.

Iro-Scottish monks, Christian antiquity, Church history, penitential books, Ireland

W literaturze opisującej chrześcijaństwo w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu można odnaleźć określenie „fenomen Kościoła iroszkockiego” (Strzelczyk, *Iroszkoci w Europie* 7). Jednym z największych osiągnięć mnichów iroszkockich było spisanie ksiąg pokutnych (*libri poenitentiales*), które stały się podstawą praktyki indywidualnej i powtarzalnej spowiedzi w Kościele. Obok kanonów prawnych dotyczących praktyki pokutnej w materiale źródłowym możemy odnaleźć także kanony mówiące o wspólnocie mnichów iroszkockich. Celem tego opracowania jest przedstawienie obrazu mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych. W artykule zostaną także omówione kolejno początki chrześcijaństwa w Irlandii, pierwsze wspólnoty mniszne na tamtych terenach oraz scharakteryzowane będzie źródło, czyli irlandzkie i brytyjskie księgi pokutne.

1. Początki chrześcijaństwa w Irlandii

Chrześcijaństwo dotarło do Europy dzięki działalności misyjnej apostołów. Od 313 r. było ono religią dozwoloną, później stało się oficjalną religią państwową w cesarstwie rzymskim (Żurek 94). Poszczególne tereny europejskie doświadczały chrystianizacji jako część imperium albo dzięki działalności misyjnej, a także w wyniku podbicia przez chrześcijańskiego wodza, który narzucił religię (Banaszak 1: 75). Irlandia zamieszkiwana przez ludy celtyckie nie była częścią imperium rzymskiego na żadnym etapie jego istnienia – Rzymianie nie podjęli próby podbicia Irlandii, chociaż była położona blisko Brytanii, którą zdobyli w I wieku (Grzybowski 44). Z tego powodu „Zielona Wyspa” nie została zromanizowana ani schryścianizowana jako część imperium. W pewnym uproszczeniu można powiedzieć, że nie miała ona kontaktu z kulturą, osiągnięciami i religią Rzymian oraz Greków. Spotkanie mieszkańców Irlandii z cywilizacją rzymską miało jednak miejsce, głównie dzięki kontaktom handlowym czy wyprawom rabunkowym na tereny Brytanii. Celtowie mieli zajmować się m.in. napadami, plądrowaniem i handlem niewolnikami (Dillon i Chadwick 39–41).

Nie wiadomo, kiedy chrześcijaństwo dotarło na wyspę. Możliwe jest, że po raz pierwszy z chrześcijaństwem zetknęli się piraci celtyckiego pochodzenia, którzy służyli w armii rzymskiej, a po odbyciu służby wracali do ojczyzny. Chrześcijanie pojawiali się także w wyniku kontaktów handlowych. Prawdopodobnie podczas najazdów barbarzyńców na imperium rzymskie wyznawcy Chrystusa szukali

schronienia w Irlandii. Irlandczycy mieli także kontakty z gminami chrześcijańskimi w Brytanii, gdzie chrześcijaństwo pojawiło się już w I wieku, razem z Rzymianami, chociaż właściwa „zorganizowana” chrystianizacja miała miejsce w VI wieku (Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze* 51–52).

Pierwsza wzmianka o misji chrześcijańskiej na wyspie znajduje się w *Kronice* Prospera z Akwitanii, w której przy omawianiu roku 431 zapisane są słowa: „Ad Scottos in Christum credentes ordinatus a papa Caelestino Palladius primus episcopus mittitur” (Prosper Aquitanus 473); w tłumaczeniu: „Palladiusz, mianowany przez papieża Celestyna, został wysłany jako pierwszy biskup do Irlandczyków wierzących w Chrystusa”. Papież chciał zorganizować rozproszonych chrześcijan w prawną jednostkę kościelną. Misja jednak nie powiodła się (Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze* 22).

Z właściwą chrystianizacją Irlandii wiąże się postać św. Patryka, urodzonego w 385 r., zmarłego w roku 461. Wiele informacji na temat swojego życia i działalności misyjnej zostawił sam św. Patryk w swoim *Wyznaniu* (Patricus 85–90) oraz autorzy jego najstarszych żywotów, jak Muirchu i Tirechan (Strzelczyk, *Wstęp* 30–33). Z pochodzenia Patryk był Brytem. Około roku 401 zachodnie wybrzeże Brytanii zostało splądrowane przez Irlandczyków, którzy wyruszyli na kolejną wyprawę dla zdobycia niewolników (Bury 20–21). Pojmano wówczas wiele tysięcy kobiet i mężczyzn, którzy zostali sprzedani na targach. Wśród nich znalazł się szesnastoletni Patryk. Przez sześć lat wypasał bydło lokalnego władcy. Po tym okresie udało się mu uciec i przepłynąć statkiem na kontynent, do Galii. Wkrótce potem przyjął święcenia kapłańskie. Kiedy zamierzał wrócić do ojczyzny, miał

we śnie widzenie, w którym usłyszał wezwanie, aby wrócił do Irlandii i głosił tam wiarę w Chrystusa. Działalność misyjną rozpoczął w 431 r., w 432 r. przyjął sakrę biskupią. Wtedy też powrócił do Irlandii jako biskup misyjny. Sam prowadził bardzo surowe życie zakonne. Jeszcze za życia zasłynął wieloma cudami, które przyczyniły się do nawrócenia Irlandczyków. Praca św. Patryka doprowadziła do ewangelizacji północnej, środkowej i zachodniej części wyspy oraz wprowadzenia zorganizowanej formy działalności kościelnej. Św. Patryk tworzył w Irlandii wspólnoty mnisze (klasztory) zamiast sieci parafii i biskupstw. Być może wiązało się to z faktem, że w Irlandii nie istniały ośrodki miejskie, a społeczeństwo podzielone było na kilkaset organizmów politycznych o strukturze klanowej. W wyniku tego procesu klasztory stały się głównym centrum organizacji kościelnej. Patryk głosił Dobrą Nowinę barbarzyńcom żyjącym poza granicami *oikumene*. Irlandczycy, którzy przyjęli chrzest, nowej religii nadali swój własny, niezromanizowany charakter. Proces chrystianizacji odbył się tam bez rozlewu krwi – ówczesna Irlandia nie posiada żadnej krwawej martyrologii.

Kolejną ważną postacią w procesie chrystianizacji Irlandii jest Kolumban Starszy, urodzony w roku 521. Był zakonnikiem, zakładał liczne zakony, wymagając od mnichów pilnego studiowania Biblii i literatury klasycznej. Po osiedleniu się na wyspie Iona u południowych wybrzeży Szkocji założył opactwo, z którego chrześcijaństwo rozprzestrzeniło się na teren Szkocji (Bober 12).

Św. Patryk i Kolumban byli prekursorami chrześcijaństwa w Irlandii. Dzięki ich pracy misyjnej mogła zaistnieć i rozwijać się działalność wspólnot zakonnych.

2. Mnisi iroszkoccy – twórcy ksiąg pokutnych

Początki chrześcijaństwa w Irlandii i Szkocji związane są przede wszystkim z działalnością mnichów. Mnisi ci z racji geograficznych nazywani są mnichami iroszkockimi. Mnisi, rozczytani w żywotach męczenników, stworzyli pojęcie „zielonego męczeństwa” – *glas martre*, w nawiązaniu do zielonego krajobrazu „Zielonej Wyspy”. Polegało ono na pustelnicznym życiu w odosobnieniu i samotnym oddawaniu się medytacjom oraz religijnym praktykom (Strzelczyk, *Iroszkoci w Europie* 12). Wkrótce jednak ta forma życia przeistoczyła się w załączki małych wspólnot zakonnych. Początkowo mnisi mieszkali w jednoosobowych domkach o kształcie uła, wybudowanych wokół niewielkiego kościółka, później te miniaturowe zgromadzenia coraz intensywniej się rozrastały (Cahill 145–196).

Mnisi byli też przekonani o konieczności ewangelizacji, dlatego ich klasztory stawały się ośrodkami formacyjnymi dla misjonarzy. Od V w. założono wiele klasztorów, które w VII i VIII w. stały się centrum akcji misyjnej sięgającej Saksonii, Bawarii, Austrii, Italii, Skandynawii. Ważną postacią w tym dziele był między innymi Kolumban Młodszy. Misjonarze iroszkoccy, którzy dotarli na kontynent, na stałe wnieśli tam pewne elementy życia zakonnego, których nie znano (Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze* 120–121). Istotnym jest, że mnisi z Irlandii przynieśli na kontynent także praktykę spowiedzi usznej i związany z nią system ksiąg penitencjalnych. Praktyka ta nie od razu

została przyjęta w Kościele, jednak z czasem wyparła pokutę publiczną (Krzysteczko 331–332).

Penitencjały powstawały w Kościele brytyjskim i irlandzkim od V/VI w. jako katalogi grzechów z taryfikatoryami pokut, które szafarz miał nakładać na penitentów za poszczególne, popełnione przez nich grzechy. Są one cennym źródłem wiedzy o dyscyplinie pokutnej w późnej starożytności oraz na temat ówczesnych problemów i dylematów życia chrześcijan (McNeill and Gamer 28–30). Księgi te, popularyzowane przez mnichów iroszkockich, uważane są za podstawowe źródło indywidualnej i powtarzalnej pokuty w Kościele. Powszechnie, to znaczy w Kościele rzymskim – kontynentalnym, stosowano wtedy jej inną formę. Pierwszą pokutą był chrzest, który odpuszczał grzechy przed nim popełnione, dlatego wielu czekało z przyjęciem chrztu do późnego wieku. Drugą mogła być pokuta publiczna, trwająca często aż do śmierci, w zależności od rodzaju popełnionego występku. Z pewnością działalność mnichów iroszkockich i powstawanie penitencjałów przyczyniło się do zmiany dyscypliny pokutnej w całym Kościele (Krzysteczko 330–331).

Podstawowym celem penitencjałów była pomoc dla duszpasterza – szafarza sakramentu pokuty. Księgi pokutne zawierały określone kary, jakie miał on nałożyć na spowiadającego się za popełnione przez niego grzechy. W księdze *Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis* (dalej: *Excarpsum Egbertii*) z VIII w. przy zaleceniach dla kapłana napisano:

Post autem suum penitentialem, qui hoc ordine secundum auctoritatem canonum ordinatur, ut discretionem omnium causarum in vestigiis primitus, sine quibus rectum iudicium non potest stare (*Introductio*).

Niech starannie studiuje swój penitencjarz uporządkowany wedle autorytetu kanonów, dla rozpatrywania wszelkich spraw, bez których nie można wydać prawego osądu (*Wstęp*).

We wspomnianym kanonie mnich (kapłan) został ukazany jako człowiek umiejący czytać i poważnie podchodzący do czynności, które ma sprawować.

Pokuty były różne – najczęściej były to post, modlitwa albo jałmużna. Różny był czas ich trwania. Nakładane pokuty były też zróżnicowane ze względu na osobę, która się spowiadała – czy był to biskup, czy kapłan, czy mnich, czy świecki. Można powiedzieć, że zakładano bardzo indywidualne podejście do każdej spowiedzi, z uwzględnieniem okoliczności popełnienia grzechu. We wspomnianym penitencjale *Excarpsum Egbertii* zapisano:

Non omnibus ergo in una eademque libra pensandum est, licet in uno constringantur vitio, sed discretio sit unumquodque eorum, hoc est inter divitem et pauperem, liber, servus, infans, puer, iuvenis, adulescens, etate senex, ebitis, gnarus, laicus, clericus, monachus, episcopus, presbyter, diaconus, subdiaconus, lector, in gradu vel sine, in coniugio vel sine, peregrinus, virgo, femina canonica vel sanctimonialis, debiles, infirmi, sani; de qualitate pecorum vel hominum, continens vel incontinenens, voluntate vel in casu, in publico vel in abscondito, quale conpu-

gnatione emendat, necessitate vel voluntate, loca et tempora discernat (*Introductio*).

Nie należy wszystkich osądzać według tej samej miary, nawet jeśli dopuścili się jednego występku, ale wszystko należy rozróżnić, to znaczy pomiędzy bogatym i biednym, [że jest] wolny, niewolnik, dziecko, chłopiec, młodzieniec, dorosły, w podszłym wieku, ułomny, gnuśny, świecki, duchowny, mnich, biskup, prezbiter, diakon, subdiakon, lektor, osoba pełniąca jakieś funkcje i bez nich, małżonek i bezżenny, cudzoziemiec, dziewica, kobieta w klasztorze czy Bogu poświęcona, słaby, chory, zdrowy; jakich dotyczy zwierząt czy ludzi, wstrzemięźliwi czy niewstrzemięźliwi, dobrowolnie czy przypadkiem, w miejscu publicznym czy w ukryciu, jak zostanie odpokutowany, z konieczności czy dobrowolnie, miejsce i czas (*Wstęp*).

Przytoczone słowa świadczą o indywidualnym podejściu do każdej konkretnej spowiedzi. Nakładane pokuty oraz zapewne pouczenia pochodzące od spowiednika uwzględniały wiele czynników wpływających na stan konkretnego penitenta.

3. Kanony ksiąg pokutnych o mnichach

Penitencjały, chociaż są przede wszystkim zbiorem pokut za grzechy, to jednak dostarczają również informacji jak wyglądało życie chrześcijan, w tym także życie mnichów. Ponieważ powstawały najpierw we wspólnotach mnichów iroszkockich, ukazują swego rodzaju „autoportret”

tej wspólnoty. Kanony odnoszące się do mnichów dają się przedstawić w trzech grupach dotyczących: życia prywatnego i duchowego mnicha („kim jest mnich?”), życia wspólnotowego („organizacja klasztoru”) oraz relacji mnicha ze światem zewnętrznym („życie poza klasztor”).

3.1. Kim jest mnich?

W księdze *Synodus alia S. Patricii* z VII w. możemy znaleźć kanon, który mówi o tym, kim jest mnich:

Monachi sunt, qui solitarii sine terrenis opibus habitant sub potestate episcopi vel abbatis. Non sunt autem monachi sed vactro periti, hoc est contemptores solliciti advitam perfectam in aetate perfecta. Hoc est a viginti annis debet unusquisque constringi non adtestando sed voto perficiendo, ut est illud, *unusquisque sicut proposuit corde suo faciat, et ut vota mea reddam in conspectu Domini, et reliqua; quo voto vivitur, situs locorum coartat, si superabundantia in omnibus devitetur in vita, quia in frigore et nuditate, in fame et siti, in vigiliis et ieiuniis vocati sunt* (*Synodus alia S. Patricii* 17).

Mnichami są ci, którzy mieszkają samotnie bez ziemskich bogactw pod władzą biskupa lub opata. Nie [tyle] są mnichami, lecz jakby pielgrzymami, którzy niewzruszenie dążą do doskonałego życia w doskonałym czasie. Taki od 20 roku życia ascetycznego modli się, *każdy, niech czyni tak jak przedstawił w swoim sercu, i moje modlitwy przedstawię przed Panem* itd. Powinien żyć tą modlitwą, ograniczony miejscem, [aby] pycha w życiu była omijana, *ponieważ zostali*

powołani do chłodu, nagości, głodu, pragnienia, czuwania i postów (Drugi Synod Św. Patryka 17).

Mnich więc żyje samotnie, bez zbytnich dóbr, których się wyrzeka, poświęcając się modlitwie, pod zwierzchnictwem biskupa lub opata (najczęściej opata, który kierował klasztorem). Celem mnichów jest dążenie do doskonałego życia, na wzór Ewangelii. Należy zauważyć, że z punktu widzenia krytyki tekstu dopuszczalna jest także inna lekcja cytowanego fragmentu, która w tłumaczeniu brzmiałaby: „Nie są zaś ‘samotnikami’, lecz mędrkami, to jest tymi, którzy gardząc (dobrami doczesnymi), rwą się do świętości w życiu dorosłym” – zamiast przytoczonego: „Nie [tyle] są mnichami, lecz jakby pielgrzymami, którzy niewzruszenie dążą do doskonałego życia w doskonałym czasie”. Oba jednak warianty prowadzą do takich samych wniosków.

156

Wezwanie do doskonałości życia znajduje się także w adresowanej do mnichów części księgi *Paenitentiale Sancti Columbani* pochodzącej z VI w.:

Poenitentia vera est, poenitenda non admittere, sed admissa deflere. Sed quia hanc multorum fragilitas, ut non dicam omnium, rumpit, mensurae noscendae sunt poenitentiae, quarum sic ordo a sanctis traditur patribus, ut iuxta magnitudinem culparum etiam longitudo statuatur poenitentiarum (*Paenitentiale Sancti Columbani* A.1).

Prawdziwa pokuta to nie popełniać grzechów, a popełniwszy, opłakiwać je. Jednak słabość wielu, by nie powiedzieć wszystkich, przeszkadza temu, zatem należy znać miary pokuty, które przekazali święci ojcowie, aby zgodnie z wielkością win ustanowić rów-

niez odpowiednią długość pokuty (*Księga pokutna św. Kolumbana* A 1).

Ideał życia mniszego i w ogóle chrześcijańskiego polega przede wszystkim na tym, aby nie grzeszyć, jednak z powodu słabości natury ludzkiej ustanowiono pokuty odpowiednie dla popełnianych grzechów. Z tego kanonu dowiadujemy się też, że mnisi szanowali tradycje kościelne otrzymane od „świętych ojców”.

Księgi pokutne mówią także o tym, kto może zostać mnichem i jak należy go ustanowić. Trzy ustępy na ten temat znajdujemy w księdze *Capitula Dacheriana* pochodzącej z przełomu VII i VIII w.:

Puer XV annorum potest se monachum facere (166).

Chłopiec w wieku 15 lat może zostać mnichem (166).

Pueros monasterii ante XXV annos non licet ordinari (162).

Chłopcom z klasztoru przed ukończeniem 25 lat nie wolno udzielać święceń (162).

In monachi ordinatione abbas debet missam agere et tres orationes complere super capiteius et VII dies velat caput suum cocollo suo et septimo die abbas tollat velamen id de capite monachi, sicut in baptismo presbyter septimo die velamen infantum abstulit, ita et abbas debet monacho, quia secundum baptismum est iuxta iudicium patrum, et omnia peccata dimittuntur sicut in baptismo (2).

Podczas ustanawiania mnicha opat powinien odprawić mszę i odmówić trzy modlitwy nad jego głową. Przez 7 dni okrywa on swą głowę kapturem, a siódmego dnia opat zdejmuje tę zasłonę z głowy mnicha; jak podczas chrztu prezbiter siódmego dnia zdejmuje zasłonę niemowląt, tak i opat powinien zdjąć ją mnichowi, ponieważ jest to drugi chrzest według sądu ojców i wszystkie grzechy są mu odpuszczane tak jak na chrzcie (2).

Księgi pokutne nie mówią zbyt wiele na temat przymiotów, jakimi powinien się charakteryzować kandydat na mnicha. Podany jest tylko wiek – piętnaście lat. Świecenia kapłańskie mógł przyjąć mnich mający co najmniej dwadzieścia pięć lat. Obrzęd ustanowienia mnicha, czyli zapewne złożenia ślubów, był bardzo uroczysty i porównywany do nowego chrztu.

3.2. Organizacja klasztoru

Wiele odniesień do życia wspólnotowego mnichów (m.in. kwestia posiłków, wspólnych modlitw, relacji we wspólnocie) zawiera księga *De diversitate culparum sive Regula coenobialis* (dalej: *Regula coenobialis*) św. Kolumbana, datowana na wiek VII. Analizowane kanony ukazują wielką troskę o osobistą pobożność mnichów i ich zachowanie podczas wspólnych modlitw, przede wszystkim podczas Eucharystii:

Sacerdos offerens qui ungulas non dempserit, et diaconus cui barbatonsa non fuerit: de rastro sacrificium accipientes, ad calicem accedentes, sex percussionibus. Et qui subridens in synaxi, id est in cursu,

sexpercussionibus: si in sonum risuseruperit, suppositione (*Regula coenobalis* 4).

Kapłan, który by przystąpił do składania ofiary z nieobciętymi paznokciami, diakon, który by się nie ogolił, oraz ci którzy przyjmują ofiarę i przystępują do kielicha wprost od pracy na polu, [otrzymają] sześć uderzeń. Kto by się śmiał podczas officium, to znaczy podczas wspólnych modłów, sześć uderzeń; gdyby zaśmiał się w głos, post (*Reguła klasztorna* 4).

In omnique dominica die et solemnitare, quinon fuerit in coetu fratrum ad Dominum fundentium preces, oret ipse aliqua necessitate cogente; et quando offeratur, non multum discurratur (*Regula coenobalis* 9).

159

Kto w niedzielę albo w inne święto z uwagi na jakieś obowiązki nie był na zgromadzeniu braci zanoszących modlitwy do Pana, winien sam się modlić. Podczas składania ofiary nie należy się zbyt rozpraszać (*Reguła klasztorna* 9).

Si qui stardius veniat ad orationem, quinquaginta (*Regula coenobalis* 14).

Jeśli kto spóźni się na modlitwy, 50 psalmów [niech odmówi] (*Reguła klasztorna* 14).

Księgi pokutne nakładają kary na mnichów, którzy by nieodpowiednio przygotowani przyszli na Eucharystię albo nieuważnie ją sprawowali czy w niej uczestniczyli. To wyraz troski o pobożność mnichów i odpowiednie sprawowanie najświętszych czynności. Wiele kanonów traktuje także o szacunku kapłanów wobec Najświętszego Sakra-

mentu oraz materii do sprawowania Eucharystii. Omówienie ich stanowiłoby jednak materiał na osobny artykuł.

Poza modlitwami, ważnym elementem wspólnego życia mnichów były posiłki, o czym świadczy znaczna ilość kanonów poświęconych temu zagadnieniu:

Quicumque de fratribus qui sollicitudo coquinandi vel ministrandi commissaest, quantum qui defuderit, oratione in ecclesia post expletum cursum, ita ut fratres pro eo orent, emendari statuitur (*Regula coenobialis* 2).

Ktokolwiek z braci, któremu wyznaczono zajęcie gotowania albo usługiwania przy stole, rozlałby cokolwiek, ma za karę modlić się w kościele po zakończeniu wspólnych modłów, tak, iżby bracia modlili się za niego (*Reguła klasztorna* 2).

Igitur qui non custodierit benedictionem ad mensam, et non responderit, Amen, sex percussionibus emendare statuitur. Si locutus fuerit comedens, non necessitate alterius fratris, sex percussionibus (*Regula coenobialis* 1).

Ustalono, iż kto by nie baczył na błogosławieństwo przy stole i nie odpowiadał „amen”, ten ma być ukarany sześcioma uderzeniami. Podobnie sześć uderzeń otrzyma ten, kto by rozmawiał przy jedzeniu nie ze względu na potrzebę drugiego brata (*Reguła klasztorna* 1).

Si quis ante horam nonam quarta sextaque feria manducat, nisi infirmus, duosdies in pane et aqua <vivat> (*Regula coenobialis* 13).

Gdyby kto spożył posiłek przed godziną dziewiątą w środę i w piątek, jeśli nie jest chory, niech żyje dwa dni o chlebie i wodzie (*Reguła klasztorna* 13).

Powyższe cytaty pokazują, że w życiu mniszym przywiązywano dużą wagę do spełniania codziennych posług wobec innych braci, np. przy stole. Kanony regulowały zachowanie podczas spożywania posiłków oraz ich przygotowania. We wszystkich czynnościach mnisi musieli odznaczać się skupieniem i dokładnością. W każdej chwili dnia musieli czuwać nad swoim postępowaniem.

Ważnym elementem życia wspólnotowego było posłuszeństwo przełożonemu, pod którego władzę znajdował się mnich, jak wspomniano wyżej, omawiając kanony dotyczące kształtowania sylwetki duchowej mnicha. Mówi o tym m.in. kanon:

Si quis frater inobediens fuerit, duos dies unum paximatum et aquam (*Regula coenobialis* 10).

Jeśli któryś brat okaże nieposłuszeństwo, [niech pokutuje] dwa dni o kromce lichego chleba i wodzie (*Reguła klasztorna* 10).

Kto łamał zasadę posłuszeństwa, musiał ponieść odpowiednią karę. Chociaż w czasach powstawania ksiąg pokutnych nie istniały jeszcze formalne śluby posłuszeństwa zakonnego, to reguła ta była jednym z konstytutywnych elementów kształtujących życie wspólnotowe.

3.3. Życie poza klasztorem

Osobną grupę kanonów stanowią regulacje odnoszące się do życia mnichów poza klasztorem oraz ich relacji względem osób spoza wspólnoty zakonnej:

Procur et oeconomus de humanitate advenientibus exhibenda, tam peregrinis, quam reliquis fratribus: et omnes fratres parati sint ad ministrandum cum omni famulatu propter Deum (*Regula coenobialis* 8).

Ekonom ma baczyć na uprzejmość wobec przybyszów, zarówno wobec pielgrzymów, jak i pozostałych braci, a wszyscy bracia mają być gotowi do usługiwania im z całą uprzejmością ze względu na Boga (*Reguła klasztorna* 8).

162

Dla zakonników ważna była gościnność wobec innych mnichów oraz ludzi świeckich. Przez okazywanie gościnności wypełniali najważniejsze przykazanie – miłości Boga i człowieka, a przez to także dążyli do osobistej świętości.

Fabulas otiosas proferens ad alienum, statim semetipsum reprehendens, veniantantum: si autem se non reprehenderit, <sed detractaverit, qualiter eas excusare debeat>, suppositione silentii, aut quinquaginta percussionibus (*Regula coenobialis* 4).

Kto by opowiadał drugiemu próżne bajki, ale zaraz sam się skarcił, ma tylko poprosić o wybaczenie; jeśli by jednak nie skarcił się, ale się ociągał z koniecznym usprawiedliwieniem, ma ponieść karę milczenia albo otrzymać pięćdziesiąt uderzeń (*Reguła klasztorna* 4).

Qui solus cum sola femina sine personis certis familiariter loquitur, maneat sine cibo, vel duobus diebus in pane et aqua, vel ducentis plagis. Qui praesumit facere ambasciam, non permittente eo qui praeest, libera et effrenata processione absque necessitate, quinquaginta plagis inhibeat (Regula coenobialis 15).

Kto sam na sam rozmawia poufale z kobietą bez świadków, ma zostać pozbawiony jedzenia albo pokutować 2 dni o chlebie i wodzie, albo otrzymać 20 razów. Kto bez konieczności, bez zezwolenia przełożonego pozwala sobie na odbycie podróży w swobodnym i niepohamowanym marszu, ma ponieść karę 50 razów (Regula klasztorna 15).

163

Si quis facit colloquium cum saeculari sine iussu, viginti quatuor psalmos (Regula coenobialis 11).

Jeśli kto bez zezwolenia rozmawia z osobą świecką [niech odmówi] dwadzieścia cztery psalmy (Regula klasztorna 11).

Wiele kanonów mówi o kwestii rozmów i spotkań mnichów z innymi osobami oraz o ich podróżach. Mnisi bez potrzeby nie opuszczali klasztorów oraz nie przerywali milczenia. Było to możliwe w określonych przypadkach. Jeśli ktoś rozmawiał albo podróżował bez pozwolenia albo bez ważnego powodu, musiał pokutować. Szczególnie zwracano uwagę na rozmowy i spotkania z kobietami.

Przykładów innych, bardzo szczegółowych kanonów jest wiele. Wynika z nich, że troszczono się o dążenie do doskonałości mnichów pod różnymi względami. Mnisi zapewne sami byli świadomi konieczności dbałości o oso-

bistą doskonałość, skoro się z tego spowiadali, a szczególne przepisy wyrażały troskę całej wspólnoty o poprawę każdego z mnichów. Widać też, że nie byli idealni, ale do ideału dążyli.

Przedstawione wyżej kanony z niektórych ksiąg pokutnych irlandzkich i brytyjskich nie są wszystkimi, które mówią o wspólnocie mnichów iroszkockich. Wybrane mają ukazać, czym charakteryzowało się życie mnichów i jakie główne wymagania były im stawiane. Nie pozwalają też mówić o pełnym obrazie wspólnoty, ponieważ głównym celem penitencjałów nie było przedstawianie obrazu mnichów, a dostarczanie wskazań związanych z dyscypliną pokutną.

Podsumowanie

Jak wspomniano we wstępie, w literaturze można przeczytać o „fenomenie Kościoła iroszkockiego” lub „fenomenie mnichów iroszkockich”. Z pewnością wyjątkowa była ich działalność misyjna, ale i sposób ich życia, od „zielonego męczeństwa”, jak nazywano dobrowolną rezygnację z życia w świecie, przez organizację klasztorów. Nie zachowało się zbyt wiele dokumentów na ten temat. Pewnych informacji dostarczają kanony ksiąg pokutnych, które powstawały w środowisku mnichów iroszkockich. Dowiadujemy się z nich, że już piętnastoletni chłopak mógł zostać mnichem. Całe życie mnichów ukierunkowane było ku osiągnięciu osobistej doskonałości (czyli świętości) i temu podporządkowane były wszystkie aspekty życia osobistego

i wspólnotowego – pobożność, wspólne modlitwy, spożywanie posiłków, praca na rzecz wspólnoty, relacje z drugim człowiekiem, przede wszystkim zaś posłuszeństwo Ewangelii, regule i przełożonemu. Środkiem pomagającym w podążaniu tą drogą były pokuty nakładane za przewinienia oddalające od celu. Księgi pokutne pozostają ważnym i cennym źródłem do poznania iroszkockich wspólnot. Dzięki analizie zawartych w nich przykładów możliwe jest odtworzenie tego, co wspólnota mnichów mówiła sama o sobie.

Bibliografia

165

Źródła

- Capitula Dacheriana*. Tłum. Agnieszka Caba. „Capitula Dacheriana”. *Księgi pokutne*. Red. Arkadiusz Baron i Henryk Pietras, Wydawnictwo WAM, 2011, s. 115–131.
- Columbanus. *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*. Tłum. Stanisław Kalinkowski. Kolumban, „O różnych przewinieniach czyli Reguła Klasztorna”. *Księgi pokutne*. Red. Arkadiusz Baron i Henryk Pietras, Wydawnictwo WAM, 2011, s. 38–47.
- Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*. Tłum. Arkadiusz Baron, Agnieszka Caba. „Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku”. *Księgi pokutne*. Red. Arkadiusz Baron i Henryk Pietras, Wydawnictwo WAM, 2011, s. 181–193.
- Paenitentiale Sancti Columbani*. Tłum. Stanisław Kalinkowski. „Księga pokutna św. Kolumbana”. *Księgi pokutne*. Red. Arkadiusz Baron i Henryk Pietras, Wydawnictwo WAM, 2011, s. 31–37.

- Patricus, ep. Hibernorum. *Confessio*. Red. Richard P.C. Hanson, Sources Chrétiennes 245, Cerf, 1978, s. 7–132. Tłum. Kazimierz Panuś. „Wyznanie”. Św. Patryk. *Pisma i najstarsze żywoty*. Red. Jerzy Strzelczyk. Wydawnictwo Benedyktynów Tyniec, 2007, s. 69–96.
- Prosper Aquitanus. *Epitome Chronicae*. Red. Theodor Mommsen, Monumenta Germaniae Historica Aa 9, Weidmann, 1892, s. 395–485.
- Synodus alia S. Patricii*. Tłum. Bogusława Frontczak. „Drugi synod świętego Patryka”. *Księgi pokutne*. Red. Arkadiusz Baron i Henryk Pietras, Wydawnictwo WAM, 2011, s. 65–69.
- Opracowania
- Banaszak, Marian. *Historia Kościoła katolickiego*. T. 1: *Starożytność*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2004.
- Bober, Andrzej. *Anglia, Szkocja, Irlandia – teksty źródłowe do historii Kościoła i patrystyki, I–IX w.* Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1991.
- Bury, John Bagnell. *St Patrick. The Life and World of Ireland's Saint*. I.B. Tauris, 2010.
- Cahill, Thomas. *How the Irish saved civilization. The untold story of Ireland's heroic role from the fall of Rome to the rise of medieval Europe*. Publishing House Nan A. Talese, 1995.
- Dillon, Myles, i Nora K. Chadwick. *Ze świata Celtów*. Tłum. Zygmunt Kubiak. Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975.
- Grzybowski, Stanisław. *Historia Irlandii*. Wydawnictwo Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1977.
- Krzysteczko, Henryk. „Od publicznej praktyki pokutnej do spowiedzi prywatnej”. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, t. 29, 1996, s. 323–334.
- McNeill, John T., and Helena M. Gamer. *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*. Columbia University Press, 1990.

- Strzelczyk, Jerzy. „Iroszkoci w Europie”. *Nasza Przeszłość*, t. 61, 1984, s. 5–43.
- Strzelczyk, Jerzy. *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987.
- Strzelczyk, Jerzy. „Wstęp”. Św. Patryk. *Pisma i najstarsze żywoty*, red. Jerzy Strzelczyk. Wydawnictwo Benedyktynów Tyńiec, 2007, s. 9–62.
- Żurek, Antoni. *Pierwsze wieki Kościoła*. Wydawnictwo Biblos, 2007.

Artykuł 2

Witowski W., *Formacja mnichów iroszkockich według wybranych kanonów ksiąg pokutnych*, w:
Wybrane aspekty formacji chrześcijańskiej, D. Kiełb, M. Powęska (red.), Rzeszów 2022,
s. 85-102.

KS. WOJCIECH WITOWSKI

Formacja mnichów iroszkockich według wybranych kanonów ksiąg pokutnych

Abstrakt

Celem formacji chrześcijańskiej jest przede wszystkim jak najdoskonalsze upodobnienie się do Chrystusa. Cel ten osiąga się na różnych drogach, w zależności od stanu życia, duchowości, możliwości. W historii Kościoła, jedną z takich dróg była formacja mnisza mnichów iroszkockich. Niniejszy artykuł chce odpowiedzieć na pytania: Jak wyglądała formacja mnichów? Jakie były jej główne elementy? Co było celem formacji mnichów? By odpowiedzieć na te pytania autor dokona analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych, które powstawały od VI wieku. Odpowiedź na postawione pytania badawcze pozwoli opisać proces formacji chrześcijańskiej we wspólnotach mnichów iroszkockich na tle religijności chrześcijan żyjących w okresie późnego antyku i wczesnego średniowiecza.

Słowa kluczowe: księgi pokutne, mnisi, formacja, świętość, Irlandia

Wprowadzenie

Od wieków celem formacji chrześcijańskiej jest przede wszystkim jak najdoskonalsze upodobnienie się do Chrystusa. W naszych czasach pomocą dla formacji są wytyczne kongregacji i komisji ogólnokościelnych lub dokumenty o charakterze lokalnym. Na początku istnienia Kościoła chrześcijanie szukali dróg, na których mogliby naśladować Chrystusa. W pierwszych wiekach, gdy prześladowania chrześcijan były częste, dla wielu wyznawców Chrystusa oddanie życia za wiarę było czymś bardzo pożądanym i stanowiło najwyższą wartość. Przez przelanie krwi męczennik w doskonały sposób naśladował Zbawiciela i stawał się Jego świadkiem wobec ludzi¹. Po ogłoszonym w 313 r. tzw. edyktie mediolańskim, który zrównał chrześcijaństwo z innymi religiami Cesarstwa Rzymskiego, czas wielkich krwawych prześladowań się skończył. W takich okolicznościach wielu wyznawców Chrystusa szukało innej drogi dla osiągnięcia doskonałości życia. Przykładem takiej drogi jest fenomen mnichów iroszkockich, o których dowiadujemy się najwięcej z ich własnego dzieła, którym są księgi pokutne. W niniejszym artykule autor przedstawia zagadnienia związane z formacją mniszą we wspólnotach iroszkockich. Zagadnienie zostało opracowane na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych.

1. Księgi pokutne – charakterystyka źródła

Księgi pokutne (*libri poenitentiales*) powstawały w Kościele brytyjskim i irlandzkim od przełomu V i VI w. jako katalogi grzechów z taryfikatorami pokut, które szafarz miał nakładać na penitentów za popełnione przez nich grzechy, wyznawane w indywidualnej spowiedzi. Penitencjały są cennym źródłem wiedzy o dyscyplinie pokutnej w późnej starożytności oraz na temat ówczesnych problemów i dylematów życia chrześcijan². Księgi

1 Por. G. Bachanek. *Josepha Ratzingera teologia męczeństwa*. W: *Warszawskie Studia Teologiczne*. 25:2012 s. 141-142.

2 Por. J. McNeill, H.M. Gamer. *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*. Columbia 1990 s. 28-30.

te, popularyzowane przez mnichów iroszkockich, uważane są za podstawowe źródło indywidualnej i powtarzalnej pokuty w Kościele. W Kościele na kontynencie europejskim stosowano wtedy powszechnie inną formę – pokutę publiczną³. Mnisi z Irlandii przynieśli na kontynent praktykę spowiedzi usznej i związany z nią system ksiąg penitencjalnych. Praktyka ta nie od razu została przyjęta w Kościele, jednak z czasem wyparła pokutę publiczną⁴. W ten sposób mnisi iroszkoccy przyczynili się także do tego, że jednym z głównych elementów formacji chrześcijańskiej może być częsta indywidualna spowiedź⁵.

Pierwszym celem tworzenia penitencjałów była praktyczna pomoc dla szafarza sakramentu pokuty. Poszczególne kanony zawierały określone kary, jakie miał on nałożyć na spowiadającego się za popełnione przez niego grzechy. Dlatego też spowiedź propagowana i sprawowana przez mnichów iroszkockich nazywana była pokutą taryfową.

W księdze *Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*, z VIII w., przy zaleceniach dla kapłana napisano:

„Post autem suum penitentialem, qui hoc ordine secundum auctoritatem canonum ordinatur, ut discretiones omnium causarum in vestigiis primitus, sine quibus rectum iudicium non potest stare”.

- 3 Pierwszą pokutą był chrzest, który odpuszczał wszystkie grzechy popełnione przed chrztem, dlatego wielu czekało z przyjęciem pierwszego sakramentu do późnego wieku. Drugą pokutą mogła być pokuta publiczna, trwająca często aż do śmierci, w zależności od rodzaju popełnionego występku. Działalność mnichów iroszkockich i powstawanie penitencjałów przyczyniło się do zmiany dyscypliny pokutnej w całym Kościele. Szerzej na ten temat, zob. H. Krzyszteczko. *Od publicznej praktyki pokutnej do spowiedzi prywatnej*. W: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*. 29:1996 s. 323-334.
- 4 Por. H. Krzyszteczko. *Od publicznej praktyki pokutnej do spowiedzi prywatnej*. W: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*. 29:1996 s. 331-332.
- 5 Częsta spowiedź indywidualna była specyficzną drogą osobistego uświęcenia wspólnoty Kościoła iroszkockiego, dlatego w literaturze można często znaleźć określenie „fenomen Kościoła iroszkockiego”, por. J. Daniélou, H.I. Marrou. *Historia Kościoła, Od początków do roku 600*. Tom I. Tłum. M. Tarnowska. Warszawa 1986 s. 337; J. Strzelczyk. *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987 s. 12.

„Niech starannie studiuje swój penitencjarz uporządkowany wedle autorytetu kanonów, dla rozpatrywania wszelkich spraw, bez których nie można wydać prawego osądu”⁶.

Sam autor penitencjału nałożył na zakonników, którzy posiadali święcenia prezbiteratu dające władze rozgrzeszania, zadanie uważnego studiowania kanonów pokutnych, by mógł we właściwy sposób sprawować sakrament pokuty. Na tej podstawie można stwierdzić, że posługa spowiednika w indywidualnej spowiedzi była elementem formacji mniichów, ponieważ zakładała lekturę ksiąg pokutnych.

Z czasem, dzięki działalności mnichów iroszkockich i przyjęciu praktyki indywidualnej, powtarzalnej pokuty na kontynencie, powstawały także księgi pokutne italskie i galijskie oraz hiszpańskie⁷.

2. Początki wspólnot mnichów iroszkockich

Po ustaniu krwawych prześladowań w IV w. wielu chrześcijan szukało innej drogi dla osiągnięcia doskonałości życia. Wtedy zaczęła rozwijać się idea ucieczki od świata, polegająca na samotności połączonej z modlitwą i ascezą⁸. W ten sposób narodził się monastycyzm, czyli forma życia ukierunkowana na osiągnięcie dóbr duchowych oraz

6 *Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*. [Introductio]. Tłum. A. Baron, A. Caba: *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 181.

7 Por. M. Kieling. *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*. W: *Teologia Patrystyczna*. 1:2004 s. 43-54. Początkowo pokuta taryfowa oparta na księgach pokutnych odrzucana na kontynencie, z czasem została przyjęta, czego świadectwem są powstające księgi pokutne. Szerzej na temat kontrowersji związanych z pokutą taryfową, zob. W. Zawadzki. *Bernharda Poschmanna nauka o pokucie wczesnośredniowiecznej*. W: *Studia Warmińskie*. 47:2010 s. 187-189.

8 Por. J. Danielou, H.I. Marrou. *Historia Kościoła*. T. I. Tłum. M. Tarnowska. Warszawa 1986 s. 210-211.

zbawczych⁹. Za twórcę monastycyzmu chrześcijańskiego uważa się św. Antoniego, nazywanego ojcem mnichów. Pod wpływem duchowego doświadczenia, poszukując większej doskonałości życia, postanowił sprzedać majątek oraz zerwać związki ze światem. Początkowo żył w pobliżu rodzinnej wioski w Egipcie, by korzystać jeszcze z rad doświadczonego starca. Później zamieszkał w opuszczonym rzymskim forcie by w końcu osiąść na pustyni. Jego życie samotne polegało przede wszystkim na modlitwie, pracy, pokucie i ascezie¹⁰. Monastycyzm rozszerzał się w Kościele już za życia św. Antoniego oraz później, przybierając zróżnicowane formy, jak chociażby zgromadzenia anachoretów, cenobityzm, wspólnota bazylikańska, formacja rzymska św. Hieronima, czy w późniejszych latach zakony oparte na regule św. Benedykta i innych założycieli¹¹.

Jedną ze specyficznych form życia monastycznego było życie zakonne w Irlandii. Nie wiadomo, kiedy chrześcijaństwo dotarło na wyspę. Irlandia nie została zromanizowana ani schryścianizowana jako część imperium rzymskiego, ponieważ nie była jego częścią na żadnym etapie jego istnienia¹². Spotkanie mieszkańców Irlandii z cywilizacją rzymską, a więc również z religią chrześcijańską, miało jednak miejsce, głównie dzięki kontaktom handlowym czy wyprawom rabunkowym na tereny Brytanii¹³. Prawdopodobnie podczas najazdów barbarzyńców na imperium rzymskie wyznawcy Chrystusa szukali schronienia w Irlandii. Irlandczycy mieli także kontakty z gminami chrześcijańskimi w Brytanii, gdzie chrześcijaństwo pojawiło się już w I w., razem z Rzymianami¹⁴. Właściwa chryścianizacja Irlandii wiąże się z osobą

9 Sama forma takiego życia jest starsza od chrześcijaństwa i wiązała się z pewną pogardą dla życia doczesnego, materialnego i afirmacją życia duchowego w ubóstwie, czystości, umartwieniu i kontemplacji. Por. K. Skotnicka. *Obraz mnichów w świetle relacji autorów historii kościelnych wczesnego Bizancjum*. Łódź 2015 s. 50-51.

10 Por. K. Biskup. *Istotne elementy duchowości pustelniczej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*. W: *Łódzkie Studia Teologiczne*. 27:2018 s. 213-216.

11 Por. M. Kanior. *Monastycyzm chrześcijański: geneza, formy, cel*. W: *Peregrinus Cracoviensis*. 1:1995 s. 24-29.

12 Por. S. Grzybowski. *Historia Irlandii*. Wrocław 1977 s. 44.

13 Por. M. Dillon, N.K. Chadwick. *Ze świata Celtów*, Tłum. Z. Kubiak. Warszawa 1975 s. 39-41.

14 Por. J. Strzelczyk. *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987 s. 51-52.

św. Patryka¹⁵. Św. Patryk tworzył na wyspie wspólnoty mnisze zamiast sieci parafii i biskupstw¹⁶. W wyniku tego procesu klasztory stały się głównym centrum organizacji kościelnej. Irlandczycy, którzy przyjęli chrzest, nowej religii nadali swój własny, niezromanizowany charakter¹⁷.

Po misji św. Patryka chrześcijanie iroszkoccy szukali formy doskonalszego życia, na wzór męczenników, o których słyszeli, a których nie mogli naśladować ponieważ chrystianizacja dokonała się na ich terenach bez rozlewu krwi – ówczesna Irlandia nie posiada żadnej krwawej martyrologii¹⁸. Dla ich potrzeb duchowych pojawiło się pojęcie „zielonego męczeństwa” (*glasmarthe*)¹⁹, które polegało na oddaleniu się od społeczności do lasu albo w góry i poświęceniu pustelniczego życia na samotną modlitwę i rozmyślanie nad słowem Bożym²⁰. W kolejnych latach pojawił

-
- 15 Patryk z pochodzenia był Brytem. Około 401 r. zachodnie wybrzeże Brytanii zostało splądrowane przez Irlandczyków, którzy wyruszyli na kolejną wyprawę dla zdobycia niewolników. Pojmano wówczas wiele tysięcy kobiet i mężczyzn, którzy zostali sprzedani na targach. Wśród nich znalazł się szesnastoletni Patryk. Przez sześć lat wypasał bydło lokalnego władcy. Po tym okresie udało się mu uciec i przepłynąć statkiem na kontynent, do Galii. Wkrótce potem przyjął święcenia kapłańskie. Kiedy zamierzał wrócić do ojczyzny, miał we śnie widzenie, w którym usłyszał wezwanie, aby wrócił do Irlandii i głosił tam wiarę w Chrystusa. Działalność misyjną rozpoczął w 431 r., w 432 r. przyjął sakrę biskupią. Wtedy też powrócił do Irlandii jako biskup misyjny. Sam prowadził bardzo surowe życie zakonne. Jeszcze za życia zasłynął wieloma cudami, które przyczyniły się do nawrócenia Irlandczyków. Praca św. Patryka doprowadziła do ewangelizacji północnej, środkowej i zachodniej części wyspy oraz wprowadzenia zorganizowanej formy działalności kościelnej. Por. J.B. Bury. *St Patrick. The Life and World of Ireland's Saint*. Londyn 2010 s. 20-21; J. Strzelczyk. *Wstęp*. W: *Św. Patryk Pisma i najstarsze żywoty*. Red. J. Strzelczyk. Tyniec 2007 s. 30-33.
- 16 Być może wiązało się to z faktem, że w Irlandii nie istniały ośrodki miejskie, a społeczeństwo podzielone było na kilkaset organizmów politycznych o strukturze klanowej.
- 17 Ważną postacią w procesie chrystianizacji Irlandii był także Kolumban Starszy, urodzony w 521 r. Był zakonnikiem, zakładał liczne zakony, wymagając od mnichów pilnego studiowania Biblii i literatury klasycznej. Po osiedleniu się na wyspie Iona u południowych wybrzeży Szkocji założył opactwo, z którego chrześcijaństwo rozprzestrzeniło się na teren Szkocji. Por. A. Bober. *Anglia, Szkocja, Irlandia-teksty źródłowe do historii Kościoła i patrystyki I–IX w*. Lublin 1991 s. 12.
- 18 Por. J. Strzelczyk. *Iroszkoci w Europie*. W: *Nasza Przeszłość*. 61:1984 s. 12.
- 19 W nawiązaniu do zielonego krajobrazu Irlandii, która do dzisiaj nazywana bywa „zieloną wyspą”.
- 20 Por. J. Strzelczyk. *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987 s. 38-39.

się inny sposób życia monastycznego. Chatki mnichów, przypominające ule, nie były już budowane w odosobnieniu, lecz wokół kościołów. Mnisi nadal mieszkali sami, jednak spotykali się w jednym miejscu na modlitwie a później także na posiłkach. Kolejne lata przyniosły następne zmiany i przejście do życia we wspólnotach klasztornych pod jednym dachem²¹.

Gdy zgromadzenia coraz intensywniej się rozrastały, mnisi byli przekonani o konieczności ewangelizacji, dlatego ich klasztory stawały się ośrodkami formacyjnymi dla misjonarzy. Na przełomie VII i VIII w. klasztory irlandzkie stały się centrum akcji misyjnej sięgającej Saksonii, Bawarii, Austrii, Italii, Skandynawii. Misjonarze iroszkocky, którzy dotarli na kontynent, na stałe wnieśli tam pewne elementy życia zakonnego, których nie znano²².

3. Formacja mnichów w życiu wspólnotowym

Kanony ksiąg pokutnych, obok pokut nakładanych za popełniane grzechy, przekazują również obraz życia chrześcijańskiego we wczesnym średniowieczu. Z nich dowiadujemy się także pewnych informacji o zasadach życia mniszego i o samych mnichach iroszkockich. W penitencjale zatytułowanym *Synodus alia S. Patricii*, datowanym na VII w., znajduje się kanon podający definicję mnicha:

„Monachi sunt, qui solitarii sine terrenis opibus habitant sub potestate episcopi vel abbatis. Non sunt autem monachi sed vactro peritia, hoc est contemptores solliciti ad vitam perfectam in aetate perfecta. Hoc est a viginti annis debet unusquisque constringi non adtestando sed voto perficiendo, ut est illud, *unusquisque sicut proposuit corde suo faciat, et ut vota mea reddam in conspectu Domini, et reliqua; quo voto vivitur, situs locorum coartat, si superabundantia in omnibus devitetur in vita, quia in frigore et nuditate, in fame et siti, in vigiliis et ieiuniis vocati sunt*”.

21 Por. T. Cahill. *How the Irish saved civilization. The untold story of Ireland's heroic role from the fall of Rome to the rise of medieval Europe*. New York 1996 s. 152-156.

22 Por. J. Strzelczyk. *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987 s. 120-121.

„Mnichami są ci, którzy mieszkają samotnie bez ziemskich bogactw pod władzą biskupa lub opata. Nie są mnichami, lecz jakby pielgrzymami, którzy niewzruszenie dążą do doskonałego życia w doskonałym czasie. Taki od 20 roku życia ascetycznego modli się, *każdy, niech czyni tak jak przedstawił w swoim sercu, i moje modlitwy przedstawię przed Panem*, itd. Powinien żyć tą modlitwą, ograniczony miejscem jeśli pycha w życiu będzie omijana, ponieważ *zostali powołani do chłodu, nagości, głodu, pragnienia, czuwania i postów*”²³.

Autor penitencjału w sposób zwięzły opisuje, kim jest mnich w klasztorze iroszkockim. Jest to człowiek, który świadomie decyduje się prowadzić życie samotne, rezygnując z ziemskich wygód, postanawia poświęcać się modlitwom i realizować ewangeliczne nakazy bezżeństwa i zostawienia wszystkiego. Przełożonym mnicha jest opat lub biskup²⁴, który decyduje o życiu podwładnego. W tym kontekście samotność, jako zielone męczeństwo, ma być drogą mnicha, która doprowadzi go do zbawienia²⁵. W podobny sposób wypowiada się autor datowanej na VIII w. księgi pokutnej *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, datowana na VIII w., który wymieniając dwanaście sposobów nawrócenia (odpuszczenia

23 *Synodus alia S. Patricii*. Nr 17. Tłum. B. Frontczak: *Drugi synod świętego Patryka*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 67. Warto zauważyć, że z punktu widzenia krytyki tekstu dopuszczalny jest także inny wariant cytowanego fragmentu, który w tłumaczeniu na język polski brzmiałby: „Nie są zaś samotnikami, lecz mędrkami, to jest tymi, którzy gardząc [dobrami doczesnymi], rwą się do świętości w życiu dorosłym” – zamiast przytoczonego: „Nie [tyle] są mnichami, lecz jakby pielgrzymami, którzy niewzruszenie dążą do doskonałego życia w doskonałym czasie”. Analiza obu możliwych lekcji prowadzi jednak do takich samych wniosków badawczych.

24 Zdarzało się, że funkcje opata i biskupa były wówczas łączone, chociaż często opat, kierujący klasztor, miał większą władzę od biskupa, który „konieczny był” do spełniania posług sakramentalnych jemu zarezerwowanych przez prawo kościelne.

25 W penitencjałach nakaz zachowania samotności (odosobnienia), na pewien czas lub do końca życia, był też formą nakładanej pokuty, która również miała prowadzić do poprawy i osiągnięcia zbawienia. Szerzej na ten temat, zob. W. Witowski. *Samotność jako forma życia oraz forma pokuty w świetle ksiąg pokutnych-analiza wybranych kano-nów*. W: *Samotność czy pustynia osamotnienia*. Red. A. Magdoń, J. Zimny. Stalowa Wola 2020 s. 45-61.

grzechów), mówi także o życiu samotnym, jako o drodze ocalenia duszy przed potępieniem:

„Decima, conversio et salus aliorum, Iacobo confirmante: Qui converti fecerit peccatorem ab errore viae suae, salvabit animam eius a morte, et operit multitudinem peccatorum suorum. Sed melius est tibi ut infirmus fueris et vitam solitariam ducere, quam perdere cum plurimis”.

„Dziesiąte: nawrócenie i ocalenie innych, o czym zaświadczył Jakub: Kto nawróciłby grzesznika z błędnej jego drogi, ocali jego duszę od śmierci i zgładzi wiele swych grzechów. Jednak lepiej dla ciebie, byś był zdrowy i prowadził życie samotnie, niż je utracił z wieloma”²⁶.

Pośród dwunastu sposobów nawrócenia²⁷ znajduje się także przytoczony powyżej, który wprost mówi o tym, że lepiej jest żyć w odosobnieniu, by w ten sposób unikać okazji do grzechu niż, żyjąc w świecie, narażać się na upadek. Dlatego mnisi rezygnowali z życia w świecie, by poświęcić się poszukiwaniu świętości w życiu samotnym.

Samotność była formą życia mniszego, która miała pomóc mnichom w dążeniu do osobistej świętości przed doskonalsze naśladowanie Zbawiciela i realizację Jego nakazów. Penitencjały nie podają wprost przymiotów jakimi powinien charakteryzować się kandydat do zostania mnichem, można jednak domyślać się, że musiał to być człowiek, który będzie mógł sprostać stawianym mu wymaganiom. Z księgi *Capitula Dacheriana*,

26 *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*. Wstęp. Nr 11. Tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 87.

27 Motyw dwunastu sposobów albo dróg odpuszczenia grzechów (nawrócenia) był powtarzany także w innych penitencjałach oraz dokumentach starożytnych. Szerzej na ten temat, zob. M. Kieling. *Dwanaście sposobów odpuszczenia grzechów? Praktyka pokutna wczesnośredniowiecznego Kościoła na podstawie „Penitencjału Egberta”*. W: *Teologia Praktyczna*. 13:2005 s. 83-95.

powstałej na przełomie VII i VIII w., dowiadujemy się o wieku pozwalającym na wstąpienie do klasztoru i przyjęcie święceń:

„Puer XV annorum potest se monachum facere”. „Chłopiec w wieku 15 lat może zostać mnichem”²⁸.

„Pueros monasterii ante XXV annos non licet ordinari”. „Chłopcom z klasztoru przed ukończeniem 25 lat nie wolno udzielać święceń”²⁹.

Kanony dokładnie precyzowały kwestię wieku wstępujących do klasztoru – kandydat do zostania mnichem musiał mieć 15 lat, by mógł zostać przyjętym do klasztoru. Święcenia można było przyjąć dopiero w wieku 25 lat. Zapewne nie wszyscy mnisi przyjmowali święcenia, jednak kanony pokutne nie podają w jaki sposób weryfikowano zdatność kandydatów do kapłaństwa.

W czasie pobytu mnicha w klasztorze jego formacja polegała przede wszystkim na spełnianiu zadań zleconych przez przełożonego. Część z nich była wspólna dla wszystkich mnichów, część przypisana do konkretnych osób, w zależności od aktualnych potrzeb. Dzień w klasztorze podzielony był na trzy części, które przeznaczone były odpowiednio na pracę, modlitwę i naukę. Taki podział miał długą tradycję w życiu monastycznym. Praca obejmowała zajęcia rolne i związane z zaopatrzeniem w żywność oraz różne prace rzemieślnicze, wśród których ważne miejsce zajmowało przepisywanie ksiąg³⁰. Wszystkie codzienne zajęcia miały łączyć w sobie ideały życia eremickiego i wspólnotowego³¹.

28 *Capitula Dacheriana*. Nr 166. Tłum. A. Caba: *Capitula Dacheriana*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 130.

29 *Capitula Dacheriana*, Nr 162. Tłum. A. Caba: *Capitula Dacheriana*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 130.

30 Dzięki temu mnisi iroszkoccy przyczynili się do zachowania kultury antycznej w Europie. Szerzej na ten temat, zob. T. Cahill. *How the Irish saved civilizaion. The Untold Story of Ireland's Heroic Role from the Fall of Rome to the Rise of Medieval Europe*. New York 1995 s. 145-196.

31 Por. W. Bedyński. *Klasztor w Mayo w kontekście wczesnego chrześcijaństwa na Wyspach Brytyjskich*, Kraków 2014 s. 113-115.

Podziału zadań na każdy dzień dokonywał opat wspólnoty. Ważnym elementem życia mnichów było posłuszeństwo przełożonemu. Mówi o tym m.in. kanon datowanej na VII w. księgi *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*:

„Si quis frater inobediens fuerit, duos dies unum paximatium et aquam”. „Jeśli któryś brat okaże nieposłuszeństwo, [niech pokutuje] dwa dni o kromce lichego chleba i wodzie”³².

Mnichów, który złamałby regułę posłuszeństwa, musiał ponieść przepisaną karę. W czasach powstawania penitencjałów nie istniały jeszcze formalne śluby zakonnego posłuszeństwa, to zasada ta była jednym z konstytutywnych elementów kształtujących życie wspólnotowe. Posłuszeństwo przełożonemu, którego wola wyraża wolę Boga, można uznać za jeden z podstawowych elementów formacji mnichów. Był to wyraz naśladowania Chrystusa, który podczas ziemskiego życia nie pełnił swojej woli, ale wolę Ojca. Z przyjęcia zasady posłuszeństwa w konsekwencji pozwalało na uskutecznienie kolejnych elementów formacji mniszej, które dokonywały się przez modlitwę, pracę i naukę. Księgi pokutne nie opisują reguł formacyjnych w sposób podręcznikowy. Poszczególne kanony przywołują sytuacje, w których mnich za złamanie przyjętych zasad, powinien otrzymać karę. Dla przykładu można przywołać dwa ustępy ze wspomnianej wyżej księgi, nazywanej *Regułą klasztorną*:

„Sacerdos offerens qui unguilas non dempserit, et diaconus cui barbatonsa non fuerit: de rastro sacrificium accipientes, ad calicem accedentes, sex percussionibus. Et qui subridens in synaxi, id est in cursu, sexpercussionibus: si in sonum risuseruperit, suppositione”.

„Kapłan, który by przystąpił do składania ofiary z nieobciętymi paznokciami, diakon, który by się nie ogolił, oraz ci którzy przyjmują

32 Columbanus. *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*. Nr 10. Tłum. S. Kalinkowski: Kolumban, *O różnych przewinieniach czyli Reguła klasztorna*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 44.

ofiare i przystępują do kielicha wprost od pracy na polu, [otrzymają] sześć uderzeń. Kto by się śmiał podczas officium, to znaczy podczas wspólnych modłów, sześć uderzeń; gdyby zaśmiał się w głos, post”³³.

„Quicumque de fratribus qui sollicitudo coquinandi vel ministrandi commissaest, quantum qui defuderit, oratione in ecclesia post expletum cursum, ita ut fratres pro eo orent, emendari statuitur”.

„Ktokolwiek z braci, któremu wyznaczono zajęcie gotowania albo usługiwania przy stole, rozlałby cokolwiek, ma za karę modlić się w kościele po zakończeniu wspólnych modłów, tak, iżby bracia modlili się za niego”³⁴.

Przytoczone kanony dotyczą modlitwy i pracy mnichów. Każde uchybienie przy codziennych zajęciach skutkowało nałożeniem odpowiedniej kary. Głównym celem karania mnichów nie było samo nałożenie obowiązku zadośćuczynienia, ale troska o formację chrześcijańską, w tym przypadku szczególnie o pobożność i obowiązkowość. We wszystkich codziennych czynnościach mnisi powinni odznaczać się skupieniem i dokładnością oraz musieli czuwać nad swoim postępowaniem, niezależnie od stopnia przyjętych święceń, czy rodzaju spełnianej funkcji zakonnej.

Przykładów innych szczegółowych kanonów, dotyczących życia wspólnotowego, jest wiele. Są one świadectwem, że w formacji mniszej troszczono się o dążenie do doskonałości pod każdym względem. Warto zauważyć również, że na mnichów, którzy żyli samotnie, mogła zostać

33 Columbanus, *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*. Nr 4. Tłum. S. Kalinkowski: Kolumban. *O różnych przewinieniach czyli Reguła klasztorna*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 39-40.

34 Columbanus, *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*. Nr 2. Tłum. S. Kalinkowski: Kolumban. *O różnych przewinieniach czyli Reguła klasztorna*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 38-39.

nałożona pokuta w formie odosobnienia. Przykładem tego jest zapis z datowanej na VIII w. księgi *Poenitentiale Egberti*:

„Si quis monachus sanctionem regulae violaverit, et contra usum veterum, vesci carnibus praesumpserit, per sex mensium spatium retrusioni et poenitentiae subiacebit”.

„Gdyby jakiś mnich naruszył świętość reguły i wbrew staremu zwyczajowi żywił się mięsem, niech się podda pokucie i odosobnieniu na okres 6 miesięcy”³⁵.

Również w księdze *Poenitentiale Cummaeani* znajduje się kanon, zgodnie z którym na mnicha popełniającego określone przestępstwo należało nałożyć pokutę odosobnienia:

„Fratrem cum furore maledicens, et ei cui maledixerit placat, et VII diebus cum pane et aqua vivat remotus”. „Gdy kto gwałtownie brata przeklina, to niech załagodzi tego, kogo przeklinał i pozostanie 7 dni w odosobnieniu, o chlebie i wodzie”³⁶.

Nakładanie pokuty odosobnienia na mnicha, który żył w samotności, może być uznane za paradoks. Wydaje się, że taka kara polegała na ograniczeniu spotkań z innymi mnichami podczas wspólnych modlitw lub posiłków, przez określony czas, albo do przebywania w pustelni oddalonej od siedziby klasztoru. Zapewne czas dodatkowego odosobnienia miał być poświęcony na większe umartwienie i dłuższą modlitwę z rozmyślaniem nad drogą osobistego uświęcenia.

35 *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V*. Nr 28. Tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr. 58. Kraków 2011 s. 244.

36 *Poenitentiale Cummaeani IV*. Nr 12. Tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Kummeana*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 76.

Pogłębiona analiza ksiąg pokutnych pozwala stwierdzić, że we wczesnym średniowieczu mnichom iroszkockim towarzyszyło wielkie pragnienie świętości. Świadczą o tym także nakładane pokuty, które z perspektywy obecnych czasów wydają się niemalże niemożliwe do spełnienia. Jednak dla mnichów droga formacji chrześcijańskiej była równoznaczna z osiąganiem osobistej świętości i w posłuszeństwie przyjmowali stawiane im wymagania, przybliżające do upragnionego celu.

Podsumowanie

Księgi pokutne, będące zbiorami pokut nakładanych przy okazji indywidualnej spowiedzi, są także cennym źródłem dostarczającym informacji na temat życia chrześcijan we wczesnym średniowieczu. Penitencjały pozwalają również odtworzyć niektóre aspekty życia mniszego oraz ich formacji.

Nie bez powodu w literaturze można znaleźć określenie fenomen Kościoła iroszkockiego albo fenomen mnichów iroszkockich. Zawdzięczamy im praktykę indywidualnej i powtarzalnej spowiedzi, godna podziwu była ich działalność misyjna w Europie, wyjątkowy był sposób ich życia, od „zielonego męczeństwa”, polegającego na dobrowolnej rezygnacji z życia w świecie, przez organizację późniejszych klasztorów. Na każdym etapie rozwoju wspólnot mniszych widać gorące pragnienie naśladowania Chrystusa. Droga do osiągnięcia celu była formacja mnichów wyrażająca się w dążeniu do osobistej świętości. Za główne założenia formacji chrześcijańskiej w odniesieniu do mnichów można uznać posłuszeństwo przełożonemu oraz codzienną modlitwę, pracę i naukę. Ważnym elementem procesu formacyjnego były nakładane zgodnie z kanonami pokutnymi kary za poszczególne uchybienia w spełnianiu obowiązków. Kary nie służyły poniżeniu mnicha ale zachęcały do większej gorliwości w codziennym życiu.

Do wyciągnięcia takich wniosków pozwoliła dojść analiza wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych, które od VI w. powstawały w środowisku mnichów iroszkockich. Bogaty materiał źródłowy pozwala na dalsze pogłębione studia dotyczące praktyk pokutnych we wczesnym średniowieczu oraz wybranych aspektów życia mnichów i chrześcijan, zamieszkujących tereny dzisiejszej Irlandii i Szkocji.

Bibliografia

Źródła

- Capitula Dacheriana*. Tłum. A. Caba: *Capitula Dacheriana*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 115-131.
- Columbanus. *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*. Tłum. S. Kalinkowski: *Kolumban. O różnych przewinieniach czyli Reguła klasztorna*. W: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*. Oprac. A. Baron, H. Pietras. *Synody i Kolekcje Praw*. Tom V. W: *ŻMT*. Nr 58. Kraków 2011 s. 38-47.
- Excarspum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*, tłum. A. Baron, A. Caba: *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, tom V, *ŻMT* 58, Kraków 2011, s. 181-193.
- Poenitentiale Cummaeani*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, tom V, *ŻMT* 58, Kraków 2011, s. 70-85.
- Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, tom V, *ŻMT* 58, Kraków 2011, s. 86-114.
- Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, tom V, *ŻMT* 58, Kraków 2011, s. 201-245.

Synodus alia S. Patricii, tłum. B. Frontczak: *Drugi synod świętego Patryka*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, tom V, *ŻMT* 58, Kraków 2011, s. 65-69.

Opracowania

- Bachanek G. *Joseph Ratzingera teologia męczeństwa*. W: *Warszawskie Studia Teologiczne*. 25:2012 s. 141-154.
- Bedyński W. *Klasztor w Mayo w kontekście wczesnego chrześcijaństwa na Wyspach Brytyjskich*. Kraków 2014.
- Biskup K. *Istotne elementy duchowości pustelniczej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, W: *Łódzkie Studia Teologiczne*. 27:2018 s. 211-231.
- Bober A. *Anglia, Szkocja, Irlandia – teksty źródłowe do historii Kościoła i patrystyki, I–IX w.* Lublin 1991.
- Bury J.B. *St Patrick. The Life and World of Ireland's Saint*. Londyn 2010.
- Cahill T. *How the Irish saved civilization. The untold story of Ireland's heroic role from the fall of Rome to the rise of medieval Europe*. New York 1996.
- Daniélou J., Marrou H.I. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*. Tom I. Tłum. M. Tarnowska. Warszawa 1986.
- Dillon M., Chadwick N.K. *Ze świata Celtów*. Tłum. Z. Kubiak. Warszawa 1975.
- Grzybowski S. *Historia Irlandii*. Wrocław 1977.
- Kanior M. *Monastycyzm chrześcijański: geneza, formy, cel*. W: *Peregrinus Cracoviensis*. 1:1995 s. 20-32.
- Kieling M. *Dwanaście sposobów odpuszczenia grzechów? Praktyka pokutna wczesnośredniowiecznego Kościoła na podstawie „Penitencjału Egberta”*. W: *Teologia Praktyczna*. 13:2005 s. 83-95.
- Kieling M. *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*. W: *Teologia Patrystyczna*. 1:2004 s. 43-54.
- Krzyszczek H. *Od publicznej praktyki pokutnej do spowiedzi prywatnej*. W: *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*. 29:1996 s. 323-334.
- McNeill J., Gamer H.M. *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*. Columbia 1990.

- Skotnicka K. *Obraz mnichów w świetle relacji autorów historii kościelnych wczesnego Bizancjum*. Łódź 2015.
- Strzelczyk J. *Iroszkoci w Europie*. W: *Nasza Przeszłość*. 61:1984 s. 5-43.
- Strzelczyk J. *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987.
- Strzelczyk J. *Wstęp*. W: *Św. Patryk. Pisma i najstarsze żywoty*. Red. J. Strzelczyk, Tyniec 2007 s. 9-62.
- Witowski W. *Samotność jako forma życia oraz forma pokuty w świetle ksiąg pokutnych – analiza wybranych kanonów*. W: *Samotność czy pustynia osamotnienia*. Red. A. Magdoń, J. Zimny. Stalowa Wola 2020 s. 45-61.
- Zawadzki W. *Bernharda Poschmanna nauka o pokucie wczesnośredniowiecznej*. W: *Studia Warmińskie*. 47:2010 s. 181-195.

Formation of Iro-Scottish monks based on selected canons of penitential books

Summary

The aim of Christian formation is, above all, to conform to Christ as perfectly as possible. This goal is achieved in different ways, depending on the state of life, spirituality, and possibilities. In the history of the Church, one such path has been the formation of an Iro-Scottish monk. This article aims to answer the following questions: What was the formation of monks like? What were its main elements? What was the purpose of the formation of monks? To answer these questions, the author will analyse selected Irish and British penitential books that have been written since the 6th century. The answer to the research questions will allow to describe the process of Christian formation in the communities of Iro-Scottish monks against the background of the religiosity of Christians living in the late antiquity and early Middle Ages.

Keywords: penitential books, monks, formation, holiness, Ireland

Ks. mgr lic. Wojciech Witowski – urodzony w 1988 r., kapłan diecezji tarnowskiej wyświęcony w 2014 r., od 2017 r. doktorant na Wydziale Teologii KUL (kierunek teologia-patrologia), oraz student filologii klasycznej na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL.

Artykuł 3

Witowski W., *Kościół wobec służby wojskowej i wojny w świetle wybranych kanonów ksiąg pokutnych od VI do XI wieku*, „Littera Antiqua” 14 (2019), s. 57-71.

Kościół wobec służby wojskowej i wojny w świetle wybranych kanonów ksiąg pokutnych od VI do XI wieku

1. Wstęp

Księgi pokutne powstawały w Kościele brytyjskim i irlandzkim od VI w. (na kontynencie przyjmowane były od VIII w.) jako katalogi grzechów z taryfikatorami pokut, które szafarz pokuty miał nakładać na penitentów za poszczególne grzechy¹. Są one niezwykle cennym źródłem wiedzy nie tylko na temat dyscypliny pokutnej we wczesnym średniowieczu², lecz także na temat ówczesnych problemów i dylematów życia chrześcijan³. W analizowanej literaturze penitencjalnej autorzy nieco uwagi poświęcili też stosunkowi Kościoła do służby żołnierskiej w wojsku oraz do brania udziału w wojnie⁴.

We wcześniejszym okresie starożytności chrześcijańskiej stosunek chrześcijan do służby wojskowej i wojny nie był jednoznaczny (różne stanowiska reprezentowali np.

¹ Por. A. Baron, H. Pietras, *Wprowadzenie*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. XVI. Ogólnie o penitencjach zob. *Penitencjały (Paenitentia)*, w: M. Starowieyski, J. M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018, s. 792-794.

² Księgi pokutne, popularyzowane przez mnichów iroszkockich, uważane są za podstawowe źródło indywidualnej i powtarzalnej pokuty w Kościele. Szerzej na ten temat zob. J. T. McNeill, H. M. Gamer, *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*, New York 1990, s. 28-30; R. Meens, *Penance in Medieval Europe, 600-1200*, Cambridge 2014, s. 37-69. O pierwotnej, niepowtarzalnej pokucie zob. W. Zawadzki, *Nauka o pokucie i praktyka pokutna w Kościele rzymskim w okresie starożytności chrześcijańskiej*, „Vox Patrum” 10 (1990), s. 807-815.

³ Por. M. Kieling, *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie Libri poenitentiales*, „Vox Patrum” 67 (2017), s. 225.

⁴ W innych źródłach wczesnego ustawodawstwa kościelnego (do IV wieku) stosunek do służby wojskowej nie był sformułowany jednoznacznie w całym Kościele. Szerzej na ten temat zob. A. Kreider, *Military Service in the Church Orders*, „Journal of Religious Ethics” 31 (2003), s. 415-442.

Tertulian⁵, Orygenes⁶, Augustyn⁷)⁸. Niektórzy autorzy chrześcijańscy – odwołując się do wypowiedzi Ewangelii (zob. Łk 3, 14: „Pytali go też i żołnierze: «A my, co mamy czynić?» On im odpowiadał: «Nad nikim się nie znęcajcie i nikogo nie uciskajcie, lecz poprzestawajcie na swoim żołdzie»”) – nie widzieli nic złego w służbie wojskowej⁹. Inni natomiast wypowiadali się negatywnie na jej temat, głównie ze względu na kult bałwochwalczy, w którym uczestniczyli żołnierze oraz ze względu na konieczność dokonywania czynów sprzecznych z moralnością chrześcijańską, jak np. zabójstwo¹⁰. W czasach, gdy zaczęły powstawać pierwsze księgi pokutne, stosunek chrześcijan do służby wojskowej i udziału w wojnach, dzięki

⁵ Tertulian (II/III w.), którego poglądy (nie tylko na tematy wojskowe) ewoluowały z upływem życia, uważał, że nawrócony na chrześcijaństwo żołnierz może pozostać w armii, jeśli powstrzyma się od bałwochwalstwa, ale chrześcijanin nie powinien wstępować do wojska. W późniejszych latach uważał, że służby Bogu nie można pogodzić ze służbą wojskową (skrajny pacyfizm). Jego poglądy na interesujący nas temat można odnaleźć m.in. w dziełach: *De idolatria* 19, 1-3 (zob. Tertullianus, *De idolatria*, ed. A. Reifferscheid, G. Wissowa, CCL 2, Turnhout 1954, 1101-1124, tłum. K. Obrycki: Tertulian, *O bałwochwalstwie*, w: Tertulian, *Wybór pism*, III, PSP 65, Warszawa 2007, 127-151) i *De corona* 11, 1-7 (zob. Tertullianus, *De corona*, ed. E. Kroymann, CCL 2, Turnhout 1954, 1039-1065, tłum. T. Skibiński: Tertulian, *O wieńcu*, w: Tertulian, *Wybór pism*, III, PSP 65, Warszawa 2007, 107-124).

⁶ Orygenes (II/III w.) sprzeciwiał się udziałowi chrześcijan w wojnie oraz składaniu przysięgi lojalności cesarzowi ale uważał, że należy modlić się w intencji władcy i jego walczącej w dobrej sprawie armii. Kwestie te poruszył m.in. w dziele *Contra Celsum* VIII, 65, 67, 73 (zob. Origenes, *Contra Celsum*, ed. M. Borret, t. 4: *Livres VII et VIII*, SCH 150, Paris 1969, tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, Warszawa 1986).

⁷ Augustyn (IV/V w.), chociaż uważał, że najlepiej jest budować trwałe pokój, to jednak dopuszczał możliwość a nawet konieczność uczestniczenia chrześcijan w wojnie sprawiedliwej, czyli prowadzonej przez legalną władzę w słusznej sprawie. Poglądy św. Augustyna zawarte m.in. w dziele *De civitate Dei* księga XIX (zob. Augustinus, *De civitate Dei*, ed. B. Dombart – A. Kalb, CCL 48, Turnhout 1955, tłum. W. Kubicki: Święty Augustyn, *Państwo Boże*, Kęty 1998), przyczyniły się do rozwoju teorii wojny sprawiedliwej, szerzej na jej temat, zob. P. Grzebyk, *Idea wojny sprawiedliwej – od starożytności po czasy nowożytności*, „Forum Prawnicze” 2 (2010), s. 56-73. Zestawienie poglądów przedchrześcijańskich autorów – Arystotelesa i Platona z poglądami Augustyna i Tomasza z Akwinu na temat wojny, zob. J. Świniarski, M. Marcinkowski, *Rola wojny w życiu społecznym. Część I – wojna w historii myśli przednowożytnej*, „Zeszyty naukowe WSOWL”, 164 (2012), s. 193-205.

⁸ Szerzej na temat ewolucji poglądów dotyczących wojskowości i wojny u wspomnianych wyżej pisarzy (reprezentatywnych dla czasów starożytności chrześcijańskiej, w której żyli i pisali), zob. A. Hołasek, *Żołnierz i służba wojskowa w świetle kościelnych źródeł normatywnych z IV i V wieku*, „Vox Patrum” 63 (2015), s. 353-373.

⁹ Wiemy, że do III wieku chrześcijanie służyli w wojsku cesarskim, istniały także niekiedy osobne oddziały chrześcijańskie. Pośrednio świadczą o tym m.in. napisy nagrobne znajdujące się na mogiłach chrześcijańskich żołnierzy. Por. A.-G. Hamman, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan*, tłum. A. Guryn, U. Sudolska, Warszawa 1990, s. 74; 103.

¹⁰ Szerzej o stosunku pierwszych pisarzy chrześcijańskich do tematyki związanej z wojną i wojskiem (teksty źródłowe z komentarzem), zob. W. Myszor, *Chrześcijanie wobec świata: problem wojny i pokoju w pierwotnym chrześcijaństwie*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 16 (1983), s. 249-258.

rozwojowi doktryny chrześcijańskiej oraz dyscypliny kościelnej, był już jednoznacznie ukształtowany.

W artykule, dla którego źródłem są wybrane kanony ksiąg pokutnych irlandzkich i brytyjskich, galijskich i italskich oraz hiszpańskich, zostanie przedstawiony stosunek Kościoła do służby chrześcijan w wojsku królewskim oraz barbarzyńskim, a także konsekwencje pokutne związane z pełnieniem służby żołnierskiej, wynikające z popełnianych na wojnie czynów, zwłaszcza grabieży i zabójstw. Po teoretycznym wstępie dokonany w oparciu o literaturę związaną z tematyką artykułu, w dalszej części autor dokona analizy materiału źródłowego pochodzącego z najnowszego wydania krytycznego *libri poenitentiales*.

2. Chrześcijanin w wojsku pod wodzą króla

Chrześcijanie wczesnego średniowiecza byli świadomi konieczności istnienia wojska i prowadzenia wojen, chociażby dla obrony granic, pokoju i wiary. Z tego też względu Kościół pozwalał na to, aby zaciągali się do wojska, ale pod warunkiem, że będzie to wojsko pod wodzą króla (a nie wojsko barbarzyńskie), a prowadzona wojna będzie uzasadniona. Świadczą o tym pytania, które prezbiter pomocniczo miał zadać penitentowi przy spowiedzi, oraz uzależniona od okoliczności wysokość nakładanej pokuty, które możemy odnaleźć w *Dekretach Burcharda* z XI wieku (penitencjał galijski):

„Fecisti homicidium in bello, iussu legitimi principis, qui pro pace hoc fieri iusserat, et interfecisti tyrannum qui pacem pervertere studuit? Tres quadragesimas per legitimas ferias poeniteas. Si autem aliter fuerit, id est, sine iussu legitimi principis, ut homicidium sponte commissum poeniteas, id est carinam unam cum septem sequentibus annis”.

„Czy popełniłeś zabójstwo na wojnie, z rozkazu prawowitego władcy, który nakazał uczynić to ze względu na pokój, i czy zabiłeś tyrana, który starał się ten pokój zniszczyć? Pokutuj 3 czterdziestnice w przepisane dni. Jeśli było inaczej, to znaczy zabiłeś człowieka bez rozkazu prawowitego władcy, jak zabójstwo

dobrowolnie popełnione, pokutuj przez okres czterdziestodniowego postu w ciągu 7 następnych lat¹¹12.

O aprobacie dla służby chrześcijan w wojsku świadczy też kanon z Rozdziałów Teodora z VII w. (penitencjał brytyjski), który na zabójców kapłanów nakładał karę w postaci zakazu zaciągania się do wojska. Zakaz ten pośrednio może też świadczyć o tym, że chrześcijanie chcieli być żołnierzami i chętnie zaciągali się do wojska:

„Qui presbyterum occiderit, duodecim annorum ei poenitentia secundum canones imponatur, etiamsi negaverit. Si liber est, septuaginta dies ieiunet. Si autem servus, super duodecim vomeres ferventes se expurget. Convictus noxa ad ultimum vitae tempus careat cingulo militiae, et absque spe coniugii”.

„Kto zabiłby prezbitera, należy mu się wedle kanonów pokuta na 12 lat, nawet gdyby zaprzeczył. Jeśli jest wolny, niech pości 70 dni, a jeśli niewolnikiem, niech się oczyści przechodząc po dwunastu rozpalonych lemieszach¹³. Skazany za taki czyn niech do końca życia nie zaciąga się do wojska ani nie zawiera małżeństwa”¹⁴.

Natomiast o akceptacji działań wojennych przez wspólnotę chrześcijańską świadczy kanon *Księgi pokutnej Pseudo-Kummeana* z VIII w. (penitencjał irlandzki), zachęcający żołnierzy, by część łupów wojennych przekazali na rzecz Kościoła lub na działalność charytatywną, przy czym – podobnie jak przy zabójstwie dokonany przez żołnierza – również grabież traktowana jest jako grzech:

„Pecuniae quae in alia provincia ab hoste raptae fuerint, id est regno alio superato, tertia pars ad ecclesiam tribuetur, vel pauperibus quod iussio regis erat, et quadraginta dies poeniteat”.

¹¹ W tłumaczeniu w cytowanym wydaniu pozostawiono: „pokutuj [...] carinę”. Carina (lub carena) oznacza czterdziestodniowy post, zarówno jako trwający czterdzieści dni Wielki Post (Quadragesima), jak i nadzwyczajny czterdziestodniowy post nakładany jako pokuta. Por. *Carina*, w: Du Cange et al., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ed. Niort: L. Favre, 1883-1887, t. 2, col. 170b.

¹² *Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi decretorum liber decimus nonus de poenitentia*, V.4, tłum. B. Frontczak: *Dekrety Burcharda, biskupa Kościoła w Wormacji, Księga dziewiętnasta o pokucie*, w: *Księgi pokutne*, s. 371.

¹³ W tłumaczeniu w cytowanym wydaniu zapisano: „niech się oczyści zaprzegając się z zapalem do pługa 12 razy”, jednak to sformułowanie nie oddaje treści kanonu. Użyte w oryginale słowo *vomer* może oznaczać pług, ale w kontekście pokutnym oznaczało „lemiesz rozpalone”, po których należało przejść bosymi stopami. Czyniono to w ramach pokuty, ale i dla udowodnienia swojej niewinności. Por. *Vomeres igniti*, w: Du Cange et al., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ed. Niort: L. Favre, 1883-1887, t. 8, col. 378a.

¹⁴ *Capitula Theodori*, XXXVI, tłum. A. Baron, A. Caba: *Rozdziały Teodora*, w: *Księgi pokutne*, s. 174.

„Z pieniędzy zrabowanych wrogom w innej prowincji, to znaczy w wyniku pokonania innego władcy, należy trzecią część oddać do kościoła lub ubogim – zgodnie z nakazem władcy, a [ich posiadacz] niech pokutuje 40 dni”¹⁵.

Z przytoczonych tekstów źródłowych wynika, że w służba wojskowa i branie udziału w wojnie pod wodzą króla, były przez Kościół aprobowane. Co więcej, w kanonach zawartych w penitencjałach można odnaleźć zachętę do modlitwy za króla (takie modlitwy za władców były obecne także w dawnych anaforach eucharystycznych) oraz za wojsko. Przykładami takich zachęt są dwa kanony z ksiąg pokutnych irlandzkich i brytyjskich, jeden pochodzący z *Księgi pokutnej Kummeana* (Irlandia, VII w.) oraz drugi z *Penitencjału św. Egberta* (Anglia, VIII w.):

„Pro bonis regibus sacra debemus offerre, pro malis nequaquam”.

„Powinniśmy ofiarować mszę¹⁶ za dobrych królów, nigdy za złych”¹⁷.

„Tria ieiunia legalia sunt quotannis, unum pro omni populo, nempe quadraginta dies ante Pascha; deinde cum decimum obolum annuum solvimus, et hoc quadraginta dies ante Natale Domini¹⁸: tunc omnes pro exercitu orant¹⁹, et orationes legant, et quadraginta dies post Pentecosten”.

„Są trzy posty nakazane w roku: jeden za cały lud, 40 dni przed Wielkanocą; następnie wtedy, gdy płacimy dziesięcinę, a chodzi o czterdzieści dni przed Bożym Narodzeniem: wtedy wszyscy modlą się za wojsko i czytają modlitwy; i 40 dni po Pięćdziesiątnicy”²⁰.

¹⁵ *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, IV, 12, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne*, s. 98.

¹⁶ W tłumaczeniu w cytowanym wydaniu zapisano: „składać ofiary”, ale dla jednoznacznego rozumienia tego kanonu lepiej oddać to przez: „ofiarować mszę”.

¹⁷ *Poenitentiale Cummaeani*, IX, 11, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Kummeana*, w: *Księgi pokutne*, s. 81.

¹⁸ W tłumaczeniu w cytowanym tłumaczeniu składanie dziesięciny połączono błędnie z postem przed Wielkanocą, co jest sprzeczne z ówczesną praktyką – dziesięciny składano po zbiorach, a więc w czasie postu przed Bożym Narodzeniem, dlatego w artykule zmieniono tłumaczenie na zgodne z treścią kanonu. O dziesięcinie zbieranej w listopadzie na dzień św. Marcina (11 XI) lub św. Katarzyny (25 XI), zob. *Itinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, D. Qurini-Popławska, Ł. Burkiewicz (red.), Kraków 2014, s. 282.

¹⁹ W niektórych wydaniach słowa „tunc omnes pro exercitu orant” są zastąpione wersją: „cum totus populus pro se orant”, jednak w kontekście zachęt do modlitwy za rządzącymi i wojsko nie wydaje się by zacytowana forma była niewłaściwa.

²⁰ *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V*, I, 37, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, w: *Księgi pokutne*, s. 215.

W kontekście służby wojskowej najczęściej w księgach pokutnych pojawiają się informacje na temat pokut nakładanych na żołnierzy za czyny dokonane podczas wojny. Najwięcej jest odniesień do kar za zabicie człowieka. Przykładem może być kanon z cytowanej wcześniej irlandzkiej *Księgi pokutnej Pseudo-Kummeana*:

„Qui iussione domini sui hominem occiderit, quadraginta dies ieiunet; et qui occiderit hominem in publico bello cum rege, quadraginta dies poeniteat”.

„Kto z nakazu swego pana zabiłby człowieka, niech pości 40 dni; kto zabiłby człowieka podczas wojny pod wodzą króla, niech pokutuje 40 dni”²¹.

Należy zauważyć, że – niezależnie od tego, że penitent odbywał służbę pod wodzą króla, a wojna, w której uczestniczył była sprawiedliwa – zabicie człowieka było traktowane jako grzech, za który należało odpokutować. Jednak zabójstwo dokonane w takich okolicznościach, czyli w czasie legalnej służby wojskowej, było traktowane przez taryfikatory pokutne o wiele łagodniej. Dla porównania można podać – z tego samego penitencjału – przykłady kar nakładanych za zabójstwo dokonane w innych okolicznościach:

„Qui voluntarie homicidium fecerint, ad poenitentiam se iugiter submittant; circa exitum autem vitae communionem digni habeantur. Qui non voluntarie, sed casu homicidium perpetravit, quinque annis poeniteat. Si quis clericus homicidium fecerit, decem annis poeniteat exsul; tribus in pane et aqua. Si quis homicidium casu fecerit non volens, quinque annis poeniteat; tribus ex iis in pane et aqua. Si ad homicidium consenserit, et factum fuerit, septem annis poeniteat”.

„Kto dobrowolnie popełnił zabójstwo, niech poddadzą się jarzmu pokuty; pod koniec życia można uznać, że są godni komunii. Kto zabił nie dobrowolnie, lecz przypadkiem, niech pokutuje 5 lat. Gdyby jakiś duchowny dokonał zabójstwa, niech pokutuje 10 lat na wygnaniu; 3 o chlebie i wodzie. Gdyby ktoś dopuścił się zabójstwa przypadkiem, nie chcąc tego, niech pokutuje 5 lat; z czego 3 o chlebie i wodzie. Kto by sprzyjał zabójstwu, którego dokonano, niech pokutuje 7 lat”²².

W innych penitencjałach zasada zróżnicowania wysokości pokuty za zabójstwo również jest zachowana. Przykładowo brytyjskie *Kanony Teodora biskupa Canterbury* (VIII w.) za zabicie na

²¹ *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, VI, 7, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne*, s. 100.

²² *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, VI, 1-2; 12-14, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne*, s. 100.

wojnie nakładają o wiele mniejszą pokutę niż za zabójstwo dokonane w innych okolicznościach:

„Qui per iussionem domini sui hominem occiderit, XL diebus abstineat se ab ecclesia, et qui occiderit hominem in publico bello, XL dies poeniteat. Si per iram, III annos, si casu, I annum, si per poculum vel artem aliquam, VII annos aut plus, si per rixam, X annos poeniteat”

„Kto zabił człowieka z nakazu swego pana, niech się powstrzyma od wejścia do kościoła przez 40 dni, a kto zabił człowieka podczas wojny, niech pokutuje 40 dni. Jeśli z powodu gniewu, 3 lata, jeśli przypadkowo, rok, jeśli napojem [trującym] lub inną sztuką, 7 lat lub dłużej, jeśli z powodu kłótni, niech pokutuje 10 lat”²³.

Z przytoczonych wyżej przykładów wynika, że penitencjały powstałe na Wyspach Brytyjskich przewidywały nakładanie dość łagodnej pokuty na żołnierzy, którzy w czasie pełnienia legalnej służby wojskowej popełnili zabójstwo. Pokuta ta zazwyczaj trwała 40 dni (jak pokazano wyżej, a o czym świadczą także inne księgi pokutne, których nie cytowano).

Penitencjały powstałe na kontynencie (księgi galijskie i italskie oraz hiszpańskie) przewidywały nakładanie surowszych kary za zabójstwo dokonane przez żołnierzy podczas wojny. Jedna z galijskich ksiąg pokutnych – *Księga pokutna Ps.-Grzegorza III* z IX wieku, mówi o roku pokuty za zabójstwo podczas bitwy:

„Si laicus occiderit alium laicum, quadraginta dies abstineat se ab ecclesia, et secundum antiquam diffinitionem quinque annos poeniteat: si odi imeditatione, quatuor: si per iram, tres: pro vindicta fratris, duos: si casu, unum, qui in praelio etc”.

„Gdyby świecki zabił innego świeckiego, niech powstrzymuje się od wchodzenia do kościoła 40 dni, zgodnie z dawnym rozstrzygnięciem²⁴ niech pokutuje 5 lat, jeśli rozmyślnie z nienawiści, 4 lata z powodu gniewu, 3 w zemście za brata, 2 przypadkiem, rok w czasie bitwy itd.”²⁵.

²³ *Iudicia (seu Canones) Theodori episcopi Cantuariensis. Discipulus Umbriensium, liber primus, IV,6-7*, tłum. A. Baron: *Orzeczenia (lub Kanony) Teodora biskupa Canterbury. Discipulus Umbriensium, księga pierwsza*, w: *Księgi pokutne*, s. 136:

²⁴ W tłumaczeniu w cytowanym wydaniu zapisano: „wedle starego wyroku”, jednak wydaje się, że bardziej chodzi tu o rozstrzygnięcia dyscyplinarne będące *ususem*, niż usankcjonowany wyrok.

²⁵ *Poenitentiale Ps.-Gregorii III*, III, 5, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Ps.-Grzegorza III*, w: *Księgi pokutne*, s. 349.

Również niektóre penitencjały z Hiszpanii przewidywały surowsze pokuty, niż pierwotne księgi irlandzkie, i wyznaczały czas jej trwania na jeden rok, jak np. pochodząca z IX w. *Księga Pokutna Vigilantium z miasta Albelda*:

„Qui occiderit hominem publico bello, I annum paeniteat. Qui in proelio cum rege hominem occiderit, I annum paeniteat. Si per iussionem domini sui occiderit hominem, XVI dies paeniteat”.

„Kto zabił człowieka w czasie wojny, niech pokutuje rok. Kto w bitwie pod wodzą króla zabił człowieka, niech pokutuje rok. Gdyby zabił człowieka z nakazu swego pana, niech pokutuje 16 dni”²⁶.

O rocznej pokucie, ale z możliwością zamiany jej na wykup jeńca, mówi też inna księga, XI-wieczna *Księga Pokutna z Silos*:

„Qui in proelio occiderit hominem, I anno paeniteat; sin autem, captivum redimat”.

„Kto by w czasie wojny zabił człowieka, niech pokutuje rok; jeśli nie, ma wykupić jeńca”²⁷.

Chociaż z ksiąg pokutnych powstałych na kontynencie wynika, że pokuta za zabicie podczas wojny nakładana na żołnierzy trwała na ogół jeden rok, to jednak w niektórych penitencjałach obecne są wyraźne wpływy praktyki irlandzkiej i brytyjskiej, skracającej czas pokuty do czterdziestu dni. Takie nawiązanie obecne jest np. w hiszpańskiej *Księdze Pseudo-Hieronima*:

„Si quis cum rege in praelio hominem occiderit, XL dies poeniteat”.

„Jeśli ktoś zabił człowieka w czasie bitwy królewskiej, niech pokutuje 40 dni”²⁸.

Przytoczone wyżej kanony mówią przede wszystkim o sytuacji człowieka, żołnierza, który w czasie wojny służąc w wojsku królewskim zabija człowieka (choć niektóre mogą odnosić się także do sytuacji, gdy nie-żołnierz zabija podczas wojny w obronie własnej, rodziny lub mienia). Kanony, mówiąc o długości pokuty (najczęściej 40 dni lub jeden rok), nie precyzują jej rodzaju, który mógł być dobrany przez nakładającego pokutę: post, modlitwa, umartwienie, albo mógł być także zamieniony przez pokutującego np. na ofiarę dla ubogich.

²⁶ *Paenitentiale Vigilantium (Albeldense)*, 42.46-47, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga Pokutna Vigilantium z miasta Albelda*, w: *Księgi pokutne*, s. 408.

²⁷ *Paenitentiale Silense*, VI, 67, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga Pokutna z Silos*, w: *Księgi pokutne*, s. 460.

²⁸ *Canones paenitentiales Ps.-Hieronimi*, I, 19, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*, w: *Księgi pokutne*, s. 417.

Istotne jest to, że w księgach pokutnych odnajdujemy wyraźną aprobatę dla służby w wojsku pod wodzą króla.

3. Chrześcijanin w wojsku barbarzyńskim

Zdecydowanie inny był stosunek Kościoła do służby chrześcijan w wojsku barbarzyńskim²⁹. Trudno jest jednoznacznie wskazać motywy skłaniające chrześcijan do zaciągania się do wojska barbarzyńskiego, gdyż księgi pokutne nie podają ich. Zapewne były one różne, a niekiedy dość skomplikowane (być może należały do nich: zmuszenie przez najeźdźcę albo chęć zarobku). Wszystkie zachowane kanony ksiąg pokutnych odnoszące się do tej problematyki, wyrażają się negatywnie nie tylko na temat przestępstw dokonywanych przez wojska barbarzyńskie, ale także na temat samej służby w takim wojsku. Najsurowiej oceniane są czyny dokonywane przeciw chrześcijanom.

Według irlandzkich penitencjałów pokuta nakładana za tego typu wykroczenia trwała dość długo. Za sam fakt służby w wojsku barbarzyńskim penitent musiał spędzić na pokucie aż trzynaście lat. Natomiast, gdyby jego służba wojskowa połączona była z „zagładą chrześcijan”, to musiał on pokutować do końca życia. Takie stwierdzenie odnajdujemy w kanonie *Synodu w Lucus Victoriae*:

„Qui prebent ducatum barbaris, XIII annis, tamen si non acciderit stragis christianorum et sanguinis effusio et dira captivitas. Si autem evenerit, agant residuo vitae penitentiam relictis armis. Si autem voluerit et non ad vota sibi barbaros ad christianos educere, residuo vite sue peniteat”.

„Ci, którzy służą w wojsku barbarzyńców, [niech pokutują] 13 lat, jeśli nie doszło do zagłady chrześcijan, rozlewu krwi ani okrutnej niewoli. Gdyby to się stało,

²⁹ Dla Rzymian barbarzyńcami byli ludzie pochodzący spoza kręgu kultury grecko-rzymskiej. Można się domyślać, że skoro pierwsze księgi pokutne powstawały na przełomie V i VI w., gdy miała miejsce tzw. wielka wędrówka ludów, mianem wojsk barbarzyńskich określano wojska plemion spoza cesarstwa (np. Germanowie, Frankowie). Od IV w. religią dominującą w Cesarstwie Rzymskim było chrześcijaństwo, natomiast w plemionach określanych barbarzyńskimi wyznawano religie plemienne, stąd często walka w wojsku barbarzyńskim mogła być związana z atakowaniem terenów chrześcijańskich i walką przeciw chrześcijanom. Walki prowadzone przez wojsko królewskie niejednokrotnie miały prowadzić do rozszerzania chrześcijaństwa (chrystianizacji nowych terenów), stąd udział w wojsku królewskim był dopuszczony (jak pokazano wyżej poglądy na temat uczestnictwa chrześcijan w wojsku ewoluowały), a udział w wojsku barbarzyńskim (w domyśle „niechrześcijańskim”) budził sprzeciw. Więcej na temat barbarzyńców i ich relacji z Rzymianami, zob. *Barbarzyńcy u bram imperium*, S. Turlej (red.), Kraków 2007.

niech przez pozostałą część życia pokutują porzuciwszy oręż. Gdyby zaś ktoś chciał poprowadzić barbarzyńców na chrześcijan, nie był zmuszony i uczynił to dobrowolnie, winien pokutować przez resztę swego życia”³⁰.

Podobnie inne księgi pokutne z tego terenu przewidują kilkunastoletnią pokutę dla tych, którzy służą w wojsku barbarzyńskim oraz dożywotnie pokutowanie dla tych, którzy z tym wojskiem wystąpili przeciwko chrześcijanom.

Również penitencjały galijskie przewidywały nakładanie pokuty za sam fakt służby w wojsku barbarzyńskim. Przykład kanonu nakładającego krótszą pokutę znaleźć w IX-wiecznej *Księdze pokutnej Halitgariususa*:

„Qui praebet ducatum barbaris, tres annos poeniteat”.

„Kto służy w wojsku barbarzyńców, niech pokutuje 3 lata”³¹.

Także w penitencjałach hiszpańskich odnajdujemy kary nakładane na chrześcijan służących w wojsku barbarzyńskim, są one jednak zróżnicowane (pokuta miała trwać 5 albo 14 lat). Natomiast księgi pokutne zgodnie nakładają dozgonną pokutę na tych, którzy dopuścili się rzezi chrześcijan. Najsurowiej ocenia te czyny *Penitencjał Pseudo-Hieronima*:

„Si quis ducatum praebet barbaris, XIV annis poeniteat. Si tamen non acciderit strages christianorum: sin autem, relictis armis, usque ad mortem mundo mortuus Deo vivat”.

„Jeśli ktoś służy w wojsku barbarzyńców, niech pokutuje 14 lat; Jeśli jednak nastąpiła rzeź chrześcijan³²: w przeciwnym razie złożonywszy broń, niech żyje aż do śmierci dla Boga, umarły dla świata”³³.

Z przytoczonych wyżej kanonów wyraźnie wynika, że służba chrześcijan w wojsku barbarzyńskim była oceniana negatywnie i już za sam fakt bycia żołnierzem w takim wojsku nakładano pokutę, różną w różnych rejonach. Natomiast na chrześcijan, którzy razem z wojskiem barbarzyńskim brali udział w wojnie przeciwko chrześcijanom, która kończyła się

³⁰ *Sinodus Luci Victoriae*, 4, tłum. J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Synod w Lucus Victoriae*, w: *Księgi pokutne*, s. 25.

³¹ *Poenitentiale Halitgarii ep. Camaracensis*, IV, 63, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Halitgariususa, bp Cambrai*, w: *Księgi pokutne*, s. 324.

³² W tłumaczeniu w cytowanym wydaniu zapisano odwrotnie: „jeśli nie czynił rzezi chrześcijan”, co nie znajduje uzasadnienia.

³³ *Canones paenitentiales Ps.-Hieronimi*, I, 31, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*, w: *Księgi pokutne*, s. 418.

ich rzezią lub pojmaniem w niewolę, penitencjały – niezależnie od regionu, w którym powstały – przewidywały nakładanie pokuty trwającej aż do końca życia.

4. Podsumowanie

Wojna obecna jest w życiu człowieka od zawsze, zarówno w sposób metaforyczny, bo do wojowania przyrównany jest żywot człowieka (*vivere militare est*³⁴), jak i dosłowny, ponieważ różne działania wojenne prowadzone są niemalże od zarania dziejów i wciąż trwają. Dlatego też już pierwsi chrześcijanie musieli zająć konkretne stanowisko wobec służby wojskowej i brania udziału w wojnach. W czasie, gdy zaczęły powstawać księgi pokutne, będące źródłem powyższego artykułu, stanowisko Kościoła wobec wojny i służby wojskowej było już wypracowane. Chociaż chrześcijanie zawsze wzywali do pokoju i poszanowania ludzkiego życia, to rozumieli też zasadność istnienia wojska i prowadzenia działań wojennych dla dobrych celów (tzw. wojna sprawiedliwa). Dlatego w księgach pokutnych, które są katalogami przestępstw i pokut nakładanych za poszczególne grzechy, sama służba wojskowa pod wodzą króla nie była traktowana jako grzech i nie była obłożona jakąkolwiek pokutą. Natomiast penitencjały przewidywały nakładanie pokut za grzechy popełnione w czasie działań wojennych: grabieże, a przede wszystkim zabójstwa – najczęściej są to 40-dniowe pokuty (Irlandia i Anglia), czasem dłuższe – roczne (gdzieniegdzie w Galii i Hiszpanii). Rodzaj pokuty prawdopodobnie był ustalany indywidualnie przez biskupa lub prezbitera, gdyż księgi pokutne niewiele mówią na ten temat.

Z treści ksiąg pokutnych wynika też jednoznacznie negatywny stosunek Kościoła wobec służby chrześcijan w wojsku barbarzyńskim. Już za samo zaciągnięcie się chrześcijanina do wojska barbarzyńskiego penitencjały przewidywały nałożenie surowej pokuty, która – w zależności od środowiska powstania danej księgi pokutnej – trwała od kilku do kilkunastu lat. Niezależnie od regionu redakcji księgi, kanony pokutne nakładały na tych, którzy w wojsku barbarzyńskim dokonywali ataków na chrześcijan i ich zabijali, najsurowszą – dożywotnią pokutę.

³⁴ Słowa Seneki Młodszego – „życie jest walką”, pochodzące z jego Listu 96, zob. Lucius Annaeus Seneca, *Epistulae morales ad Lucilium*, 96,5, ed. O. Hense, Leipzig: Teubner 1938, s. 459.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Augustinus, *De civitate Dei*, ed. B. Dombart – A. Kalb, CCL 48, Turnholti 1955, tłum. W. Kubicki: *Święty Augustyn, Państwo Boże, Kęty* 1998.

Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi decretorum liber decimus nonus de poenitentia, tłum. B. Frontczak: *Dekrety Burcharda, biskupa Kościoła w Wormacji, Księga dziewiętnasta o pokucie*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 367-402.

Canones paenitentiales Ps.-Hieronimi, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Kanony penitencjalne Pseudo-Hieronima*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 416-428.

Capitula Theodori, tłum. A. Baron, A. Caba: *Rozdziały Teodora*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 161-180.

Iudicia (seu Canones) Theodori episcopi Cantuariensis. Discipulus Umbriensium, liber primus, tłum. A. Baron: *Orzeczenia (lub Kanony) Teodora biskupa Canterbury. Discipulus Umbriensium, księga pierwsza*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 131-146.

Origenes, *Contra Celsum*, ed. M. Borret, t. 4: *Livres VII et VIII*, Sch 150, Paris 1969, tłum. S. Kalinkowski: *Orygenes, Przeciw Celsusowi*, Warszawa 1986.

Paenitentiale Silense, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga Pokutna z Silos*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 455-476.

Paenitentiale Vigilinum (Albeldense), tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga Pokutna Vigilinum z miasta Albelda*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 404-415.

Poenitentiale Cummaeani, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Kummeana*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 70-85.

Poenitentiale Halitgarii ep. Camaracensis, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Halitgariusza, bp Cambrai*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 314-331.

Poenitentiale Ps.-Gregorii III, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Ps.-Grzegorza III*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 346-361.

Poenitentiale Pseudo-Cummaeani, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 86-114.

Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 201-245.

Sinodus Luci Victoriae, tłum. J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Synod w Lucus Victoriae*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. 25-26.

Tertullianus, *De corona*, ed. E. Kroymann, CCL 2, Turnhout 1954, 1039-1065, tłum. T. Skibiński: Tertulian, *O wieńcu*, w: Tertulian, *Wybór pism*, III, PSP 65, Warszawa 2007, 107-124.

Tertullianus, *De idolatria*, ed. A. Reifferscheid – G. Wissowa, CCL 2, Turnhout 1954, 1101-1124, tłum. K. Obrycki: Tertulian, *O bałwochwalstwie*, w: Tertulian, *Wybór pism*, III, PSP 65, Warszawa 2007, 127-151.

Opracowania

Barbarzyńcy u bram imperium, S. Turlej (red.), Kraków 2007.

Baron Arkadiusz, Pietras Henryk, *Wprowadzenie*, w: *Księgi pokutne*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i kolekcje praw, tom V, Kraków 2011, s. XV-XX.

Carina, w: Du Cange et al., *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*, ed. Niort : L. Favre, 1883-1887, t. 2, col. 170b. [wersja internetowa: <http://ducange.enc.sorbonne.fr/CARINA2> dostępna: 23.02.2020r.]

Vomeres igniti, w: : Du Cange et al., *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*, ed. Niort : L. Favre, 1883-1887, t. 8, col. 378a. [wersja internetowa: <http://ducange.enc.sorbonne.fr/VOMERES1> dostępna: 23.03.2020r.]

Grzebyk Patrycja, *Idea wojny sprawiedliwej – od starożytności po czasy nowożytne*, „Forum Prawnicze” 2 (2010), s. 56-73.

Hamman Adalbert-Gautier, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan*, tłum. A. Guryn, U. Sudolska, Warszawa 1990.

Hołasek Andrzej, *Żołnierz i służba wojskowa w świetle kościelnych źródeł normatywnych z IV i V wieku*, „Vox Patrum” 63 (2015), s. 353-373.

Itinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych, D. Qurini-Popławska, Ł. Burkiewicz (red.), Kraków 2014.

Kieling Michał, *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie Libri poenitentiales*, „Vox Patrum” 67 (2017), s. 225-240.

Kreider Alan, *Military Service in the Church Orders*, „Journal of Religious Ethics” 31 (2003), s. 415-442.

McNeill John T., Gamer Helena M., *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*, New York 1990.

Meens Rob, *Penance in Medieval Europe, 600-1200*, Cambridge 2014.

Myszor Wincenty, *Chrześcijanie wobec świata: problem wojny i pokoju w pierwotnym chrześcijaństwie*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 16 (1983), s. 249-258

Penitencjały (Paenitentia), w: M. Starowieyski, J. M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018, s. 792-794.

Świniarski Janusz, Marcinkowski Marian, *Rola wojny w życiu społecznym. Część I – wojna w historii myśli przednowożytnej*, „Zeszyty naukowe WSOWL”, 164 (2012), s. 193-205.

Zawadzki Wojciech, *Nauka o pokucie i praktyka pokutna w Kościele rzymskim w okresie starożytności chrześcijańskiej*, „Vox Patrum” 10 (1990), s. 807-815.

The Church towards Military Service and War in the light of selected canons of penitential books from the 6th to the 11th century

(Summary)

At the beginning of the history of the Church, the attitude of Christians to military service and war was varied. In later years, with the development of Christian doctrine and church discipline, these issues were regulated in detail by the provisions of individual councils and synods. The topic of Christian soldier also appears in penitentiary literature. Penitential books (*libri poenitentiales*), the subject matter of which actually covers the whole of human life in the context of the possibility of committing a crime - sin and its forgiveness by performing appropriate penance - also refer to the issues of Christian service in the army and participation

in war. After analyzing the source text, the author would like to present primarily two issues in the article: the service of Christians in the army (royal or barbarian) and the problem of their participation in the war and the consequences for crimes committed during it. To present the subject, the author will use the canons of selected penitential books, in which interesting, from the point of view of the topic, issues appear.

SŁOWA KLUCZOWE: chrześcijaństwo; księgi pokutne; pokuta; służba wojskowa; wojna

KEYWORDS: Christianity; military service; penance; penitential books; war

Artykuł 4

Witowski W., *Grzechy przeciwko rodzinie w świetle wybranych kanonów wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych*, w: *Rodzina – drugi cud świata*, J. Zimny (red.), Stalowa Wola 2022, s. 9-22.

ks. Wojciech Witowski

doktorant, Wydział Teologii KUL

Grzechy przeciwko rodzinie w świetle wybranych kanonów wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych

1. Wstęp

Od początku chrześcijaństwa rodzina jawiła się jako podstawowa struktura życia społecznego. Oprócz wzorców antycznych cywilizacji grecko-rzymskiej oraz tradycji judaistycznej, rodzina chrześcijańska czerpała siłę przede wszystkim z umocnienia łaską Bożą¹. Podstawą rodziny było małżeństwo mężczyzny i kobiety. Chrystus podniósł małżeństwo, obecne od zawsze w zamyśle Bożym, do rangi sakramentu, a więc związał z nim także określone łaski². Najważniejsze przymioty małżeństwa to nierozzerwalność, wierność, jedność. Zachowanie tych przymiotów pomagało w wypełnieniu najważniejszych zadań rodziny, do których należały: wzajemna troska małżonków, zrodzenie i wychowanie potomstwa, osiągnięcie świętości³. Według Ojców Kościoła rodzina była małym Kościołem, ponieważ w niej dokonywało się wychowywanie dzieci w wierze oraz wzajemne uświęcanie się małżonków i ich potomstwa⁴.

Mimo takich wzniosłych celów stawianych rodzinie i jej umocnienia przez sakramenty i łaski Boże, rodzinom groziło wiele niebezpieczeństw. Pierwszym z nich, szczególnie do IV w. była walka z pogańskim rozumieniem rodziny, które

¹ Por. J. Kudasiewicz, „*Mężowie, miłujcie żony, jak Chrystus umiłował Kościół*” (Ef 5,25-33), „Vox Patrum” 8 (1985), s. 84-88.

² Por. B. Nadolski, *Liturgika*, T. III, Poznań 1992, s. 211-215.

³ Ta problematyka pojawiało się często w nauczaniu Ojców Kościoła dotyczącym małżeństwa i rodziny. Szerzej na ten temat, zob. J. Gliściński, *Małżeństwo i rodzina w nauczaniu Ojców Kościoła*, „Seminare” 11 (1995), s. 53-59; H. Wójtowicz, *Zadania rodziny chrześcijańskiej w nauczaniu św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 201-214.

⁴ Szczególnie chętnie rodzinę małym Kościołem (*eclesiola*) nazywał Jan Chryzostom, por. A. Bober, *Rodzina kościołem domowym według św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 193-199. Szerzej na temat tego zagadnienia, zob. H.J. Klauck, *Kościół domowy w okresie przedkonstantyńskim*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 177-191; M. Fiałkowski, *Rodzina Kościołem domowym*, w: R. Kamiński (red.), *Teologia pastoralna fundamentalna*, Lublin 2000, s. 171-176.

dopuszczało rozwody, konkubinat, aborcję oraz zabijanie dzieci już narodzonych⁵. Oprócz tego, także ludzka natura, osłabiona skutkami grzechu pierworodnego, była podatna na grzechy, które osłabiały rodziny.

Pomocą w walce z grzechami była praktyka częstej i indywidualnej pokuty, której powstanie i rozwój w Kościele związane jest z działalnością mnichów iroszkockich⁶. Istotną pomocą dla kapłanów sprawujących spowiedź były księgi pokutne (*libri poenitentiales*), które zawierały wykazy pokut nakładanych na penitentów, w zależności od popełnionych przez nich grzechów. Pierwsze księgi pokutne powstawały na przełomie V i VI w. w Kościele irlandzkim i brytyjskim⁷. W późniejszych wiekach, po przyjęciu się indywidualnej praktyki pokutnej w europejskim chrześcijaństwie, powstawały także penitencjały italskie i galijskie oraz hiszpańskie⁸. Praktyka prywatnej spowiedzi, propagowana przez mnichów iroszkockich, nie od razu przyjęła się na kontynencie. Pierwotna była praktyka publicznej i jednorazowej pokuty. W kolejnych wiekach częsta indywidualna spowiedź stała się środkiem do osiągnięcia osobistej świętości w każdym stanie życia, a więc również dla osób żyjących w rodzinie⁹.

Ponieważ księgi pokutne zawierały pokuty nakładane na penitentów podczas spowiedzi, znajdują się w nich informacje na temat grzechów, które obciążały sumienie chrześcijan we wczesnym średniowieczu¹⁰. Stąd też analiza poszczególnych kanonów zawartych w penitencjałach nie tylko dostarcza informacji na temat praktyk

⁵ Z pogańskim rozumieniem rodziny musiał walczyć np. Klemens Aleksandryjski, przedstawiając chrześcijańską wizję tej instytucji. Por. F. Drączkowski, *Świętość małżeństwa i rodziny według Klemensa Aleksandryjskiego*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 95-125.

⁶ W literaturze często można znaleźć termin „fenomen mnichów iroszkockich”, określający wyjątkowość wspólnoty i działalności mnichów, por. J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła, Od początków do roku 600*, Tom I, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1986, s. 337; J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987, s. 12. Szerzej o samych mnichach iroszkockich, zob. W. Witowski, *Obraz mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, w: W. Kopek, M. Nowak, Ł. Libowski (red.), *My, Wy, Oni: co i jak Starożytni myśleli o sobie i innych*, Kraków 2020, s. 145-167.

⁷ Por. T. Cahill, *How the Irish saved civilization*, New York 1996, s. 152-156.

⁸ Por. H. Krzyszteczko, *Od publicznej praktyki pokutnej do spowiedzi prywatnej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 29 (1996), s. 331-332.

⁹ Por. M. Kieling, *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*, „Teologia Patrystyczna” 1 (2004), s. 43-54.

¹⁰ Por. J. McNeill, H.M. Gamer, *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*, Columbia 1990, s. 28-30.

pokutnych ale również obrazu życia chrześcijańskiego, w tym także grzechów popełnianych przeciwko rodzinie i będących zagrożeniem dla niej. Poniżej zostaną omówione wybrane przykłady grzechów godzących w rodzinę i jej przymioty.

2. Rozwód

Pierwszym z wybranych grzechów jest rozwód. Godził on bezpośrednio w nierozzerwalność małżeństwa, które było fundamentalne dla troski o rodzinę i jej doniosłe znaczenie społeczne¹¹. Z tego powodu kanony przewidywały surowe kary dla tych, którzy dopuszczali się rozwodu. Przykładem mogą być zapisy z datowanej na XI w. *Księgi pokutnej z Silos*:

Hi qui suas coniuges sine iudicii examinatione derelinquunt, a communione ecclesiae excludantur. Feminae quae reliquerint viros suos et alteris se copulaverint, nec in finem accipiant communionem. Qui dimiserit uxorem suam et duxerit aliam, vel qui dimissam, sint omnes a communione fidelium abstinendos.

Ci, którzy porzucają swoje małżonki bez badania sądowego, niech będą wyłączeni z komunii kościoła. Kobiety, które porzucają swoich mężów i łączą się z innymi, nawet pod koniec życia nie mogą otrzymać komunii. Kto odeśle swoją żonę i pojmie drugą lub gdyby ktoś pojął odesłaną, wszyscy winni zostać poza wspólnotą wiernych¹².

Przytoczony fragment opisuje sytuację odesłania albo porzucenia jednego z małżonków przez drugiego, czyli faktyczne rozerwanie węzła małżeńskiego¹³. Kary przewidziane za ten grzech były bardzo surowe, ponieważ zakładały wyłączenie ze wspólnoty Kościoła aż do końca życia. Dla autorów ksiąg pokutnych nierozzerwalność była bardzo istotnym przymiotem małżeństwa, który był również gwarantem trwałości rodziny i wypełniania jej zadań.

¹¹ Por. W. Góralski, *Instytucja małżeństwa w starożytnym prawodawstwie kościelnym (III-VI w.)*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 286-287.

¹² *Paenitentiale Silense*, 154-155, 157, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga Pokutna z Silos*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.467.

¹³ Często rozwód łączył się z późniejszym cudzołóstwem, czyli kolejnym grzechem niszczącym rodzinę.

3. Cudzołóstwo

Grzechem, który także był zagrożeniem dla nierozzerwalności małżeństwa było cudzołóstwo¹⁴. Często występkiem ten poprzedzał opisany powyżej rozwód. Było to jednoznaczne przekroczenie przykazania Bożego, dlatego też grzech wymieniony jest niemal w każdym z penitencjałów. Przykładem zapisu dotyczącego cudzołóstwa mogą być kanony z datowanej na VII w. *Księgi pokutnej Kummeana*:

Laicus maculans uxorem vel virginem proximi sui, I anno cum pane et aqua sine uxore propria peniteat. Si autem puellam Dei maculaverit et genuerit ex ea filium, tribus annis inermis, in primo cum pane et aqua, in aliis vero sine vino carneque. Si vero non genuit, sed polluit, I annum et dimidio sine diliciis, sine uxore peniteat. Qui autem ad suam intrat ancillam, vendet eam et I annum peniteat. Si genuerit ex ea filium, liberet eam. Cuius uxor est sterilis, ambo, et ille et illa, in continentia sint.

Świecki, który zbezczęści żonę bliźniego lub jego narzeczoną, niech pokutuje rok o chlebie i wodzie bez współżycia ze swoją żoną. Gdyby zbezczęcił dziewicę poświęconą Bogu i spłodził z nią dziecko, trzy lata bez noszenia broni, pierwszy o chlebie i wodzie, pozostałe bez wina i mięsa. Jeśli zaś nie spłodził, ale jednak splamił, półtora roku bez przysmaków i bez współżycia z żoną. Kto by zadawał się ze swoją niewolnicą, niech ją sprzeda i pokutuje przez rok. Gdyby spłodził z nią dziecko, niech ją uwolni. Jeśli czyjaś żona jest bezpłodna, to oboje, on i ona, mają żyć we wstrzemięźliwości¹⁵.

Kanony pokutne przewidywały różne kary w zależności od tego kto i z kim dopuścił się cudzołóstwa. Istotne przy nakładaniu pokuty było również to, czy w wyniku zdrady małżeńskiej doszło do poczęcia dziecka. Warto również zauważyć, że bezpłodność małżonków nie była okolicznością usprawiedliwiającą popełnienie cudzołóstwa. Nawet jeśli przekazanie życia uważane było za istotny przymiot

¹⁴ Por. B. Czesz, *Małżeństwo i dziewictwo według św. Metodego z Olimpu*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 129-130.

¹⁵ *Poenitentiale Cummaeani*, II, 23-28, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.74.

małżeństwa, to powinno mieć to miejsce w wyniku współżycia męża z żoną. Bezpłodni małżonkowie byli zobowiązani do wstrzemięźliwości. Dla wielkości pokuty ważne było z kim został popełniony nierząd. Datowana na początek XI w. *Księga Pokutna z Kordoby* zakładała wyższe pokuty za cudzołóstwo:

Qui cum uxore aliena fornicaverit aut cum uxore fratri sui, aut cum subrina, aut cum concubina patri sui, omnibus diebus vitae suae publicam agat paenitentiam, et tantum in Nativitate Domini et in Pascha communicet, quia pars homicida est. Christianus habens uxorem et concubina, similem agat paenitentiam annos VII, et dimittat concubina et sic communicet, quia pars homicida est.

Kto by popełnił nierząd z cudzą żoną lub z żoną swego brata, krewną, z konkubiną swego ojca, niech publicznie czyni pokutę przez wszystkie dni swego życia i tylko w Boże Narodzenie i Wielkanoc przyjmie komunię, bo po części jest zabójcą. Chrześcijanin, który miałby żonę i konkubinę, podobnie niech pokutuje 7 lat. Niech oddali konkubinę i dopiero przyjmie komunię, gdyż po części jest zabójcą¹⁶.

Powyższy zapis przewidywał dłuższy czas odbywania pokuty za cudzołóstwo w porównaniu do przytoczonych powyżej kanonów. Hiszpańska księga podejmuje też kwestię konkubinatu, czyli dłuższego trwania w cudzołóstwie, mimo ważne zawartego małżeństwa. Osoby popełniające grzechy przeciwko VI przykazaniu nazywane są zabójcami, ponieważ zabijają stan łaski w swojej duszy oraz zabijają życie wspólnoty, którą jest rodzina. Przez to zobowiązane są do stosunkowo długiej pokuty, aby zrozumieć i poprawić swoje złe postępowanie.

4. Kazirodztwo

Kolejnym grzechem godzącym w rodzinę było kazirodztwo. Był to występki przeciwny naturze, polegający na współżyciu seksualnym z najbliższymi członkami

¹⁶ *Paenitentiale Cordubense*, 168.171, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga Pokutna z Kordoby*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.453.

rodziny¹⁷. Grzech ten uważany był za bardzo ciężki, dlatego też pokuta nakładana przy okazji spowiedzi z tego grzechu nie była lekka. Świadectwem tego są kanony z datowanej na początek XI w. galijskiej księgi *Dekrety Burcharda*:

Fecisti fornicationem cum matre tua? Si fecisti, XV annos per legitimas ferias poeniteas: unum ex his in pane et aqua, et absque spe coniugii permanes, et nunquam sis sine poenitentia. Mater autem tua, si consentiens non fuit, iuxta arbitrium sacerdotis poeniteat: et si se continere non vult, nubat in Domino. Fecisti fornicationem cum sorore tua? Si fecisti, X annos per legitimas ferias, unum ex his in pane et aqua poeniteas, et quandiu vivas, poenitentiam agas, et sis sine spe coniugii. Soror autem tua, si consentiens non fuit, poenitentia peracta, si se continere non potest, nubat in Domino. Fecisti fornicationem sicut Sodomitae fecerunt, ita ut in masculi terga et in posteriora virgam tuam immitteres, et sic secum coires more Sodomitico? [...] Si cum fratre tuo carnali idem scelus perpetrasti, XV annos per legitimas ferias poenitere debes.

Czy uprawiałeś nierząd ze swą matką? Jeśli to uczyniłeś, pokutuj 15 lat w przepisane dni, z tego rok o chlebie i wodzie, nie miej nadziei na małżeństwo i nigdy nie bądź bez pokuty. Twoja matka, jeśli się na to nie zgodziła, niech pokutuje według decyzji kapłana, a jeśli nie chce się powstrzymać, niech wyjdzie za mąż w Panu. Czy popełniłeś nierząd ze swą siostrą? Jeśli tak, pokutuj 10 lat w przepisane dni, w tym rok o chlebie i wodzie, i czyn pokutę do końca życia, bez nadziei na małżeństwo. Twoja zaś siostra, jeśli nie zgadzała się na to, po pokucie, jeśli nie może się powstrzymać, może wyjść za mąż w Panu. Czy popełniłeś nierząd tak jak Sodomici, że współżyłeś z mężczyzną analnie

¹⁷ Por. B. Częsz, *Małżeństwo i dziewictwo według św. Metodego z Olimpu*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 128.

zwyczajem sodomickim? [...] Jeśli dopuściłeś się tej zbrodni ze swoim
rodzonym bratem, powinieneś pokutować 15 lat w przepisane dni¹⁸.

Przytoczone kanony dotyczą grzechu nierządu popełnionego z najbliższymi
członkami rodziny: matki, siostry lub brata¹⁹. Wielkość nakładanej pokuty świadczy o
tym, że były to czyny uważane za poważne wykroczenia przeciw prawu Bożemu oraz
naturalnemu. Grzesznik zobowiązany był do pokuty trwającej co najmniej kilkanaście
lat, a aż do śmierci miał czuć się pokutnikiem, co może sugerować pozbawienie
przyjmowania sakramentów poza niebezpieczeństwem śmierci. Grzechy te były
przeciwne wierności małżeńskiej i mogły doprowadzić do rozpadu małżeństwa, a w
konsekwencji całej rodziny. Również pozbawienie korzystania z życia
sakramentalnego powodowało szkodę duchową dla całej rodziny.

5. Aborcja

Grzechem przeciwko rodzinie była także aborcja, czyli pozbawianie życia
poczętego, a nienarodzonego jeszcze dziecka. Podejście Kościoła do aborcji zmieniało
się w czasie, tak jak zmieniała się świadomość rozwoju życia człowieka przed
urodzeniem²⁰. W penitencjałach pokuty nakładane za grzech aborcji znajdowały się w
rozdziałach lub częściach, zawierających kary za zabójstwo. Przykładem może być
zapis z datowanej na VIII w. *Księgi pokutnej Pseudo-Kummeana*:

Mulieres quae fornicantur, et partus suos, et ea quoque agunt, ut uteros
[utero] conceptos reiiciant, antiqui Patres instituerunt usque ad extremum

¹⁸ *Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi decretorum liber decimus nonus de poenitentia*, 101.106.108, tłum. B. Frontczak: *Dekrety Burcharda, biskupa Kościoła w Wormacji, Księga dziewiętnasta o pokucie*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.387-389.

¹⁹ Cytowana księga podaje również pokuty w przypadku grzechu nierządu popełnionego z dalszymi członkami rodziny, osobami powinowatymi lub związanymi więzami duchowymi, jak matka chrzestna, macocha, pasierbica, żona brata, narzeczona lub żona syna, duchowa córka (chrześcianka), ciotka, kuzynka, żona stryja lub wuja, siostra żony. Por. *Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi decretorum liber decimus nonus de poenitentia*, 95-107, tłum. B. Frontczak: *Dekrety Burcharda, biskupa Kościoła w Wormacji, Księga dziewiętnasta o pokucie*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 387-388.

²⁰ W pierwszych wiekach podejście do grzechu aborcji wynikało z myślenia i prawodawstwa rzymskiego. W kolejnych wiekach stanowisko ulegało zmianie, na co wpływ miały rozwój nauk medycznych oraz postęp refleksji teologicznej na temat życia człowieka. Szerzej na ten temat, zob. S. Longosz, *Ojcowie Kościoła a przerywanie ciąży*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 231-273.

vitae; nunc humanius definitum est, decem annis poeniteant. Mulier, si occiderit filium suum in utero, ut homicida tribus annis poeniteat. Si quis per amorem veneficus sit, et neminem perdiderit, si clericus est, uno anno poeniteat in pane et aqua; si subdiaconus duobus, diaconus tribus, unum ex his in pane et aqua; si sacerdos, quinque, unum ex his in pane et aqua, et laici dimidium annum poeniteant, maxime si per hoc mulieris partum quisquam deceperit, tres annos unusquisque superaugeat in pane et aqua, ne homicidii reus sit.

Kobiety, które uprawiają nierząd i zabijają swoje dzieci, a także spędzają poczęte płody, według ustaleń dawnych ojców, do końca życia, a teraz łagodniej postanowiono: niech pokutują 10 lat. Jeśli matka zabije swoje dziecko w łonie, niech pokutuje jak zabójca, 3 lata. Gdyby ktoś robił napoje miłosne i nikogo nie zabił, jeśli jest duchownym, niech pokutuje rok o chlebie i wodzie; jeśli subdiakonem – 2 lata, diakonem – 3, z tego rok o chlebie i wodzie; jeśli kapłanem – 5, z tego rok o chlebie i wodzie. Świeccy niech pokutują pół roku, zwłaszcza jeśli takim [uczynkiem] spędzili płód jakiejś kobiety i każdy z nich niech dodatkowo pokutuje 3 lata o chlebie i wodzie, ponieważ są oskarżeni o zabójstwo²¹.

Jak widać aborcja, czyli przerwanie poczętego życia, traktowane było surowego, jak zabójstwo. Wysokość pokuty różniła się w zależności od okoliczności popełnienia czynu. Grzech ten był złamaniem przykazania Bożego, który wyraźnie godził w instytucję rodziny, ponieważ zabijał życie, do którego przekazywania powołana została rodzina. Często aborcja łączyła się z popełnieniem innych ciężkich grzechów, jak nierząd czy uprawianie czarów, co dodatkowo zwiększało przewidzianą pokutę oraz osłabiało więzi rodzinne.

6. Znieważenie rodziców

Aborcja była grzechem przeciwko potomstwu, popełnianym przez rodziców. Penitencjały przewidywały również karę za grzech przeciwko rodzicom, polegający na

²¹ *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, VI, 3.11; VII, 2, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.100; 102.

ich znieważeniu²². Przykładem kanonu nakładającego pokutę za taki czyn jest zapis z księgi *Rozdziały Teodora*:

De illis qui parentum honorem non servant. Si quis inhonoraverit patrem aut matrem, tres annos poeniteat. Quod si manum levaverit, aut ei percussione intulerit, septem annos poeniteat.

O tych, którzy nie czczą rodziców. Gdyby ktoś znieważył ojca lub matkę, niech pokutuje 3 lata. Gdyby podniósł rękę lub uderzył [rodzica], niech pokutuje 7 lat²³.

W rodzinie rodzice otaczają szczególną troską dzieci, odpowiedzialni za życie, które im przekazali oraz za ich wychowanie w duchu katolickim. Jednak zgodnie z IV Bożym przykazaniem, dzieci są winne rodzicom posłuszeństwo i szacunek. Kto nie okazywałby należnej czci rodzicom, ten musiał zostać w odpowiedni sposób ukarany, przez nałożenie pokuty. Przyniesiony kanon pokazuje, że kara za znieważenie rodziców była stosunkowo wysoka, trwająca trzy lata, jak w przypadku pokuty nałożonej za grzech aborcji. Gdyby dodatkowo dziecko, niezależnie od wieku, dokonało aktu przemocy fizycznej wobec rodziców, albo nawet tylko próbowałoby to uczynić, kara pokutna była dłuższa.

8. Podsumowanie

Rodzina chrześcijańska uważana była za pierwszych pisarzy chrześcijańskich za podstawową komórkę, budującą społeczność. Wielu Ojców Kościoła w swoich pismach i mowach poświęciło wiele miejsca tematyce małżeństwa i rodziny, przypominając o jej podstawowych przymiotach i zadaniach oraz zwalczając pogańskie podejście do tych zagadnień. Tematyka rodziny obecna jest także w księgach pokutnych, które powstawały do końca V w. do XI w., najpierw w środowisku mnichów iroszkockich, a później także we wspólnotach na kontynencie

²² Znieważenie rodziców przez dzieci mogło być wynikiem niewłaściwego wychowania w rodzinie, o czym przestrzegał np. Jan Chryzostom. O wskazaniach wychowawczych dla rodziców tego Ojca Kościoła szerzej, zob. W. Kania, *Pierwsza rodzinna katecheza domowa w ujęciu św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 215-222.

²³ *Capitula Theodori*, XXXIV, tłum. A. Baron, A. Caba: *Rozdziały Teodora*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.174.

Europejskim. Analiza poszczególnych kanonów znajdujących się w penitencjałach pozwala odkryć i opisać grzechy, które zagrażały rodzinie. Z wielu różnych niebezpieczeństw w tym artykule opisano aborcję, cudzołóstwo, kazirodztwo, rozwód oraz znieważenie rodziców przez dzieci. Wszystkie te grzechy stanowią przekroczenie prawa Bożego i w negatywny sposób wpływają na rodzinę, która ma być miejscem przekazywania życia, wzajemnej troski, wychowania dzieci oraz wspólnego dążenia do świętości. W zależności od okoliczności popełnienia wymienionych grzechów kanony przewidywały dłuższą lub krótszą pokutę, która miała służyć nawróceniu grzesznika oraz wzywała do naprawienia wyrządzonych krzywd.

Księgi pokutne dostarczają badaczom przede wszystkim informacji na temat praktyk pokutnych Kościoła we wczesnym średniowieczu. Są jednak także cennym źródłem wiadomości na temat życia ówczesnych chrześcijan, w tym życia rodzinnego. Dzięki penitencjałom, propagowanym przez mnichów iroszkockich, indywidualna i częsta spowiedź stała się drogą do osiągnięcia osobistej świętości chrześcijańskiej, a więc także wsparciem do realizacji jednego z głównych zadań rodziny.

Bibliografia

Bober A., *Rodzina kościołem domowym według św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 193-199.

Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi decretorum liber decimus nonus de poenitentia, tłum. B. Frontczak: *Dekrety Burcharda, biskupa Kościoła w Wormacji, Księga dziewiętnasta o pokucie*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 367-402.

Cahill T., *How the Irish saved civilization*, New York 1996.

Capitula Theodori, tłum. A. Baron, A. Caba: *Rozdziały Teodora*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 161-180.

- Częsz B., *Małżeństwo i dziewictwo według św. Metodego z Olimpu*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 127-134.
- Daniélou J., Marrou H.I., *Historia Kościoła, Od początków do roku 600*, Tom I, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1986.
- Drączkowski F., *Świętość małżeństwa i rodziny według Klemensa Aleksandryjskiego*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 95-125.
- Fiałkowski M., *Rodzina Kościołem domowym*, w: R. Kamiński (red.), *Teologia pastoralna fundamentalna*, Lublin 2000, s. 171-176.
- Gliściński J., *Małżeństwo i rodzina w nauczaniu Ojców Kościoła*, „Seminare” 11 (1995), s. 53-59.
- Góralski W., *Instytucja małżeństwa w starożytnym prawodawstwie kościelnym (III-VI w.)*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 275-294.
- Kania W., *Pierwsza rodzinna katecheza domowa w ujęciu św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 215-222.
- Kieling M., *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*, „Teologia Patrystyczna” 1 (2004), s. 43-54.
- Klauck H.J., *Kościół domowy w okresie przedkonstantyńskim*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 177-191.
- Krzyszczeczko H., *Od publicznej praktyki pokutnej do spowiedzi prywatnej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 29 (1996), s. 323-334.
- Kudasiewicz J., *„Mężowie, miłujcie żony, jak Chrystus umiłował Kościół” (Ef 5,25-33)*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 84-88.
- Longosz S., *Ojcowie Kościoła a przerywanie ciąży*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 231-273.
- McNeill J., Gamer H.M., *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*, Columbia 1990.
- Nadolski B., *Liturgika*, T. III, Poznań 1992.

Paenitentiale Cordubense, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga Pokutna z Kordoby*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.429-454.

Paenitentiale Silense, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga Pokutna z Silos*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.455-476

Poenitentiale Cummaeani, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s.70-85.

Poenitentiale Pseudo-Cummaeani, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 86-114.

Strzelczyk J., *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987.

Witowski W., *Obraz mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, w: W. Kopek, M. Nowak, Ł. Libowski (red.), *My, Wy, Oni: co i jak Starożytni myśleli o sobie i innych*, Kraków 2020, s. 145-167.

Wójtowicz H., *Zadania rodziny chrześcijańskiej w nauczaniu św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 201-214.

Streszczenie

Zgodnie z Bożym zamysłem, rodzina stanowi podstawową strukturę budującą społeczność. Umocniana Bożymi łaskami, rodzina jest miejscem wzajemnej miłości małżonków, przekazywania życia i troski międzypokoleniowej. Mimo tak doniosłej roli rodziny, człowiek, skażony skutkami grzechu pierwородnego, dopuszcza się grzechów które godzą w świętość rodziny. Katalog grzechów przeciwko rodzinie jest

długi i w dzisiejszych czasach staje się coraz dłuższy. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie przykładów grzechów godzących w instytucję rodziny w okresie wczesnego średniowiecza, na podstawie analizy wybranych kanonów ksiąg pokutnych (*libri poenitentiales*). Księgi pokutne, zawierające pokuty nakładane na penitentów podczas spowiedzi (indywidualnej i powtarzalnej), są cennym źródłem informacji na temat dyscypliny pokutnej dawnych czasów, ale także dostarczają wiadomości na temat życia ówczesnych chrześcijan. Kanony penitencjałów przekazują świadectwa o grzechach, nie tylko w zakresie teoretycznym, ale również wynikającym z praktyki spowiedniczej. Dlatego, na podstawie analizy wybranych spośród kanonów, możliwe jest przedstawienie najważniejszych z grzechów przeciwko rodzinie. Dokonana analiza pozwala zarysować obraz niebezpieczeństw atakujących rodzinę, jako miejsca wzajemnego uświęcania się poszczególnych jej członków.

Słowa kluczowe: księgi pokutne, wczesne średniowiecze, rodzina, małżeństwo, grzech

Summary

Sins against the family based on selected canons of early medieval penitential books

According to God's design, the family is the basic structure for building a community. Strengthened by God's graces, the family is a place of mutual love of spouses, the transmission of life and intergenerational care. Despite such an important role of the family, man, infected with the effects of original sin, commits sins that threaten the sanctity of the family. The catalog of sins against the family is long and is getting longer these days. The aim of this article is to present examples of sins against the institution of the family in the early Middle Ages, based on the analysis of selected canons of penitential books (*libri poenitentiales*). Books of penance, containing penances imposed on penitents during confession (individual and repetitive), are a valuable source of information on the penitential discipline of ancient times, but also provide information on the life of Christians of that time. The canons of penitentiaries provide testimonies about sins, not only in theoretical scope, but also resulting from

the practice of confession. Therefore, on the basis of an analysis of selected canons, it is possible to present the most important sins against the family. The performed analysis allows us to outline a picture of the dangers attacking the family as a place of mutual sanctification of its individual members.

Key words: penitential books, early Middle Ages, family, marriage, sin

Autor

ks. mgr lic. Wojciech Witowski, doktorant na Wydziale Teologii KUL (teologia-patrologia) i student filologii klasycznej na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL.
Kontakt: w.witowski@gmail.com

Artykuł 5

Witowski W., *Cześć wobec Eucharystii w świetle wybranych kanonów italskich ksiąg pokutnych (VIII-IX w.)*, w: *Eucharystia w życiu i posłannictwie Kościoła*, D. Kiełb, A. Pawlak (red.), Rzeszów 2021, s. 53-71.

KS. WOJCIECH WITOWSKI
KUL

Cześć wobec Eucharystii w świetle wybranych kanonów italskich ksiąg pokutnych (VIII-IX w.)

Abstrakt

Eucharystia od początku jest najcenniejszym darem, który otrzymał Kościół, dlatego podejmując refleksję nad tajemnicą Eucharystii i jej rolą w życiu chrześcijan, trzeba także odwołać się do doświadczeń minionych pokoleń. Świadczenia szacunku wobec Najświętszego Sakramentu można odnaleźć w księgach pokutnych, które w Kościele powstawały od VI w., najpierw w Irlandii i Brytanii, a później także w Italii, Galii i Hiszpanii. W niniejszym artykule autor dokonuje analizy wybranych kanonów italskich penitencjałów aby odpowiedzieć na pytania: jak wyglądał szacunek wobec Eucharystii w ówczesnym Kościele, jakie nadużycia popełniano w kulcie eucharystycznym i jakie kary spotykały tych, którzy dopuszczali się profanacji. Odpowiadając na te pytania autor opisuje pobożność eucharystyczną chrześcijan VIII i IX w. w Italii.

Słowa kluczowe: Eucharystia, pobożność, kult, pokuta, księgi pokutne (libri poenitentiales)

Wprowadzenie

Trwający w Kościele w Polsce rok duszpasterski jest poświęcony refleksji nad sakramentem Eucharystii. Z tej okazji powstają różne publikacje także naukowe, które podejmują to zagadnienie. W ten nurt wpisuje się także niniejszy artykuł. Autor chce w nim przedstawić jak przejawiał się szacunek wobec Najświętszego Sakramentu w oparciu o analizę wybranych kanonów italskich ksiąg pokutnych.

Italskie miasteczko Lanciano stało się w VIII w. miejscem pierwszego cudu eucharystycznego uznanego przez Kościół za autentyczny¹. W czasie gdy dokonało się to niezwykle wydarzenie powstawały także pierwsze z italskich ksiąg pokutnych. Penitencjały, tworzone w Kościele irlandzkim i brytyjskim od VI w., były taryfikatorami pokut nakładanych przez spowiedników za wyznawane podczas spowiedzi grzechy². Księgi rozpowszechniły się dzięki działalności mnichów iroszkockich i z wysp

-
- 1 Według zapisów w kronikach, nieznanymi z imienia, jeden z mnichów bazylikańskich w klasztorze w Lanciano, który wątpił w rzeczywistą obecność Jezusa w Najświętszym Sakramencie, ale w modlitwie prosił o umocnienie swej wiary, stał się podczas sprawowania Mszy świętej świadkiem przemiany chleba i wina w ciało i krew. Dokonane w późniejszych latach analizy stwierdziły, że fragmenty ciała to włókna mięśnia sercowego człowieka, a krew to ludzka krew grupy AB, taka jak na Całunie Turyńskim. Substancje ciała i krwi reagują na bodźce jak pobrane od żywego człowieka. Relikwie cudu są zachowane do dzisiaj i ukazywane są do adoracji. Por. K. Wiśniewski, *Rzeczywista obecność rzeczywiście zbawcza – o ofierze i cudach eucharystycznych*, w: *Bóg przemówił w Legnicy*, I. Chłopkowska (red.), Kraków 2017, s. 185. Szerzej o badaniach cudów eucharystycznych z perspektywy nauk ścisłych, zob. Z. Jacyna-Onyszkiewicz, *Eucharystyczne trwanie z perspektywy nauk ścisłych*, w: *Teologia i człowiek*, 43:2018, s. 81-98.
 - 2 Często spowiedź indywidualna była specyficzną drogą osobistego uświęcenia wspólnoty Kościoła iroszkockiego, dlatego w literaturze można często znaleźć określenie „fenomen Kościoła iroszkockiego”, por. J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła, Od początków do roku 600*, tom I, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1986, s. 337; por. J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987, s. 12.

dotarły także na Europę kontynentalną³. W kolejnych wiekach powstawały księgi pokutne italskie i galijskie oraz hiszpańskie⁴.

Kanony penitencjałów, oprócz poświadczenia indywidualnej i powtarzalnej pokuty w Kościele, dostarczają także informacji na temat życia chrześcijan⁵. Dzięki temu są także świadectwem szacunku wobec Eucharystii. Autor opierając się na wybranych kanonach italskich ksiąg pokutnych odpowiada na pytania badawcze: jak wyglądało przygotowanie i sprawowanie Eucharystii, jakie kary były przewidziane za grzechy przeciwko świętości Eucharystii, jakie nadużycia wobec Najświętszego Sakramentu zdarzały się w średniowiecznym Kościele w Italii⁶. Odpowiedź na te

-
- 3 Iroszkoci mieli duży wpływ na Europę, nie tylko w kontekście sprawowania sakramentów i praktyk pokutnych, ale także działalności misyjnej, organizacji życia zakonnego oraz zachowania kultury antycznej. Szerzej o wpływie Iroszkotów na Europę, zob. T. Cahill, *How the Irish saved civilization. The Untold Story of Ireland's Heroic Role from the Fall of Rome to the Rise of Medieval Europe*, New York 1995, s. 145-196.
 - 4 Irlandzkie podejście do pokuty, która polegała na częstym wyznawaniu win podczas sakramentalnej spowiedzi – indywidualnej i powtarzalnej formie pokuty, było wyraźną różnicą pomiędzy chrześcijaństwem na wyspach, a chrześcijaństwem na kontynencie europejskim, gdzie praktykowano najczęściej jednorazową, surową pokutę publiczną, por. M. Kieling, *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*, w: *Teologia Patrystyczna*, 1:2004, s. 43 – 54. Początkowo pokuta taryfowa oparta na księgach pokutnych odrzucana na kontynencie (np. III Synod w Toledo, 589 r.), z czasem została przyjęta (np. Synod w Chalon-sur-Saône, 639-654 r.), czego świadectwem są powstające księgi pokutne. Szerzej na temat kontrowersji związanych z pokutą taryfową: zob. W. Zawadzki, *Bernharda Poschmanna nauka o pokucie wczesnośredniowiecznej*, w: *Studia Warmińskie*, 47:2010, s. 187-189;
 - 5 Podstawowym celem ksiąg pokutnych była pomoc dla szafarza sakramentu pokuty. Penitencjały zawierały określone kary, jakie miał nałożyć na spowiadającego się za popełnione przez niego grzechy. Pozostałe zagadnienia można odczytać z dokładnej analizy poszczególnych kanonów. Szerzej na temat ksiąg pokutnych, zob. J. McNeill, and H.M. Gamer, *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*, Columbia 1990.
 - 6 Szerzej na temat nadużyć wobec Eucharystii, a właściwie ich wymienienie w oparciu o wybrane kanony ksiąg pokutnych, zob. W. Pałęcki, *Nadużycia wobec Eucharystii*

pytania pozwala wyciągnąć wnioski, które świadczą o szacunku lub jego braku wobec Eucharystii.

Sprawowanie Eucharystii

Chrystus podczas Ostatniej Wieczerzy zobowiązał uczniów do składania ofiary na Jego pamiątkę. Od początku Kościoła chrześcijanie gromadzili się na łamaniu chleba, czyli na sprawowanie Eucharystii, która była dla nich centrum życia⁷. Z czasem odprawianie Mszy świętej odbywało się w określony sposób, a za łamanie przyjętych zasad liturgicznych celebrans sprawujący niegodnie był karany. Świadectwem tego, są także kanony ksiąg pokutnych⁸.

Największą czcią otaczane były postaci eucharystyczne Ciała i Krwi Chrystusa. Najstarsza księga pokutna z Italii, *Księga pokutna z Bobbio*,

w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych („*libri poenitentiales*”), w: *Roczniki liturgiczno-homiletyczne*, 59:2012, s. 127-155.

- 7 Por. A. Żurek, „*Mysterium passionis – Corpus et Sanguis Christi – Communio*”. *Eucharystia sakramentem wtajemniczenia chrześcijańskiego w Kościele łacińskim czwartego i początku piątego wieku*, Katowice 2012, s. 274.
- 8 Księgi pokutne italskie w swoich orzeczeniach nawiązywały do pierwotnych ksiąg irlandzkich i brytyjskich, dlatego wiele z kanonów jest powtórzeniem albo zebraniem wcześniejszych dokumentów: „*Quapropter ex multis allegoriarum floribus, et de magnorum tractatibus prolatisque sermonibus, Patrum dictis canonumque sententiis, id est...*”. „Dlatego staraliśmy się zebrać tę książeczkę z wielu kwiatów alegorii, z traktatów wielkich ludzi i bogatych w treść mów, z wypowiedzi ojców i orzeczeń kanonów, to znaczy...”. *Poenitentiale Ps.-Gregorii III*, [Prologus] 1, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Ps.-Grzegorza III*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, tom V, Kraków 2011, s. 346.

datowana na początek VIII w., mówi o sytuacji, gdyby kapłan upuścił Ciało Chrystusa podczas Mszy świętej:

„Sacerdos qui offert, et ceciderit de manibus eius Eucharistia in terra, et non invenerit eam, scopa munda scopet et comburat igne, et abscondat cineres eius sub altare in terra, et dimidium annum paeniteat. Si autem invenerit locum, similiter faciat et paeniteat quadraginta diebus. Si autem usque ad altare ceciderit, uno die paeniteat”.

„Kapłan, który by wypuścił z rąk eucharystię na ziemię w czasie mszy i jej nie znalazł, niech zmiecie czystą miotłą i spali ją w ogniu, niech złoży popiół w ziemi pod ołtarzem i pokutuje pół roku. Gdyby ją jednak odnalazł, niech uczyni podobnie i pokutuje 40 dni. Gdyby zaś upadła na ołtarz, niech pokutuje dzień”⁹.

Penitencjał bardzo dokładnie opisuje postępowanie w przypadku dokonanego świętokradztwa i upuszczenia Ciała Chrystusa na podłogę. Kapłan powinien oczyścić miejsce gdzie upadła Eucharystia, a przede wszystkim powinien starać się ją odnaleźć. Gdyby Eucharystia nie została odnaleziona, celebrans powinien pokutować aż pół roku. Rodzaj pokuty nie został sprecyzowany, prawdopodobnie był to dodatkowy post (w niektóre dni tygodnia) oraz modlitwa. Warto zauważyć, że nawet upuszczenie Eucharystii na ołtarz było uważane za coś niegodnego i nakładano za ten czyn pokutę (jednodniową). Można więc stwierdzić, że od kapłana wymagano wielkiej staranności podczas sprawowania Mszy świętej.

9 *Poenitentiale Bobbiense*, 46, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna z Bobbio*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, tom V, Kraków 2011, s. 269-270.

Przy odprawianiu Eucharystii zwracano także uwagę na szacunek wobec Krwi Chrystusa. Świadectwem tego jest zapis z pochodzącej z IX w. *Księgi pokutnej Ps.-Grzegorza*:

„Qui fundit calicem in finem missae solemnitatis, quadraginta dies poeniteat. Si super altare stillaverit calix, sorbeat minister stillam, et tribus diebus poeniteat, et lintamina quae tetigerit stilla per tres abluantur vices, calice subterposito, aqua ablutionis in ignem proiciatur”.

„Kto by rozlał z kielicha pod koniec mszy, niech pokutuje 40 dni. Gdyby kropla spadła z kielicha na ołtarz, celebrans niech spije kroplę i pokutuje 3 dni. Obrus, na który spłynęła kropla, należy przemyć 3 razy podłożywszy kielich, a wodę pochodzącą z obmycia należy wlać do ognia”¹⁰.

Celebrans powinien przywiązywać również wielką uwagę do zabezpieczenia kielicha z Krwią Chrystusa. Gdyby podczas Mszy świętej doszło do rozlania się konsekrowanego wina, kapłan zobowiązany był do odbycia przepisanej pokuty. Rozlaną postać eucharystyczną należało jak najszybciej wypić lub przemyć, by nie dokonywało się dalsze świętokradztwo. Dokładnie opisano także sposób postępowania z obrusem, na który wylała się Krew Chrystusa.

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa Eucharystia sprawowana była w niedzielę, gdy chrześcijanie mimo prześladowań gromadzili się na wspólnym celebrowaniu „pamiętki Pana”¹¹. W średniowieczu pojawiła

¹⁰ *Poenitentiale Ps.-Gregorii III*, XXVIII 4-5, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Ps.-Grzegorza III*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, tom V, Kraków 2011, s. 358.

¹¹ O niedzielnym sprawowaniu Eucharystii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w świetle tekstów źródłowych, zob. J. Janicki, *Historia Eucharystii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w świetle wybranych źródeł (II-IV w.)*, w: *Textus et Studia*, 4:2015, s. 95-126.

się praktyka codziennego odprawiania Mszy świętej, ale nie była ona powszechna ani obowiązkowa, wynikała raczej z pobożności lub z potrzeb duchowych wiernych¹². Różna była też ilość sprawowanych Eucharystii w ciągu dnia. Kanony analizowanych ksiąg pokutnych nie mówią o wszystkich tych kwestiach szczegółowo. Jeden z fragmentów *Księgi pokutnej z Wiednia* z końca IX w. (zależnej od *Księgi pokutnej z Merseburga*) podejmuje kwestię ilości sprawowanych w ciągu dnia Mszy świętych:

„Sacerdos si pro se fuerit, super VII missas in die non faciat. Nam si in festiuitate rogatum fuerit, tantas faciat missas, a quantos rogatus fuerit, etiam plus de viginti sunt, que rogent, gratias agamus, si populus ardentier hostias offerunt Deo”.

„Kapłan, jeśli we własnej intencji, niech nie odprawia więcej niż 7 mszy dziennie. Jeśli poproszono by go w święto, niech odprawia tyle mszy, o ile go poproszono; nawet jeśli tych, o które by proszono, jest więcej niż 20, dziękujmy, jeśli lud gorliwie składa Ofiarę Bogu”¹³.

Z tekstu przytoczonego kanonu wynika, że kapłan mógł celebrować Eucharystię wielokrotnie w ciągu dnia. Autor księgi pokutnej różnicuje Msze sprawowane we własnej intencji kapłana, które mógł odprawiać najwyżej siedem razy dziennie, od Mszy o które został poproszony, czyli zostały zamówione przez wiernych – takich mógł sprawować wiele, „nawet więcej niż dwadzieścia”, w zależności od potrzeb i swych sił. W świetle tego kanonu nadużyciem nie byłoby odprawienie Mszy świętej zbyt wiele razy w ciągu dnia, ale raczej odmówienie wiernym, którzy proszą o celebry, szczególnie w święto. Dzisiejsza praktyka jest odmienna, gdyż zaleca się

12 Por. B. Nadolski, *Eucharystia*, w: *Liturgika*, t. 4, Poznań 1992, s. 96-98.

13 *Poenitentiale Vindobonense*, nr 45, tłum. A. Caba: *Księga pokutna z Wiednia*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. 5, Kraków 2011, s. 364.

by kapłan odprawiał jedną Mszę w ciągu dnia, poza określonymi przez prawo sytuacjami, gdy można celebrować więcej razy Eucharystię.

Przejawem czci i szacunku wobec Najświętszego Sakramentu była także odpowiednia dyspozycja sprawującego Ofiarę oraz osób w niej uczestniczących. Świadectwem tego jest zapis z datowanej na koniec VIII w. *Księgi pokutnej z Merseburga*:

„Si quis post illusionem nocturnam corpus Domini valeat accipere vel sacerdos sacra ministeria celebrare? Ista illusio aliquando ex gratia aut ex naturae superfluitate, aliquando ex necessitate vel infirmitate evenit. Haec illusio non est timenda, quae per infirmitatem continget, quae vero ultra modum per appetitum gulae rapitur atque idcirco humorum receptacula gravantur, habet exinde animus aliquem reatum, tamen a perceptione sacri mysterii vel missarum sollempnia celebrandi prohiberi non debet, cum fortasse aut festus dies exigit aut sacerdos deest, ipsa necessitas compellit, nam si adsunt alii, qui ministerium implere valeant, ab immolatione sacri ministerii abstinere arbitror humiliter debet”.

„Czy ktoś po nocnych snach może przyjąć Ciało Pańskie, a kapłan sprawować święte misteria? Owe sny mogą się zdarzyć niekiedy z pijaństwa albo naturalnego nadmiaru, a niekiedy z konieczności lub choroby. Nie należy się bać snu, który się zdarza z powodu choroby. Jeśli jakiś pochodzi z nieumiarkowanego łakomstwa i stąd obciążone są ośrodki humorów, ma stąd umysł jakąś winę, jednak nie powinno się zabraniać przyjmowania świętych misteriów ani sprawowania mszy świętej, gdy być może wymaga tego dzień świąteczny albo nie ma kapłana i przymusza konieczność, bo jeśli znajdują się tam inni, którzy są w stanie dopełnić posługi, uważam, że taki pokornie winien powstrzymać się od złożenia ofiary świętej posługi”¹⁴.

14 *Paenitentiale Merseburgense*, nr V/90, tłum. A. Caba, *Księga pokutna z Merseburga*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody*

Przytoczony kanon mówi o sytuacji, w której ktoś po „nocnych snach”, w domyśle grzesznych, przystępuje do Komunii świętej. Autor precyzuje, że same sny nie są grzechem, który zamykałby drogę do przyjęcia Eucharystii, ponieważ pojawiają się one z różnych powodów i osoba śpiąca nie ponosi za nie zazwyczaj winy, chyba, że świadomie przyczyniła się wcześniej do ich powstania. Kanon nie zabraniał także kapłanowi sprawować Mszy świętej po „snach nocnych”, jednak ze względu na świętość Eucharystii, gdy był inny kapłan zalecał, by to on sprawował obrzędy. Takie stwierdzenie świadczy o szacunku do Najświętszej Ofiary ponieważ starano się by nie dopuścić do świętokradztwa, gdy nie było pewne czy szafarz mógł popełnić grzech.

Oczywistym wydaje się, że osoba, która popełniła grzech ciężki, nie mogła przystępować do Komunii świętej, a w praktyce Kościoła na kontynencie europejskim do IX w., nie mogła także uczestniczyć w całej Mszy świętej¹⁵. Po rozpowszechnieniu, dzięki działalności mnichów iroszkockich, praktyki częstej spowiedzi indywidualnej, penitent zazwyczaj po uzyskaniu sakramentalnego rozgrzeszenia mógł przystąpić do Komunii podczas Mszy świętej. W niektórych jednak przypadkach kanony ksiąg pokutnych zastrzegały, że przyjęcie Ciała Chrystusa mogło mieć miejsce dopiero po określonym czasie wypełniania pokuty. Przykładem może być kanon mówiący o świętokradztwie w pochodzącej z IX w. *Księdze pokutnej Halitgariusza*:

„Si quis manducaverit aut biberit iuxta fanum, si per ignorantiam, promittat deinceps, quod nunquam reiteret, et quadraginta diebus in pane et aqua poeniteat, si vero per contemptum hoc fecerit, id est, postquam sacerdos ei praedicavit, quod sacrilegium hoc erat, mensae daemoniorum communicaverit, si gulae tantum vitio hoc

i Kolecje Praw, t. V, Kraków 2011, s. 297-298.

15 Szerzej na temat praktyki pokutnej Kościoła w Europie kontynentalnej, zob. B. Kosecki, *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, w: *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 29:1976, s. 65-81.

fecerit, tres quadragesimas in pane et aqua poeniteat. Si vero pro cultu daemonum et honore simulacri hoc fecerit, tres annos poeniteat. Si quis secundo et tertio immolatus per vim, tres annos subiaceat, et duobus sine oblatione communicet, tertio ad perfectum suscipiatur”.

„Gdyby ktoś nieświadomie jadł lub pił w pogańskim miejscu kultu, niech obieca, że nigdy tego nie powtórzy, winien również czynić pokutę 40 dni o chlebie i wodzie. Gdyby natomiast uczynił to z powodu wzgardy, to znaczy, kiedy kapłan go upomniał, że jest to świętokradztwo, zjadł ze stołu poświęconego demonom, czy jeśli popełnił ten błąd z powodu łakomstwa, niech pokutuje 3 czterdziestnice o chlebie i wodzie. Gdyby natomiast uczynił to ku czci demonów i dla uczczenia wizerunku, niech pokutuje 3 lata. Gdyby ktoś po raz drugi lub trzeci ofiarował, niech pokutuje 3 lata, ale przez dwa niech będzie w komunii, ale bez ofiary”¹⁶.

Osoba, która po raz kolejny dopuściła się opisanego świętokradztwa (spożywając ofiary składane ku czci pogańskich bożków), miała pokutować przez trzy lata. W tym okresie przez dwa lata nie mogła być dopuszczana do przyjmowania Komunii świętej, chociaż podczas spowiedzi otrzymała rozgrzeszenie i mogła uczestniczyć w Eucharystii. Dopiero po upływie dwóch lat pokuty pokutujący grzesznik mógł przyjmować Ciało Chrystusa. Sytuacje takiego „odraczania przyjmowania Komunii świętej” miały miejsce według niektórych penitencjałów po popełnieniu niektórych najcięższych grzechów, jak np. świętokradztwa, zabójstwa, cudzołóstwa, chociaż nie było to regułą.

W świetle przytoczonych wyżej kanonów oczywiste jest, że Eucharystię sprawował kapłan (biskup lub prezbiter). Wspomniana wyżej *Księga*

16 *Poenitentiale Halitgarii ep. Camaracensis*, nr IV/32, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Halitgariusza, bp Cambrai*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw, tom V, Kraków 2011, s. 322.

pokutna z Marseburga porusza też kwestię posługi świeckich oraz wykonywania czytań biblijnych w czasie Eucharystii:

„Laicus non debet in ecclesia lectiones recitare, nec Alleluia cantare, nisi psalmos et responsoria sine Alleluia”.

„Osoba świecka nie powinna czytać w kościele lekcji ani śpiewać Alleluja, a jedynie psalmy i responsoria bez Alleluja”¹⁷.

Z przytoczonego kanonu wynika, że świeccy mogli wykonywać w czasie Mszy świętej jedynie psalm oraz responsorium. Czytanie pozostałych tekstów biblijnych było pozostawione ustanowionym lektorom. Jest to świadectwo pełnienia określonych funkcji przez odpowiednie osoby oraz podziału święceń na wyższe oraz niższe, co trwało w Kościele do reform dokonanych po II Soborze Watykańskim. Penitencjały italskie nie wspominają jednak o pozostałych funkcjach spełnianych podczas Eucharystii.

Fakt, że wymienione sytuacje zostały wspomniane w księgach pokutnych pokazuje, że również na tym polu dochodziło do nadużyć. Przypisane do przewinień pokuty ukierunkowany były na działanie wychowawcze – ich celem było przestrzeganie kapłanów przed niegodnym sprawowaniem Eucharystii, pod rygorem popadnięcia w przewidziane kary. Pośrednio zapisy te świadczą także o szacunku wobec Eucharystii – opisane sytuacje uważane były za coś niewłaściwego za co nakładano pokutę. Można więc stwierdzić, że autorzy ksiąg pokutnych zachęcali do godnego i pobożnego sprawowania Eucharystii, a za nadużycia przewidywali kary, nierzadko surowe i długotrwałe.

17 *Paenitentiale Merseburgensea*, nr V/125, tłum. A. Caba: *Księga pokutna z Merseburga*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. V, Kraków 2011, s. 300.

Szacunek wobec Eucharystii poza Mszą świętą

Chrześcijanie otaczali czią także Ciało i Krew Chrystusa poza momentem sprawowania Ofiary mszalnej. W pierwszych wiekach przechowywano Eucharystię jedynie z przeznaczeniem dla chorych i umierających. Nie była znana praktyka adoracji poza Mszą w dzisiejszym rozumieniu. Z tego powodu pierwszym przejawem szacunku wobec Eucharystii było przygotowanie odpowiedniej ilości darów do konsekracji. O takiej sytuacji mówi jeden z kanonów *Księgi pokutnej z Wiednia*:

„Tanta altario inferatur oblatio, quanta populo sufficere potest, et si aliquid exinde remanserit, a ministris consummatur et alio die non reservetur, et si, quod habuit, ex eo remanserint, igni comburatur et cinis abscondatur et sacerdos uno anno paeniteat.”

„Tyle darów ofiarnych należy składać na ołtarzu, ile wystarczy ludowi; jeśli coś zostało, niech spożyją sprawujący służbę ołtarza i niech nie zostawia się na inny dzień; jeśli z tego, co było, coś zostało, niech będzie spalone, a popiół schowany i kapłan niech pokutuje rok”¹⁸.

Przytoczony kanon bardzo wyraźnie mówi, że Eucharystia nie była przechowywana po Mszy świętej, a Komunia, która nie została rozdzielona wiernym musiała być spożyta przez sprawujących liturgię. Gdyby nie było to możliwe, należało spalić święte postacie, a popiół umieścić w pobliżu ołtarza¹⁹. Obowiązek przygotowania odpowiedniej ilości darów do konsekracji ciążył na kapłanie, na którego nakładana była roczna pokuta

18 *Poenitentiale Vindobonense*, nr 44, tłum. A. Caba: *Księga pokutna z Wiednia*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t.V, Kraków 2011, s. 364.

19 O umieszczeniu popiołu po spaleniu Eucharystii pod ołtarzem mówi kanon *Księgi pokutnej z Bobbio*: „Et ipsum [sacrificium] in igne comburatur, et abscondat cineres sub altare”. „Eucharystię należy spalić i popiół złożyć pod ołtarzem.” *Poenitentiale Bobbiense*, nr 44, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna*

(zapewne dodatkowych postów), gdyby doszło do spalenia Eucharystii. Takie postępowanie także było wyrazem szacunku do Najświętszego Sakramentu, regulacje kanonów służyły temu, by nie narażać go na profanację, gdyby pozostał źle zabezpieczony poza Mszą świętą. Warto zauważyć, że dla chorych przechowywano zarówno Ciało jak i Krew Pańską, inaczej niż obecnie²⁰.

Wyrazem braku szacunku wobec Eucharystii – świętokradztwa, za które nakładana była pokuta, było jej zgubienie. Mogło ono dokonać się w różny sposób: albo przez nieuwagę podczas przenoszenia Eucharystii (np. do chorego), albo przez wymiotowanie jej. O pokutach nakładanych w takiej sytuacji mówią kanony *Księgi pokutnej z Merseburga*:

„Si quis eucharistiam, id est communionem corporis aut sanguinis Domini neglexerit aut exinde perdiderit, annum I in pane et aqua paeniteat. Si per ebrietatem aut voracitatem illud vomerit, III quadragesimas; si per infirmitatem, VII dies; si in ignem mittit tale vomitum, C psalmos cantet, si vero canis lambuerit, C dies paeniteat [...]. Si quis non custodierit sacrificium et mus comederit illud, XL diebus paeniteat, qui autem perdiderit et non fuerit inventum, XX diebus paeniteat”.

„Gdyby ktoś zaniedbał Eucharystię, czyli Komunię Ciała i Krwi Pańskiej, albo przez to ją stracił, niech pokutuje pełny rok o chlebie i wodzie. Gdyby przez pijaństwo lub żarłoczność wymiotował ją, 3 czterdziestnice; jeśli przez chorobę, 7 dni; jeśli wrzuci w ogień takie wymiociny, niech odśpiewa 100 psalmów, gdyby zlizal je pies, niech pokutuje 100 dni [...]. Gdyby ktoś nie ustrzegł ofiary i mysz by ją

z Bobbio, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. V, Kraków 2011, s. 269.

20 Por. B. Nadolski, *Eucharystia*, w: *Liturgika*, t. 4, Poznań 1992, s. 272-275.

zjadła, niech pokutuje 40 dni. Kto by zaś ją upuścił i nie zostałaaby znaleziona, niech pokutuje 20 dni”²¹.

Zagubienie Eucharystii było karane nałożeniem odpowiedniej pokuty, w zależności od tego, co było przyczyną jej utraty. Gdyby przyczyną wymiotowania była choroba, wtedy kara pokuty była skracana ale nie całkowicie. Szacunek do Eucharystii domagał się, by świętokradztwo zostało odpokutowane. Nakładaną karą był post lub modlitwa. Podobnie było w przypadku zagubienia Eucharystii nie z powodów fizjologicznych, a nieuwagi np. podczas przenoszenia do chorego lub do miejsca przechowywania. Pokuta trwała wtedy kilkadziesiąt dni. W innych penitencjalach znajdowały się podobne zapisy, odnoszące się do analogicznych okoliczności²².

Zanalizowane kanony pokazują kary nakładane za zaniedbania w kulcie Eucharystii poza Mszą świętą. Z jednej strony miały one zwrócić uwagę na konieczność troski o odpowiedni szacunek wobec Ciała i Krwi Chrystusa oraz przestrzegać przed zaniedbaniami z obawy o konieczność odbycia pokuty. Z drugiej strony są one świadectwem czci wobec Najświętszego Sakramentu oraz zabezpieczenia go przed profanacją. Głównym wyrazem szacunku wobec Eucharystii poza Mszą świętą były odpowiednie jej przechowywanie i przenoszenie oraz przygotowanie odpowiedniej jej ilości do konsekracji podczas liturgii.

21 *Paenitentiale Merseburgense*, vol. 17; 78, tłum. A. Caba: *Księga pokutna z Merseburgaa*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. V, Kraków 2011, s. 291; 296.

22 Por. *Poenitentiale Bobbiense*, vol. 17, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna z Bobbio*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. V, Kraków 2011, s. 267.

Podsumowanie

Chrześcijanie od samego początku, gdy gromadzili się na „łamaniu chleba”, byli świadomi znaczenia i roli Eucharystii w ich życiu. Już w pierwszych wiekach Kościoła kształtowała się doktryna o Eucharystii a także pogłębiała się eucharystyczna pobożność chrześcijan oraz ich świadomość, że „żywa pamiątka śmierci Pana” jest centrum i źródłem życia Kościoła²³.

Wyrazem wzrostu świadomości i pobożności eucharystycznej chrześcijan był też szacunek wobec Najświętszej Ofiary i Komunii świętej. Sam Zbawiciel przypominał także o swojej rzeczywistej obecności pod postacią chleba i wina w uznanych cudach eucharystycznych, spośród których pierwszym jest cud w Lanciano w Italii. Kanony italskich ksiąg pokutnych, które powstawały od czasów wspomnianego cudu, czyli od VII w., wykazują, że szacunek wobec Eucharystii był także egzekwowany, a jego brak powodował nakładanie pokuty.

Od czasów apostołskich, tym co łączyło wspólnotę Kościoła, było wspólne sprawowanie Mszy świętej. Początkowo była ona celebrowana w niedzielę (lub w nocy z sobotą na niedzielę), później także w pozostałe dni tygodnia. Godne sprawowanie Najświętszej Ofiary było pierwszym znakiem czci wobec Eucharystii. Celebrans powinien odznaczać się osobistą świętością, skupieniem oraz troszczyć się by nie doszło do sprofanowania Ciała i Krwi Chrystusa. Gdyby przez nieuwagę dokonano się znieważenie postaci eucharystycznych należało jak najszybciej dokonać przewidzianych prawem czynności.

Szacunek wobec Eucharystii okazywano także poza Mszą świętą. Do głównych jego przejawów należało odpowiednie przechowywanie i przenoszenie Ciała i Krwi Chrystusa, które mogły być zanoszone do chorych. Komunia święta była przechowywana tylko w tym celu, dlatego podczas Mszy świętej konsekrowano ilość darów, którą można było rozdzielić

23 Por. A. Żurek, „*Mysterium passionis – Corpus et Sanguis Christi – Communio*”. *Eucharystia sakramentem wtajemniczenia chrześcijańskiego w Kościele łacińskim czwartego i początku piątego wieku*, Katowice 2012, s. 19.

zgrupowanym. Kapłan miał czuwać by przygotowana odpowiednią ilość chleba i wina oraz by nie doszło do profanacji Ciała i Krwi Pańskiej.

Kościół świadomy, że Eucharystia jest prawdziwie „świętym świętych”, troszczył się o szacunek wobec niej, a za jego brak wzywał do czynienia przepisanej pokuty. Istotnym był również fakt, że do Eucharystii mogli być dopuszczeni jedynie ci, którzy po popełnieniu grzechów przystąpili do sakramentu pokuty i uzyskali rozgrzeszenie.

Wybrane italskie księgi pokutne, które posłużyły jako źródło dla niniejszego artykułu, są świadectwem, że w okresie VIII i IX w. Kościół troszczył się o odpowiedni szacunek wobec Eucharystii. Analiza poszczególnych kanonów penitencjalnych pozwoliła pokazać jak wyglądał ten szacunek, jakie zdarzały się nadużycia i profanacje oraz jakie kary w takich sytuacjach przewidywano. Gorliwość minionych pokoleń chrześcijan powinna być dla żyjących obecnie wzorem pobożności i świadomości eucharystycznej.

Bibliografia

Źródła

Poenitentiale Bobbiense, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna z Bobbio*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. V, Kraków 2011, s. 266-270.

Paenitentiale Merseburgense a, tłum. A. Caba: *Księga pokutna z Merseburga a*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. V, Kraków 2011, s. 285-305.

Poenitentiale Halitgarii ep. Camaracensis, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Halitgariusza, bp Cambrai*,

- w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t V, Kraków 2011, s. 314-331.
- Poenitentiale Ps.-Gregorii III*, tłum. A. Baron, J. Łukaszewska-Haberko, H. Pietras: *Księga pokutna Ps.-Grzegorza III*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. V, Kraków 2011, s. 346-361.
- Poenitentiale Vindobonense*, tłum. A. Caba: *Księga pokutna z Wiednia*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t.V, Kraków 2011, s. 362-366.

Opracowania

- Cahill T., *How the Irish saved civilizaion. The Untold Story of Ireland's Heroic Role from the Fall of Rome to the Rise od Medieval Europe*, New York 1995.
- Daniélou J., Marrou H.I., *Historia Kościoła, Od początków do roku 600*, t. I, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1986.
- Jacyna-Onyszkiewicz Z., *Eucharystyczne trwanie z perspektywy nauk ścisłych*, w: *Teologia i człowiek*, 43:2018, s. 81-98.
- Janicki J., *Historia Eucharystii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w świetle wybranych źródeł (II-IV w.)*, w: *Textus et Studia*, 4:2015, s. 95-126.
- Kieling M., *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*, w: *Teologia Patrystyczna*, 1:2004, s. 43-54.
- Kosecki B., *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, w: *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 29:1976, s. 65-81.
- McNeill J., Gamer H.M., *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*, Columbia 1990.
- Nadolski B., *Eucharystia*, w: *Liturgika*, t. 4, Poznań 1992.

- Pałęcki W., *Nadużycia wobec Eucharystii w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych („libri poenitentiales”)*, w: *Roczniki liturgiczno-homiletyczne*, 59:2012, s. 127-155.
- Strzelczyk J., *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987.
- Wiśniewski K., *Rzeczywista obecność rzeczywiście zbawcza – o ofierze i cudach eucharystycznych*, w: *Bóg przemówił w Legnicy*, red. I. Chłopkowska, Kraków 2017, s. 173-193.
- Zawadzki W., *Bernharda Poschmanna nauka o pokucie wczesnośredniowiecznej*, w: *Studia Warmińskie*, 47:2010, s. 181-195.
- Żurek A., *„Mysterium passionis – Corpus et Sanguis Christi – Communio”. Eucharystia sakramentem wtajemniczenia chrześcijańskiego w Kościele łacińskim czwartego i początku piątego wieku*, Katowice 2012.

Respect for the Eucharist based on selected canons of Italian penitential books (VIII-IX centuries)

Abstract

From the very beginning, the Eucharist has been the most precious gift that the Church has received, therefore, reflecting on the mystery of the Eucharist and its role in the life of Christians, must also refer to the experiences of past generations. The testimonies of respect for the Blessed Sacrament can be found in the penitential books that were written in the Church from the sixth century, first in Ireland and Great Britain, and later also in Italy, Gaul and Spain. In this article, the author analyzes selected canons of Italian penitentials books in order to answer the questions: what was the respect for the Eucharist in the Church at that time, what abuses were committed in the Eucharistic worship and what punishments faced those who profaned. Answering these questions, the author describes the Eucharistic piety of Christians in the eighth and ninth centuries in Italy.

Keywords: Eucharist, devotion, worship, penance, penitential books (libri poenitentiales)

Ks. Wojciech Witowski – urodzony 1988 r., kapłan diecezji tarnowskiej wyświęcony w 2014 r., obecnie doktorant na Wydziale Teologii KUL, przygotowuje pracę doktorską z patrologii. Kontakt: w.witowski@gmail.com.

Artykuł 6

Witowski W., *Choroby duszy i ciała człowieka według brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych*, „Vox Patrum” 78 (2021), s. 333-346.

Ks. Wojciech Witowski¹

Choroby duszy i ciała człowieka według brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych

Dzięki działalności mnichów iroszkockich w starożytności chrześcijańskiej zaczęły powstawać księgi pokutne. Mogą być one nazywane taryfikatorami pokutnymi, ponieważ zawierały pokuty, które nakładane miały być podczas spowiedzi. Oprócz tego dokumenty te dostarczają wiedzy na temat kondycji duchowej i społecznej ludzi żyjących na przełomie późnego antyku i wczesnego średniowiecza. Z tego powodu penitencjały mogą nakreślić obraz „chorób duszy” i schorzeń ciała dotykających ówczesnych chrześcijan. W tym artykule zostaną poddane analizie wybrane kanony ksiąg brytyjskich i irlandzkich, a więc najstarszych z zachowanych penitencjałów związanych z zaproponowanym tematem.

Księgi pokutne łacińskie dzieli się na trzy grupy ze względu na terytorium, na którym powstały. Oprócz wspomnianych ksiąg brytyjskich i irlandzkich są także księgi galijskie i italskie oraz księgi hiszpańskie. Penitencjały używane w Kościele Iroszkockim datowane są na okres od VI do VIII wieku, chociaż datacja poszczególnych ksiąg bywa przesuwana na czas od V do IX wieku. Na kontynencie praktyka korzystania z ksiąg pokutnych przyjęła się później, dlatego powstawanie tamtejszych ksiąg określa się na okres od VIII do XI wieku. W tym opracowaniu jako źródła posłużyły niektóre z zachowanych penitencjałów irlandzkich i brytyjskich: *Capitula Dacheriana*, *Capitula Theodori*, *De diversitate culparum* Kolumbana, *Discipulus Umbriensium*, *Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitentia ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*, *Paenitentiale quod dicitur Bigotianum*, *Paenitentiale Sancti Columbani*, *Poenitentiale Cummaeani*, *Poenitentiale*

¹ Ks. mgr lic. Wojciech Witowski, doktorant, Sekcja Historii Kościoła i Patrologii, Wydział Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; email: w.witowski@gmail.com; ORCID: 0000-0001-5475-7947.

Pseudo-Cummaeani, Poenitentiale Vinniani, Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V, Synodusalia S. Patricii.

Autor, przez analizowanie wybranych kanonów wymienionych penitencjałów, odpowie na następujące pytania badawcze: w jakim kontekście pojawiają się choroby w źródłach, czym jest „choroba duszy”, w jaki sposób choroby fizyczne wpływały na praktyki pokutne chrześcijan. Celem artykułu jest przedstawienie rozumienia chorób duszy i ciała według autorów źródłowej literatury penitencjalnej.

1. Choroba duszy – grzech

W literaturze dotyczącej pierwszych wieków chrześcijaństwa można natrafić na określenie „fenomen iroszkocki”². Jednym z przejawów wyjątkowości Kościoła powstałego w Irlandii, nazywanej *insula doctorum* albo *insula sanctorum*, była gorliwość w życiu pokutnym polegająca także na częstej spowiedzi sakramentalnej³. Pomocą w sprawowaniu tego sakramentu miały być księgi pokutne (*libri poenitentiales*), podręczniki duszpasterskie oraz zbiory norm prawnych, które powstawały w konsekwencji wymogów stawianych przez lokalne synody⁴.

² Por. J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987, s. 12.

³ Por. J. Daniélou – H.I. Marrou, *Historia Kościoła, Od początków do roku 600*, t. 1, tł. M. Tarnowska, Warszawa 1986, s. 337. Irlandzkie podejście do pokuty, która polegała na częstym wyznawaniu win podczas sakramentalnej spowiedzi indywidualnej i powtarzalnej formie pokuty, wyrażało wyraźną różnicę pomiędzy „chrześcijaństwem wyspiarskim” a „chrześcijaństwem kontynentalnym”. W Europie praktykowano najczęściej jednorazową, surową pokutę publiczną. Szerzej na temat praktyki pokutnej Kościoła w Europie Zachodniej, zob. B. Kosecki, *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 29/2-3 (1976) s. 65-81; M. Kieling, *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*, „Teologia Patrystyczna” 1 (2004) s. 43-54. O korzystaniu z ksiąg pokutnych, zob. M. Kieling, *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie „Libri poenitentiales”*, „Vox Patrum” 67 (2017) s. 225-240.

⁴ Por. D. Kwiatkowski, *Rzeczywistość grzechu i praktyki pokutne w Paenitentiale Vigilianum (Albeldense)*, „Liturgia Sacra” 18/1 (2002) s. 116-117. Początkowo pokuta taryfowa oparta na księgach pokutnych była odrzucana na kontynencie (np. w Hiszpanii przez III Synod w Toledo w 589 roku), z czasem jednak została przyjęta (np. w Galii przez Synod w Chàlon-sur-Saône obradujący w latach 639-654). Świadectwem przyjęcia formy pokuty od Iroszkotów są powstające w kolejnych latach księgi pokutne galijskie, italskie i hiszpańskie. Szerzej na temat kontrowersji związanych z pokutą taryfową, zob.

Jako dzieła związane z życiem sakramentalnym i duchowym chrześcijan księgi pokutne przywołują pojęcie choroby najpierw w znaczeniu duchowym. W takim kontekście na oznaczenie choroby używany jest termin *morbis*⁵. W *Księdze pokutnej św. Kolumbana*, która powstała w VI wieku, autor zestawia choroby duchowe z chorobami fizycznymi:

W związku z różnorodnością win, różne są również kary. Tak samo przecież i leczący ciała przepisują lekarstwa według różnych zasad. Inaczej leczą rany, inaczej choroby, jeszcze inaczej wzdęcia, siność, inaczej gangrenę, anemię, złamania i oparzenia. Podobnie lekarze ducha duchowe schorzenia (*animarum vulnera*): choroby, winy, bóle, niedomagania i słabości powinni leczyć różnymi metodami⁶.

Autor cytowanego penitencjału, pokazując, że różne wymienionego przez niego choroby ciała leczy się w różny sposób, chce uświadomić, że także różne rodzaje chorób duchowych wymagają różnego rodzaju pomocy. Przez chorobę duchową należy rozumieć popełniony grzech⁷. Słowa te znajdują się na początku księgi i mają tłumaczyć, dlaczego na różne grzechy przypisane zostały różne pokuty. Jest to świadectwo in-

W. Zawadzki, *Bernharda Poschmanna nauka o pokucie wczesnośredniowiecznej*, „Studia Warmińskie” 47 (2010) s. 187-189. O wpływie Iroszkotów na Europę, zob. T. Cahill, *How the Irish saved civilization. The Untold Story of Ireland's Heroic Role from the Fall of Rome to the Rise of Medieval Europe*, New York 1995, s. 145-196.

⁵ Warto zauważyć, że gdy mowa jest o chorobie duchowej w księgach pokutnych, zazwyczaj używany jest rzeczownik *morbis*, gdy natomiast autorzy wspominają choroby ciała, najczęściej używają słowa *infirmetas* (lub rzadziej *aegritas*). Jest to o tyle zaskakujące, że *Słownik kościelny łacińsko-polski* przy haśle *infirmetas* podaje następujące znaczenia: „słabość, choroba, skłonność do grzechu”, co sugerowałoby użycie go w kontekście choroby duchowej, a przy haśle *morbis* podane są jedynie znaczenia, jak „choroba, słabość, objawy choroby”. Por. A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Sandomierz 2013, s. 336, 432.

⁶ *Paenitentiale Sancti Columbani*, B [Prologus], tł. S. Kalinkowski, *Księga pokutna św. Kolumbana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 32-33.

⁷ Trzeba zauważyć, że dla autorów penitencjałów choroba fizyczna nie jest następstwem popełnionego grzechu w rozumieniu biblijnym. Autorzy rozróżniają choroby duchowe od fizycznych, o czym świadczy także wspomniane stosowanie różnych pojęć. Porównanie grzechu do choroby w sensie duchowym ma pomóc w rozumieniu, czym jest grzech, jakie niesie konsekwencje i jak należy go leczyć. Szerzej na temat choroby jako konsekwencji grzechu, zob. A.J. Katolo, *Koncepcje zdrowia i choroby w starożytnej kulturze klasycznej i w ujęciu biblijnym. Próba porównania*, „Studia Gdańskie” 24 (2009) s. 203-208.

dywidualnego podejścia do każdego człowieka, który przystępował do sakramentu pokuty. Z jednej strony każda choroba wymagała innego lekarstwa, ale jak pokazuje wstęp do *Wyciągu Egberta*, księgi powstałej w VIII wieku, także każdy penitent zasługiwał na indywidualne podejście i zbadanie sytuacji:

Nie należy wszystkich osądzać według tej samej miary, nawet jeśli dopuścili się jednego występku, ale wszystko należy rozróżnić, to znaczy, pomiędzy bogatym i biednym, [że jest] wolny, niewolnik, dziecko, chłopiec, młodzieniec, dorosły, w podeszłym wieku, ułomny, gnuśny, świecki, duchowny, mnich, biskup, prezbiter, diakon, subdiakon, lektor, osoba pełniąca jakieś funkcje i bez nich, małżonek i bezżenny, cudzoziemiec, dziewica, kobieta w klasztorze czy Bogu poświęcona, słaby, chory, zdrowy; jakich dotyczy zwierząt czy ludzi, wstrzemięźliwi czy niewstrzemięźliwi, dobrowolnie czy przypadkiem, w miejscu publicznym czy w ukryciu, jak zostanie odpokutowany, z konieczności czy dobrowolnie, miejsce i czas⁸.

Powyższe słowa, które stanowią wskazówkę i zachętę dla duszpasterzy mających sprawować sakrament pokuty, bardzo wyraźnie świadczą o indywidualnym traktowaniu każdej spowiedzi. Nakładane pokuty różniły się ze względu na rodzaj popełnionego grzechu, ale także ze względu na okoliczności towarzyszące popełnieniu grzesznej czynności. Takie podejście do sakramentu pokuty jest obecne w teologii moralnej także i dzisiaj, gdy okoliczności popełnienia grzechu wpływają na jego ciężar⁹.

⁸ *Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*, [Prologus], tł. A. Baron – A. Caba, *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*, *ŻMT* 58, s. 182. Przytoczony cytat poprzedzony jest zamieszczeniem rozróżnienia chorób duszy i ciała, podobnie jak we wspomnianej wyżej *Księdze pokutnej św. Kolumbana*.

⁹ W penitencjałach znaleźć można miejsca, w których okoliczności zmieniają nałożoną pokutę bardzo znacznie, np. przy okazji popełnienia morderstwa podczas wojny pod wodzą prawowitego króla nałożona pokuta trwała 40 dni a nie kilka lub kilkanaście lat jak za „zwykłe” zabójstwo. Por. *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani* VI 7, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw* 5, *ŻMT* 58, Kraków 2011, s. 100. Szerzej o indywidualnym podejściu do penitenta od starożytności chrześcijańskiej, zob. M. Worbs, *Leczniczy charakter sakramentu pokuty*, w: *Wiara a zdrowie (II)*, red. L. Sochocka – M. Worbs, Opole 2016, s. 92-93.

We fragmencie datowanym na VIII wiek księgi *Penitencjał zwany Bigotianum* wyraźnie widać, że pojawiające się określenie „choroba duchowa” jest synonimem grzechu:

O tyle większa skuteczność lekarza, o ile bardziej wzmogła się choroba pacjenta. Stąd zajmujący się leczeniem ran innych, uważnie winni uwzględniać, w jakim wieku i jakiej płci jest grzesznik, jakie otrzymał wykształcenie, jak jest dzielny, jaki kłopot przywiódł go do grzechu, jakie cierpienie go dręczy, jak długi czas trwał w przyjemnościach, jaki smutek i trud go trapią i jak odsuwa się od spraw świata. [...] Ludzie mądrzy winni mieć na uwadze w ustalaniu miary pokuty, by zbrodni zasługującej na miecz nie karali kijem, a grzechu zasługującego na kij nie przebijali mieczem¹⁰.

Skoro grzesznik nazywany jest w tym fragmencie pacjentem, który zachorował, można wyciągnąć wniosek, że pod pojęciem choroby kryje się grzech. Autor podkreśla także konieczność stosowania adekwatnej pokuty, w zależności od wielkości popełnionego występku. Poszczególne grzechy są dokładnie nazywane i omawiane przez autorów penitencjałów. Pojęcie choroby duchowej może w księgach pokutnych oznaczać każdy grzech, który, gdy było to potrzebne, autorzy nazywali konkretnie. Dwukrotnie pojawia się także doprecyzowane pojęcie choroby. Raz mowa jest o chorobie pychy (*morbus superbiae*)¹¹, w drugim przypadku – o chorobie chciwości (*morbus avaritiae*), która jest korzeniem wszelkiego zła¹².

Gdy grzesznik, chorujący na duszy z powodu popełnionego grzechu, zgłaszał się do kapłana, ten stawał się dla cierpiącego lekarzem, który powinien mu pomóc. By leczenie było możliwe, spowiednik musiał być odpowiednio przygotowany, żeby dobrać właściwe lekarstwo do konkretnej sytuacji¹³.

¹⁰ *Paenitentiale quod dicitur Bigotianum* 1-3, tł. A. Caba, *Penitencjał zwany Bigotianum*, ŻMT 58, s. 249.

¹¹ Por. Columbanus, *De diversitate culparum* 15, tł. S. Kalinkowski, Kolumban, *O różnych przewinieniach*, ŻMT 58, s. 47.

¹² Por. *Capitula Theodori XIII* 1, tł. A. Baron – A. Caba, *Rozdziały Teodora*, ŻMT 58, s. 167.

¹³ Por. *Poenitentiale Vinniani*, [Finis], tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga Pokutna Finniana*, ŻMT 58, s. 23. Oprócz spowiednika w niektórych sytuacjach za lekarza dusz mógł być uważany ten, który krytykował uporczywie drugich, jeśli czynił to w celu nagany zła i potwierdzenia dobra albo z powodu współczucia. Jeśli motywy jego postępowania byłby inne, zasługiwał na ukaranie. Por. *Poenitentiale Cummaeani VIII* 16, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Kummeana*, ŻMT 58, s. 79.

W penitencjałach jako lekarstwo na grzechy wymieniana jest przede wszystkim pokuta. Takie słowa zostały przypisane Teodorowi, biskupowi Canterbury, w datowanej na VII wiek księdze *Discipulus Umbriensium*:

Po pierwsze, najdrożsi, ze względu na troskę o waszą szczęśliwość postanowiłem dogłębnie wyjaśnić, skąd zostały zaczerpnięte poniższe środki lecznicze (*fomenta medicaminis*), [...] gdyż przenośnie jego [prawa] pierwszym projektantem był Bóg, który powierzył je ojcom, aby nauczyli go swoich synów, aby nowe pokolenie je znało, to znaczy pokutę, którą na początku swojej misji dla nas wszystkich głosił Pan Jezus jako lekarstwo dla źle się mających, mówiąc: *Czyńcie pokutę* i następane¹⁴.

Autor, odwołując się do słów Ewangelii, uzasadnia, że Bóg powierzył swoim uczniom pokutę jako środek leczniczy na grzechy popełniane przez ludzi. Takie ogólne stwierdzenie znajduje się także w innych księgach pokutnych. Poszczególne kanony precyzują, jakie pokuty powinny być nakładane za konkretne przewinienia, by mogły odnieść pożądany skutek, a więc uzdrowić chorującego na duszy. To miało być celem zadośćuczynienia, które grzesznik zobowiązywał się wypełnić po sakramentalnej spowiedzi.

Kummean, autor jednej z ksiąg pokutnych z VII wieku, a za nim i inni, jak Egbert z VIII wieku, przedstawił listę dwunastu środków leczniczych na rany duchowe, opierając się na tekstach Pisma Świętego. Według niego lekarstwami na grzech są przyjęcie chrztu świętego, okazywanie miłości, czynienie jałmużny, przelanie łez, wyznanie win podczas spowiedzi, praktykowanie umartwienia serca i ciała, zmiana obyczajów przez odrzucenie wad, wspomóżenie świętych, czynienie miłosierdzia i zasługa wiary, nawrócenie i ocalenie innych, przebaczenie i odpuszczenie innym, poniesienie męczeństwa¹⁵. Każdy z wymienionych sposobów był oparty na fragmencie biblijnym. Po ich wyliczeniu autor przechodzi do opisanie pokut, które powinny być nakładane za popełnienie ośmiu grzechów głównych. Wstępem do tego są słowa:

¹⁴ *Discipulus Umbriensium*, [Prologus], tł. A. Baron, *Discipulus Umbriensium*, ŻMT 58, s. 131-132.

¹⁵ Por. *Poenitentiale Cummaeani*, [Prologus], 1-13, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Kummeana*, ŻMT 58, s. 70-71. Szerzej na temat dwunastu sposobów odpuszczenia grzechów na przykładzie analizy *Penitencjału Egberta*, zob. M. Kieling, *Dwanaście sposobów odpuszczenia grzechów? Praktyka pokutna wczesnośredniowiecznego Kościoła na podstawie „Penitencjału Egberta”*, „Teologia praktyczna” 13 (2012) s. 83-95.

Ustalili zatem [ojcowie] osiem grzechów głównych, przeciwnych ludzkiemu zbawieniu i leczyć je można ośmioma przeciwnościami. Mówi bowiem dawne przysłowie: Przeciwnie leczy się przeciwnym. Kto chętnie popełniał rzeczy niedozwolone, winien dobrowolnie powstrzymać się od dozwolonych¹⁶.

Fragment ten poświadcza istnienie katalogu ośmiu grzechów głównych¹⁷, które powinny być leczone przeciwnymi im cnotami. Taka forma walki ze słabościami wydaje się być tożsama z siódmym sposobem odpuszczenia win, czyli ze zmianą obyczajów polegającą na odrzuceniu wad. Jednak w dalszej części penitencjału autor wymienia szczegółowo, jakie pokuty związane są z popełnieniem kolejnych grzechów głównych. Sugeruje to, że grzechy uważane za główne mogły być odpuszczane podczas wyznania win (*confessio*) w czasie sakramentu pokuty. Pozostałe z dwunastu sposobów odpuszczania grzechów mogły być skuteczne w przypadku popełnienia grzechów lekkich i jako środki pomocne w osobistej pracy nad sobą.

Chrześcijanin, który po popełnieniu grzechów wyznał je spowiednikowi i otrzymał rozgrzeszenie, był dopuszczany do przyjęcia Komunii Świętej. Przyjmowanie Ciała Chrystusa również było uważane za lekarstwo, nie tyle w przypadku choroby duchowej, jaką był grzech, ale bardziej jako środek pomagający w walce z grzechami. Świadectwem tego są słowa m.in. z *Drugiego Synodu świętego Patryka*:

Po wyznaniu grzechów należy przyjąć ciało Pana, zwłaszcza w noc paschalną, w którą ten, kto nie przyjmuje komunii, nie jest wiernym. Dlatego krótkie i ścisłe są u nich okresy postu, aby wierna dusza nie zginęła pozbawiona tego lekarstwa, ponieważ Pan powiedział: *Jeśli nie będziecie spożywać ciała Syna Człowieczego, nie będziecie mieli życia w sobie*¹⁸.

¹⁶ *Poenitentiale Cummaeani*, [Prologus], 15, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Kummeana*, ŻMT 58, s. 71.

¹⁷ Za twórcę podziału na osiem grzechów głównych (pochodzących od ośmiu duchów zła) uważa się Ewangriusza z Pontu. Zaliczył on do nich: obżarstwo, nieczystość, chciwość, smutek, gniew, acedję, próżność i pychę. Szerzej na ten temat, zob. L. Misiarczyk, *Osiem duchów zła i sposoby walki z nimi według Ewagriusza z Pontu*, Kraków 2015, s. 17-108.

¹⁸ *Synodus alia S. Patricii* 22, tł. B. Frontczak, *Drugi synod świętego Patryka*, ŻMT 58, s. 69.

Dyscyplina pokutna Kościoła Iroszkockiego dopuszczała grzesznika już po wyznaniu win do przyjmowania Komunii Świętej. Nawet nakazane było przyjmowanie Eucharystii w czasie Wigilii Paschalnej. Widać wyraźnie różnicę w praktykach pokutnych w Irlandii oraz w Europie kontynentalnej, gdzie pokutnicy często przez długi czas byli pozbawiani przyjmowania Ciała Chrystusa. W Kościele irlandzkim przystępowanie do Komunii było nie tylko przywilejem świętych, ale też uważane było za lekarstwo chroniące przed popełnianiem przyszłych grzechów, dlatego zwracano uwagę by nie było zbyt długich przerw między przyjmowaniem Eucharystii, co mogłoby prowadzić do duchowego upadku.

Księgi pokutne, jako dzieła podejmujące przede wszystkim tematykę życia religijnego ówczesnych chrześcijan, w wielu miejscach porównują grzech do choroby duchowej, która dotyka grzesznika. Chorujący z tego powodu nie jest pozostawiony sam sobie, ale może udać się do lekarza – spowiednika, który w oparciu o pouczenia Pisma Świętego i zapisy penitencjałów znajdzie odpowiednie lekarstwo pomocne w uzdrowieniu duszy grzesznika. Możliwości spowiedzi nie można było odmówić nikomu¹⁹.

2. Choroby fizyczne

Oprócz chorób duchowych w penitencjałach wspomniane są także choroby fizyczne. Nie są to jednak główne tematy tych utworów, dlatego wzmianki o nich możemy odnaleźć niejako przy okazji głównych wątków. Samo wymienienie nazw różnych chorób odbywa się przy porównywaniu grzechu do niedomagania fizycznego. Z przytoczonego wyżej fragmentu dowiadujemy się o rozróżnianiu następujących chorób: odniesione rany, wzdęcia, siność, gangrena, anemia, złamania, oparzenia²⁰. Autorzy nie opisują dokładnie sposobów leczenia tych dolegliwości, wspominając jedy-

¹⁹ Prawdziwym uzdrowieniem było powstanie z grzechów, które było dostępne dla każdego grzesznika: „Biskupowi i kapłanowi nie przystoi odmówić spowiedzi tym, którzy jej pragną, nawet gdyby w bardzo wielu czynach dopuścili się grzechów, ponieważ miłosierdzie Boga jest takie, że żaden człowiek mu nie dorówna. Mówi prorok w imię Ducha Świętego: *Kiedy grzesznik nawraca się ze swoich grzechów do skruchy, wtedy zostanie uzdrowiony*, i dalej: *Wyznaj swą nieprawość, abyś zyskał usprawiedliwienie*” (*Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V I/2, 7-9*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, ŻMT 58, s. 219).

²⁰ Por. *Paenitentiale Sancti Columbani*, B [Prologus], tł. S. Kalinkowski, *Księga pokutna św. Kolumbana*, ŻMT 58, s. 32-33.

nie, że „leczący ciała przepisują różne lekarstwa i wywary na różne choroby (*diversitatem infirmitatum*)”²¹.

Podczas omawiania różnych grzechów pojawiają się także opisy leczenia, które uważane są za grzeszne. Pierwszym z takich przypadków, opisanym m.in. w *Księdze pokutnej Pseudo-Kummeana*, jest sytuacja, gdy kobieta próbuje zażywać jako lekarstwo krew swojego męża: „Żona, która skosztowała krwi swego męża jako lekarstwa, niech pokutuje 40 dni”²². Autor nie precyzuje, przy jakich dolegliwościach miałyby być stosowany taki rodzaj leczenia. Być może związane jest to z przejętym jeszcze z przedchrześcijańskich czasów przekonaniem, że spożywanie krwi mogło przynosić specjalne korzyści, jak np. oczyszczenie albo dodanie sił²³. Drugi przypadek został opisany w *Penitencjale Egberta* przy omawianiu pokut za czary: „Jeśli kobieta umieści swoją córkę na dachu lub nad piecem, bo chciała wyleczyć jej gorączkę, niech pości 7 lat”²⁴. Trudno zrozumieć, jaki efekt miałyby przynieść takie próby lecznicze, ale zapewne były związane z jakimiś przesądami lub namowami ze strony wróżbitów. Już od starożytności gorączka była różnie interpretowana, w zależności od okresu i regionu: albo jako objaw pozytywny, czasem wręcz pożądaný, a czasem jako negatywna oznaka, np. gniewu bóstw²⁵. Z omawianego kanonu wynika jednak jasno, że korzystanie z czarów, nawet do leczenia dolegliwości, związane było z koniecznością odbycia długotrwałej pokuty.

Dwukrotnie w brytyjskich i irlandzkich księgach pokutnych pojawia się pojęcie zarazy (*pestis*). Teodor w *Capitula Dacheriana* przy omawianiu zwyczajów Greków i Rzymian wspomina: „O śmiertelnej zarazie Grecy i Rzymianie mówią, że tych chorych trzeba odwiedzać tak jak pozostałych chorych, jak przykazał Pan”²⁶. Autor nie precyzuje, o doświadczeniu jakiej zarazy mówi, jednak w starożytności zdarzały się wyniszczające epide-

²¹ *Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*, [Prologus], tł. A. Baron – A. Caba, *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*, ŻMT 58, s. 181.

²² Por. *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani* I 35, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, ŻMT 58, s. 90.

²³ Por. A.M. Wołek, *Metaforyka i symbolika krwi w tradycji antycznej*, w: *Źródła Humanistyki Europejskiej*, t. 6, red. K. Korus, Kraków 2013, s. 213.

²⁴ *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V* I/1, 33, ŻMT 58, s. 213.

²⁵ Por. A.S. El-Radhi, *History of Fever*, w: *Clinical Manual of Fever in Children*, red. J. Carroll – A.S. El-Radhi – N. Klein, Berlin 2009, s. 287-298.

²⁶ *Capitula Dacheriana* 24, tł. A. Caba, *Capitula Dacheriana*, ŻMT 58, s. 117.

mie. Możliwe, że kanon ten nawiązuje do tzw. Dżumy Justyniana, która wybuchła w Cesarstwie Wschodniorzymskim w 541 roku, a miała rozprzestrzenić się na obszarze od Persji po Irlandię²⁷. Według badaczy źródeł historycznych kolejne fale epidemii miały pojawiać się w VI, VII i VIII wieku, a w sumie zaraza mogła pochłonąć nawet do 100 milionów ludzi. Długofalowe skutki tej epidemii dla Europy były bardzo duże, a autor penitencjału powstałego w VII wieku mógł być tego naocznym świadkiem. Treść cytowanego kanonu potwierdza wysoki poziom życia religijnego tamtych czasów, ponieważ wzywa do heroicznego okazywania miłosierdzia wobec zarażonych osób, co mogło stanowić narażenie własnego życia.

Kolejny raz choroba została wspomniana w kanonie mówiącym o możliwości zamiany pokuty, jeśli okoliczności nie pozwalają na jej wypełnienie. Kanon pochodzi z *Penitencjału Egberta*:

Gdyby ktoś z powodu swej słabości lub choroby nie mógł zachować postu lub surowości nakazanej mu przez spowiednika, to zezwala się, by swój post zamienił z pobożnością na środki [tego] świata. To znaczy, jeśli ktoś jest bogaty, za 12 miesięcy postu niech da 30 solidów, gdyby nie był tak zamożny, niech da 20 solidów, a jeśli nie jest zbyt bogaty, niech da 10 solidów. Jeśli jest biedny i nie ma 10 solidów, niech da 3, ponieważ bogatemu łatwiej dać 30 niż biednemu 3²⁸.

Analizowanie kanonów pokutnych rodzi przekonanie, że nakładane pokuty były bardzo surowe, szczególnie w porównaniu z dzisiejszą praktyką spowiedniczą. Pomimo indywidualnego podejścia do każdego penitenta zdarzały się zapewne sytuacje, gdy pokuta nie mogła być w pełni zrealizowana, czasem z powodu choroby. W takich przypadkach penitent mógł sam dokonać zamiany zadanej pokuty, według zacytowanego zamiennika, lub innych opisanych w kanonach penitencjałów²⁹. Możliwe również, że zamienniki nie były znane szeroko i po poradę trzeba było udać się do spowiednika.

Choroby w znaczeniu fizycznym nie były głównymi tematami ksiąg pokutnych, dlatego nie znajdujemy w nich opisów przebiegu albo leczenia poszczególnych jednostek chorobowych. Dolegliwości ciała ludzkiego

²⁷ Por. A. Dooley, *The Plague and Its Consequences in Ireland*, w: *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541-750*, red. L.K. Little, Cambridge 2007, s. 215-228.

²⁸ *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri VIV 57*, ŻMT 58, s. 237.

²⁹ Szerzej na temat zamienników pokutnych, zob. B.J. Szpetkowska, *Zamienniki pokut w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, „Polonia Sacra” 24/1 (2020) s. 113-134.

były wspomniane przy kwestiach dotyczących grzechów związanych z leczeniem oraz gdy choroba wymuszała konieczność przerwania albo złagodzenia pokuty.

3. Podsumowanie

Księgi pokutne są przede wszystkim cennym źródłem na temat praktyk penitencjalnych Kościoła w później starożytności i wczesnym średnio-wieczu. Analiza wybranych kanonów pozwala odtworzyć myślenie ówczesnych chrześcijan o grzechu jako o chorobie duszy. W szerokim sensie prawie każdy kanon penitencjałów porusza tę tematykę, jednak niektóre z nich bardzo wyraźnie stosują analogię mówiącą, że tym, czym dla ciała jest choroba, tym dla duszy jest grzech. W konsekwencji tego osoba chorująca na duszy, czyli grzesznik, potrzebuje pomocy lekarza. W takiej sytuacji potrzebny jest wyświęcony kapłan, który może być szafarzem sakramentu pokuty, bo to on w pierwszym rzędzie uważany jest za lekarstwo na grzech. Oprócz tego pomocne są inne sposoby, przez które dokonuje się odpuszczenie grzechów nieuważanych za ciężkie. Dla pojednanych z Bogiem przez spowiedź kolejną formą pomocy jest przyjęcie Eucharystii, która staje się lekarstwem chroniącym od dalszych upadków w grzechy.

Ponieważ człowiek jest jednością duszy i ciała, twórcy penitencjałów nie pomijają ludzkich dolegliwości fizycznych, chociaż nie one są głównym tematem dzieł. Autorzy ksiąg pokutnych przestrzegają przed grzesznym sposobem leczenia dolegliwości i wskazują, że choroba jest okolicznością, przez którą nałożona już pokuta może zostać złagodzona. W penitencjałach zostaje także powtórzona zachęta, by zgodnie ze zwyczajem odwiedzać i troszczyć się o chorych, także podczas epidemii. W tym kontekście, mimo upływu lat, treść irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych nie przestała być aktualna, szczególnie w obecnych dniach, gdy cały świat zmaga się z trwającą pandemią.

Illnesses of the Human Soul and Body according to British and Irish Penitential Books

(summary)

The reality of illness is inscribed in human life. It affects both the human body, in the form of various ailments and indispositions, and, through sin, it touches his soul in an analogous

way. Since human being consists unity, he must take care of both the body and the soul, without neglecting any element that makes up his humanity. In this article, the author answers the question of how the illness of the soul and body of man were understood in the Christian antiquity in the Irish Church. To achieve this goal, he analysed selected canons from Irish and British penitential books. Penitentials mainly concern the religious life of the people of that time, therefore the analysis revealed more information about the spiritual illness, that is sin and the medications for its treatment. As far as the source material allowed, the analysis also took into account the physical aspect of the disease. The method used allowed to draw a picture of the disease of the human soul and body in late antiquity, based on Irish and British penitential books.

Keywords: illness; sin; Irishmen; medicine; penitentials; penance; confession

Choroby duszy i ciała człowieka według brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych

(streszczenie)

W życie człowieka wpisana jest rzeczywistość choroby. Dotyka ona zarówno ciała ludzkiego w postaci różnych dolegliwości i niedomagań, jak również przez grzech dotyka w analogiczny sposób jego duszy. Ponieważ człowiek jest jednością, musi troszczyć się o aspekt cielesny oraz duchowy, nie pomijając żadnego elementu składającego się na jego człowieczeństwo. W niniejszym artykule autor odpowiada na pytanie, w jaki sposób w starożytności chrześcijańskiej w Kościele Iroszkockim rozumiano choroby duszy i ciała człowieka. Dla osiągnięcia tego celu dokonał analizy wybranych kanonów z irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych. Penitencjały dotyczą przede wszystkim życia religijnego ówczesnych ludzi, dlatego analiza pozwoliła wydobyć głównie informacje na temat duchowej choroby, czyli grzechu, oraz lekarstw pozwalających na jego leczenie. Na ile pozwalał na to materiał źródłowy, w analizie uwzględniono również fizyczny aspekt choroby. Zastosowana metoda pozwoliła nakreślić obraz choroby duszy i ciała człowieka w późnej starożytności w oparciu o irlandzkie i brytyjskie księgi pokutne.

Słowa kluczowe: choroba; grzech; Iroszkoci; lekarstwo; penitencjały; pokuta; spowiedź

Bibliografia

Źródła

- Capitula Dacheriana*, tł. A. Caba, *Capitula Dacheriana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 115-131.
- Capitula Theodori*, tł. A. Baron – A. Caba, *Rozdziały Teodora*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 161-180.

- Columbanus, *De diversitate culparum*, tł. S. Kalinkowski, Kolumban, *O różnych przewinieniach*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 38-47.
- Discipulus Umbriensium*, tł. A. Baron, *Discipulus Umbriensium*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 131-160.
- Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*, tł. A. Baron – A. Caba, *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 181-193.
- Paenitentiale quod dicitur Bigotianum*, tł. A. Caba, *Penitencjał zwany Bigotianum*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 249-259.
- Paenitentiale Sancti Columbani*, tł. S. Kalinkowski, *Księga pokutna św. Kolumbana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 31-37.
- Poenitentialia Cummaeani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 70-85.
- Poenitentialia Pseudo-Cummaeani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 86-114.
- Poenitentialia Vinniani*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Księga Pokutna Finniana*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 14-24.
- Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentialia libri V*, tł. A. Baron – J. Łukaszewska-Haberko – H. Pietras, *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 201-245.
- Synodusalia S. Patricii*, tł. B. Frontczak, *Drugi synod świętego Patryka*, w: *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Kraków 2011, s. 65-69.

Opracowania

- Cahill T., *How the Irish saved civilizaion. The Untold Story of Ireland's Heroic Role from the Fall of Rome to the Rise of Medieval Europe*, New York 1995.
- Daniélou J. – Marrou H.I., *Historia Kościoła, Od początków do roku 600*, t. 1, tł. M. Tarnowska, Warszawa 1986.

- Dooley A., *The Plague and Its Consequences in Ireland*, w: *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541-750*, red. L.K. Little, Cambridge 2007, s. 215-228.
- El-Radhi A.S., *History of Fever*, w: *Clinical Manual of Fever in Children*, red. J. Carroll – A.S. El-Radhi – N. Klein, Berlin 2009, s. 287-298.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Sandomierz 2013.
- Katolo A.J., *Koncepcje zdrowia i choroby w starożytnej kulturze klasycznej i w ujęciu biblijnym. Próba porównania*, „Studia Gdańskie” 24 (2009) s. 195-209.
- Kieling M., *Grzech i pokuta a świadomość świętości w późnej starożytności chrześcijańskiej*, „Teologia Patrystyczna” 1 (2004) s. 43-54.
- Kieling M., *Dwanaście sposobów odpuszczenia grzechów? Praktyka pokutna wczesnośredniowiecznego Kościoła na podstawie „Penitencjału Egberta”*, „Teologia praktyczna” 13 (2012) s. 83-95.
- Kieling M., *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie „Libri poenitentiales”*, „Vox Patrum” 67 (2017) s. 225-240.
- Kosecki B., *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 29/2-3 (1976) s. 65-81.
- Kwiatkowski D., *Rzeczywistość grzechu i praktyki pokutne w Paenitentiale Vigilantium (Albeldense)*, „Liturgia Sacra” 18/1 (2002) s. 113-126.
- Misiarczyk L., *Osiem duchów zła i sposoby walki z nimi według Ewagriusza z Pontu*, Kraków 2015.
- Strzelczyk J., *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987.
- Szpetkowska B.J., *Zamienniki pokut w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, „Polonia Sacra” 24/1 (2020) s. 113-134.
- Wołek A.M., *Metaforyka i symbolika krwi w tradycji antycznej*, w: *Źródła Humanistyki Europejskiej*, t. 6, red. K. Korus, Kraków 2013, s. 209-218.
- Worbs M., *Lecniczy charakter sakramentu pokuty*, w: *Wiara a zdrowie (II)*, red. L. Sochocka – M. Worbs, Opole 2016, s. 91-106.
- Zawadzki W., *Bernharda Poschmanna nauka o pokucie wczesnośredniowiecznej*, „Studia Warmińskie” 47 (2010) s. 181-195.

Artykuł 7

Witowski W., *Rozumienie terminu „śmierć” w wybranych kanonach wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych*, w: *Motyw śmierci w dziełach kultury – ujęcie literaturoznawcze i kulturoznawcze*, J. Jędrzejewska, P. Pomajda (red.), Lublin 2022, s. 35-49.

Rozumienie terminu „śmierć” w wybranych kanonach wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych (*libri poenitentiales*)

1. Wprowadzenie

Temat śmierci od wieków jest przedmiotem rozważań i badań literatury, także teologicznej². Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie, w jaki sposób śmierć jest rozumiana we wczesnośredniowiecznych księgach pokutnych. Analiza wybranych kanonów pokutnych zawartych w penitencjałach, pozwala przedstawić trojaki rozumienie terminu „śmierć”. W pierwszym znaczeniu śmiercią duchową nazywany był grzech, który sprawia, że człowiek zamyka sobie drogę prowadzącą do zbawienia (życia wiecznego), a także skazuje się na wieczne potępienie, o ile nie przystąpi do spowiedzi i nie będzie pokutował. Przy wymienianiu grzechów pojawia się drugi rodzaj rozumienia śmierci, postrzeganej jako gwałtowny koniec życia doczesnego, przerwane w wyniku zabójstwa³. Trzecim kontekstem, w którym pojawia się termin „śmierć”, jest jego używanie czasowe, w znaczeniu nakładania pokuty „aż do śmierci” lub udzielania sakramentów „w niebezpieczeństwie śmierci”⁴. W artykule zostały przytoczone w języku oryginalnym – łacińskim oraz w tłumaczeniu polskim treści kanonów dotyczących omawianych zagadnień, opatrzone komentarzem wynikającym z analizy materiału źródłowego.

2. Księgi pokutne

Penitencjały (*libri poenitentiales*) powstawały w Kościele brytyjskim i irlandzkim od przełomu V i VI wieku, jako katalogi grzechów z taryfikatorami pokut, które szafarz miał nakładać na penitentów za popełnione przez nich grzechy. Są one cennym źródłem wiedzy o dyscyplinie pokutnej w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu oraz na temat problemów i dylematów życia ówczesnych chrześcijan⁵. Księgi te, popularyzowane przez mnichów iroszkockich, uważane są za podstawowe źródło

¹ w.witowski@gmail.com, doktorant, Wydział Teologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <https://www.kul.pl/wydzial-teologii,16.html>.

² Por. Babiński J., *Teologiczno-prakseologiczne implikacje współczesnej dyskusji nad rozumieniem śmierci*, *Studia Pelpińskie*, 53, 2019, s. 17-31. Szerzej na temat historii rozumienia śmierci w znaczeniu społecznym, zob.: Aries E., *Człowiek i śmierć*, przeł. Bąkowska E., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989.

³ Śmierć fizyczna mogła być również spowodowana innymi czynnikami, jak np. choroby, ale takie sytuacje rzadko wspomniane są w penitencjałach, które dotyczą szczegółowo zagadnień dotyczących popełnianych grzechów, w tym wypadku zabójstwa prowadzącego do śmierci człowieka (w różnych okolicznościach). Szerzej na ten temat, gdzie również wspomniany jest wątek grzechu jako choroby duszy prowadzącej do śmierci duchowej, zob.: Witowski W., *Choroby duszy i ciała człowieka według brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych*, *Vox Patrum*, 78, 2021, s. 333-346.

⁴ Więcej informacji na temat udzielania sakramentów w niebezpieczeństwie śmierci w dzisiejszej praktyce sakramentalnej Kościoła, zob.: Krakowiak C., *Udzielania sakramentów w obliczu śmierci*, *Teologia i Człowiek*, 10, 2007, s. 165-179.

⁵ Por. McNeill J., Gamer H.M., *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*, Columbia University Press, Columbia 1990, s. 28-30.

indywidualnej i powtarzalnej pokuty w Kościele⁶. W późniejszych wiekach penitencjały powstawały także na terenach Europy kontynentalnej, w Galii, Italii i Hiszpanii. Rozpowszechnienie ksiąg pokutnych i zawartej w nich formy sprawowania sakramentu pokuty było możliwe dzięki pracy misyjnej mnichów iroszkockich⁷. Sposób ich życia oraz ich działalność, związana także z praktykami pokutnymi, spowodowała, że w literaturze często można natrafić na określenie „fenomen Kościoła iroszkockiego” lub „fenomen mnichów iroszkockich”⁸.

Podstawowym celem penitencjałów była pomoc dla duszpasterza – szafarza sakramentu pokuty. Księgi pokutne zawierały określone kary, jakie miał on nałożyć na spowiadającego się za popełnione przez niego grzechy⁹. W księdze „Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum”, datowanej na VIII wiek, przy zaleceniach dla kapłana sprawującego spowiedź napisano:

Suum penitentialem, qui hoc ordine secundum auctoritatem canonum ordinatur, ut discretionem omnium causarum in vestigiis primitus, sine quibus rectum iudicium non potest stare, quia scriptum est: „In nulla re appareas indiscretus, sed distingue, quid, ubi, quamdiu, quando, qualiter debeas facere”.

Niech starannie studiuje swój penitencjarz uporządkowany wedle autorytetu kanonów, dla rozpatrywania wszelkich spraw, bez których nie można wydać prawego osądu, jak napisano: „W żadnej rzeczy nie bądź nierozważny, lecz rozważ co, gdzie, jak długo, kiedy i jak powinieneś czynić”¹⁰.

Pokuty były różne – najczęściej były to post, modlitwa albo jałmużna. Różny był czas ich trwania. Nakładane pokuty były też zróżnicowane ze względu na osobę, która się spowiadała – czy był to biskup, czy kapłan, czy mnich, czy osoba świecka¹¹. Można stwierdzić, że zakładano bardzo indywidualne podejście do każdej spowiedzi, z uwzględnieniem okoliczności popełnienia grzechu¹².

3. Śmierć duchowa – grzech

Pierwszym znaczeniem terminu „śmierć” w księgach pokutnych, jest śmierć duchowa, czyli grzech. Kto trwa grzechu, szczególnie w grzechu ciężkim, czyli w grzechu

⁶ Por. Cahill T., *How the Irish saved civilization. The untold story of Ireland's heroic role from the fall of Rome to the rise of medieval Europe*, Publishing House Nan A. Talese, New York 1995, s. 145-196.

⁷ Więcej informacji na temat samych mnichów iroszkockich, zob.: Witowski W., *Obraz mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, [w:] Kopek W., Libowski Ł., Nowak M. (red.), *My, Wy, Oni: co i jak Starożytni myśleli o sobie i innych*, Wydawnictwo Scriptum, Kraków 2020, s. 145-167.

⁸ Por. Strzelczyk J., *Iroszkoci w Europie*, *Nasza Przeszłość*, 61, 1984, s. 7.

⁹ Por. Krzysteczko H., *Od publicznej praktyki pokutnej do spowiedzi prywatnej*, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 29, 1996, s. 331-332.

¹⁰ *Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis*, [Prologus], tłum. Baron A., Caba A., *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ZMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 182.

¹¹ Por. Tamże.

¹² Szerzej o korzystaniu z ksiąg pokutnych w indywidualnym podejściu do penitenta korzystającego z sakramentu pokuty, zob.: Kieling M., *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie „Libri poenitentiales”*, *Vox Patrum*, 67, 2017, s. 225-240.

śmiertelnym, jak sama nazwa wskazuje, trwa w stanie śmierci duchowej¹³. Taka osoba jest jakby umarła dla życia wiecznego – skazuje się na wieczne potępienie, czyli na wieczną śmierć, o ile się nie nawróci.

Najstarszym tekstem zawierającym takie porównanie jest kanon z datowanego na VI wiek „Wstępu Gildasa o pokucie”, gdzie możemy przeczytać:

Nam qui iram corde multo tempore retinet, in morte est. Si autem confitetur peccatum, XL ieiunet, et si ultra in peccato persistat, II XLmas, et si idem fecerit, abscidatur a corpore sicut membrum putredum, quia furor homicidium nutrit.

Jeśli ktoś długo zachowuje w sercu gniew, trwa w śmierci. Jeśli natomiast wyzna swój grzech, niech pości przez 40 [dni], a jeśli dalej będzie trwał w grzechu, dwa razy po 40 dni. Gdyby uczynił to powtórnie, należy go odciąć od ciała, jak zgnilego członka, ponieważ gniew karmi zabójstwo¹⁴.

Autor skupia się w tym ustępie na jednym rodzaju grzechu – nienawiści, pisząc, że kto trwa w tym stanie, trwa w śmierci. Lekarstwem na grzech jest pokuta, która pomaga duszy wrócić do życia. Takie stwierdzenie możemy także znaleźć w pochodzącym z VII wieku dziele „O różnych przewinieniach, czyli Reguła Klasztorna”, którego autorem jest mnich Kolumban:

Itaque, fratres, huiusmodi statutum est a sanctis Patribus, ut demus confessionem de omnibus, non solum capitalibus criminibus, sed etiam de maioribus negligentibus: quia confessio et poenitentia de morte liberat. Ergo nec ipsa parva a confessione sunt negligenda peccata: quia, ut scriptum est, Qui parva negligit, paulatim defluit: ut detur confessio ante mensam, ante introitum lectulorum, vel cuicumque fuerit facile dare.

Najdrożsi bracia, świętobliwi ojcowie ustanowili przepis, abyśmy przed posiłkiem, przed udaniem się na spoczynek oraz w każdej stosownej chwili wyznawali wszystkie, nie tylko ciężkie grzechy, ale także mniejsze zaniedbania, albowiem wyznanie grzechów i pokuta wyzwalają od śmierci. A więc przy wyznaniu nie należy pomijać nawet drobnych grzechów, ponieważ, zgodnie ze słowami Pisma kto lekceważy małe sprawy, ten powoli upada. Trzeba więc wyznawać grzechy przed posiłkiem, przed udaniem się na spoczynek oraz przy każdej nadarzającej się sposobności¹⁵.

Autor penitencjału zaleca mnichom, do których przede wszystkim skierowane jest to dzieło, jako „Reguła Klasztorna”, częste wyznawanie grzechów, zarówno ciężkich, jak i lekkich, ponieważ to uwalnia od śmierci duchowej. Mowa tu o rachunku sumienia, który zalecano czynić wiele razy w ciągu dnia, ale także o spowiedzi świętej, podczas

¹³ Podobnie grzech, jako śmierć duchową, rozumie również św. Augustyn, zob.: Kwapiszewski J., *Koncepcja śmierci u Augustyna Aureliusza*, Słupskie Studia Filozoficzne, 4, 2002, s. 104-108.

¹⁴ *Praefatio Gildae de poenitentia*, 17, tłum. Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Wstęp Gildasa o pokucie*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ZMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 29.

¹⁵ Columbanus, *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*, 1, tłum. Kalinkowski S., Kolumban, *O różnych przewinieniach, czyli Reguła Klasztorna*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ZMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 38.

której mogły być odpuszczone grzechy ciężkie. Te pobożne praktyki były lekarstwami na stan duchowej śmierci, spowodowanej przez popełnienie grzechów.

W niektórych kanonach zawarte są napomnienia dla kapłanów oraz wszystkich chrześcijan, by troszczyli się, aby nikt nie umarł z powodu grzechu. Ustęp z datowanego na VII wiek penitencjału „Drugi Synod św. Patryka”, odnosi się do duchownych:

Non ad reorum defensionem facta est ecclesia, sed iudicibus persuadendum est, ne spiritali morte eos occiderent, qui ad sinum matris ecclesiae confugiunt.

Kościół nie został ustanowiony dla obrony oskarżonych, lecz należy przekonać sędziów, aby nie zabili duchową śmiercią tych, którzy uciekają się do łona matki Kościoła¹⁶.

Zapis ten zawiera przestrożę, aby nie odmawiać spowiedzi grzesznikowi, który o nią prosi, czyli ucieka się do Kościoła w swoim trudnym położeniu duchowym. Trzeba zwrócić uwagę także na porównanie szafarzy sakramentu pokuty do sędziów, którzy nie bronią oskarżonych, czyli grzeszników, ale według Bożego ustanowienia udzielają im przebaczenia w imieniu Kościoła, jeśli o to skruszeni proszą. Odmowa spowiedzi byłaby poważną winą moralną duchownego.

O odpowiedzialności wszystkich chrześcijan za siebie nawzajem mówi fragment „Księgi pokutnej Kummeana”, datowanej również na VII wiek, w której możemy przeczytać o różnych formach nawrócenia:

Decima conversio et salus aliorum, Iacobo confirmante: Quoniam qui converti fecerit peccatorem de errore vitae suae, salvavit animam eius a morte, et cooperit multitudinem peccatorum suorum; sed melius est tibi, si infirmus fueris, vitam solitariam ducere, quam perire cum plurimis.

Dziesiąte, nawrócenie i ocalenie innych, o czym zaświadczył Jakub: Kto nawróciłby grzesznika z błędu jego życia, ocali jego duszę od śmierci i zgładzi wiele swych grzechów. Jednak lepiej dla ciebie, byś był zdrowy i prowadził życie samotnie, niż je utracił z wieloma¹⁷.

Przytoczony kanon zawiera zachętę do nawracania i upominania grzeszników, dzięki czemu można uratować ich duszę od śmierci spowodowanej grzechem. Pozytywne skutki duchowe odniesie także nawracający grzesznika, ponieważ uzyska zasługi, które odkupią jego grzechy. Kanon ten zawiera również przestrożę, aby troska o grzesznika nie przyniosła odwrotnego rezultatu, czyli żeby upominający nie naśladował złych czynów. W takiej sytuacji i grzeszący, i ten, który miał go nawrócić, umarliby duchowo.

Podobne napomnienie zachęcające do troski o stan duszy współwyznawców Chrystusa zawarte jest w datowanym na VIII wiek penitencjale „Kanony o lekarstwach na grzechy”:

¹⁶ *Synodus alia S. Patricii*, 8, tłum. Frontczak B., *Drugi synod świętego Patryka*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 66.

¹⁷ *Poenitentiale Cummaeani*, [Prologus], 11, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 76.

Qui reticuerit delictum fratris quod est ad mortem, neque eum corripuerit iuxta regulam evangelicam, primo inter te et ipsum solum, deinde ad ecclesiam culpam si necesse fuerit referens, quanto tempore tanto peniteat.

Kto przemilcza grzech brata sprowadzający śmierć i nie upomniał go zgodnie z zasadą ewangeliczną, najpierw w cztery oczy, a następnie w razie potrzeby powiadamiając o winie Kościół, niech pokutuje tyle, ile milczał¹⁸.

W przytoczonym fragmencie widoczna jest troska o to, by nikt nie popełniał grzechu, który sprowadza śmierć duchową¹⁹, a jeśli by go popełnił, to by nie trwał w tym stanie, ale po upomnieniu przystąpił do spowiedzi i nawrócił się ze złej drogi. Jeśli inny chrześcijanin wiedziałby o osobie popełniającej taki grzech i nie upomniałby jej, zaciąga winę, za którą powinien pokutować zgodnie z treścią kanonu.

Przykładem używania terminu „śmierć” w kontekście grzechu, który jest śmiercią duchową człowieka, są słowa modlitwy wypowiedzianej przez kapłana podczas spowiedzi. Tekst modlitwy możemy odnaleźć w pochodzącym z VII wieku penitencjale „Rozdziały Teodora”, który oprócz kanonów pokutnych zawiera także opis sprawowania sakramentu pokuty:

Oratio. Domine sancte Pater omnipotens, aeterne Deus, qui per Iesum Christum Filium tuum Dominum nostrum vulnera nostra curare dignatus es, te supplices rogamus et petimus, ut precibus nostris aurem tuae pietatis inclinare digneris, qui etiam remittis omnia crimina, et peccata universa condonas; desque huic famulo tuo, Domine, pro peccatis veniam, pro moerore laetitiam, pro morte vitam, et de tua misericordia confidens pervenire mereatur ad vitam aeternam.

Modlitwa. Panie, wszechmogący święty Ojcze, wieczny Boże, który przez Jezusa Chrystusa, Syna Twojego, Pana naszego, raczyłeś uzdrowić nasze rany, błagamy Cię pokornie i prosimy, abyś zechciał naklonić ucha Twego miłosierdzia na nasze prośby, wybaczył wszystkie zbrodnie i zapomniał wszelkie grzechy; a temu służę Twemu, udziel przebaczenia grzechów, radości zamiast smutku, życia zamiast śmierci, aby ufny w Twe miłosierdzie zasłużył na życie wieczne²⁰.

Tekst modlitwy, którą kapłan odmawiał po wyznaniu grzechów przez penitenta i po nadaniu mu pokuty, zawiera prośbę skierowaną do Boga m.in. o udzielenia grzesznikowi życia zamiast śmierci. Popełnienie grzechu spowodowało śmierć duchową, ale przez sakrament pokuty, życie w łasce może zostać odnowione dzięki Bożemu miłosierdziu. Warunkiem jest wyznanie grzechów oraz wypełnienie pokuty.

¹⁸ *Canones de remediis peccatorum*, IV, 7, tłum. Baron A., *Kanony o lekarstwach na grzechy*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 198.

¹⁹ Określenie „grzech sprowadzający śmierć” może mówić o każdym grzechu ciężkim lub o konkretnym grzechu wspomnianym przez św. Jana w jego Liście (Więcej na temat tego grzechu i próby jego nazwania, zob. Hermann T., *Grzech, który sprowadza śmierć (1 J 5, 16)*, Ruch Biblijny i Liturgiczny, 32, 1979, s. 115-124). Kontekst całej księgi pokutnej pozwala uważać, że określenie to odnosi się ogólnie do grzechów ciężkich, które powodują śmierć duchową grzesznika.

²⁰ *Capitula Theodori*, XIII, 6, tłum. Baron A., Caba A., *Rozdziały Teodora*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 168.

Powyższe przykłady ukazują, że wielokrotnie w księgach pokutnych stan po popełnieniu grzechu, szczególnie ciężkiego, był nazywany śmiercią duchową. Człowiek, trwając w tym stanie, narażał się na wieczne potępienie, czyli na wieczną śmierć. Zadaniem wspólnoty, szczególnie duchownych, było ocalenie życia duchowego tego człowieka, przez upomnienie i umożliwienie spowiedzi. By to duchowe uzdrowienie było możliwe, konieczna była jednak dobrowolna decyzja grzesznika.

4. Śmierć – koniec życia doczesnego

Drugim kontekstem używania terminu „śmierć” w księgach pokutnych, to rozumienie najbardziej oczywiste, jako kresu życia doczesnego, przede wszystkim w wyniku zabójstwa. To znaczenie pojawia się przy okazji kanonów mówiących o karach nakładanych na tych, którzy dopuścili się tej zbrodni.

Przykładem kanonów mówiących o zabójstwie kończącym życie człowieka są fragmenty „Księgi pokutnej Kummeana”, datowanej na VII wiek, w której możemy przeczytać:

Qui homicidium odii meditatione facit, relictis armis usque ad mortem mortuus mundo vivat Deo. Si autem post vota perfectionis, cum peregrinatione perenni mundo moriatur.

Kto popełni zabójstwo z rozmyślnej nienawiści, ma złożyć broń i jako umarły dla świata żyć dla Boga. Jeśli jest po ślubach, niech będzie umarły dla świata na dożywotnim wygnaniu²¹.

Tekst przytacza pokutę nakładaną na tego, który rozmyślnie popełnił zabójstwo z powodu nienawiści, przez co spowodował śmierć drugiej osoby. Warto zauważyć, że w tych dwóch kanonach pojawia się też określenie pokutującego człowieka jako umarłego dla świata, czyli żyjącego w osamotnieniu, pustelnika, mnicha-pokutnika. W przeciwieństwie do śmierci duchowej i fizycznej, określenie „umarły dla świata” można opisać jako śmierć społeczną. To porównanie pojawia się w księgach pokutnych tylko w tych kanonach²².

Przy okazji warto zauważyć, że ustępy mówiące o karach nakładanych na zabójców uwzględniały okoliczności popełnienia tego grzechu i różnicowały czas i formę pokuty. Jest to świadectwo indywidualnego podejścia do penitenta. Okoliczności jednak nigdy nie zmieniały wartości moralnej czynu. Spowodowanie śmierci drugiej osoby zawsze uważane było za czyn moralnie zły.

Przykłady zróżnicowania pokut w zależności od okoliczności popełnienia zabójstwa możemy znaleźć m.in. w datowanej na VIII wiek „Księdze pokutnej Pseudo-Kummeana”:

Qui voluntarie homicidium fecerint, ad poenitentiam se iugiter submittant; circa exitum autem vitae communionem digni habeantur. Qui non voluntarie, sed casu homicidium perpetravit, quinque annis poeniteat. Mulieres quae fornicantur, et partus suos, et ea quoque agunt, ut uteros conceptos reiiciant, antiqui Patres

²¹ *Poenitentiale Cummaeani*, IV, 5-6, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 76.

²² Z tego powodu takie określenie nie zostało uznane za osobną grupę znaczenia terminu „śmierć” i zostało wspomniane przy omawianiu kanonów dotyczących śmierci jako końca życia doczesnego.

instituerunt usque ad extremum vitae; nunc humanius definitum est, decem annis poeniteant. Si quis occiderit monachum vel clericum, arma relinquat, et Deo serviat, vel secundum iudicium episcopi septem annis poeniteat. Qui autem episcopum vel presbyterum occidit, regis iudicium est de eo. Si laicus alium occiderit, odii meditatione, si non vult arma relinquere, septem annis poeniteat sine carne et vino. Qui iussione domini sui hominem occiderit, quadraginta dies ieiunet; et qui occiderit hominem in publico bello cum rege, quadraginta dies poeniteat. Si per poculum vel artem aliquam malam, septem annis poeniteat, aut plus. Si mater filium suum occiderit, quindecim annis poeniteat, et nunquam permittet, nisi in die Dominica. Si quis clericus homicidium fecerit, decem annis poeniteat exsul; tribus in pane et aqua. Si quis homicidium casu fecerit non volens, quinque annis poeniteat; tribus ex iis in pane et aqua.

Kto dobrowolnie popełnił zabójstwo, niech poddadzą się jarzmu pokuty; pod koniec życia można uznać, że są godni komunii. Kto zabił nie dobrowolnie, lecz przypadkiem, niech pokutuje 5 lat. Kobiety, które uprawiają nierząd i zabijają swoje dzieci, a także spędzają poczęte płody, według ustaleń dawnych ojców, do końca życia, a teraz łagodniej postanowiono: niech pokutują 10 lat. Gdyby ktoś zabił mnicha lub duchownego, niech porzuci oręż i służy Bogu, albo zgodnie z wyrokiem biskupa niech pokutuje 7 lat. W sprawie tego, kto zabija biskupa lub prezbitera, wyrok należy do króla. Gdyby świecki zabił kogoś z rozmyślnej nienawiści, jeśli nie chce porzuci oręża, niech pokutuje 7 lat bez mięsa i wina. Kto z nakazu swego pana zabiłby człowieka, niech pości 40 dni; kto zabiłby człowieka podczas wojny pod wodzą króla, niech pokutuje 40 dni. Jeśli napojem lub inną złą sztuką, niech pokutuje 7 lat lub więcej. Gdyby matka zabiła swe dziecko, niech pokutuje 15 lat i nigdy nie wolno jej zwolnić poza niedzielą. Gdyby jakiś duchowny dokonał zabójstwa, niech pokutuje 10 lat na wygnaniu; 3 o chlebie i wodzie. Gdyby ktoś dopuścił się zabójstwa przypadkiem, nie chcąc tego, niech pokutuje 5 lat; z czego 3 o chlebie i wodzie²³.

Przytoczony dłuższy fragment bardzo wyraźnie ukazuje, jak pokuty nakładane za grzechy pozbawienia drugiej osoby życia były zróżnicowane w zależności od tego, kto popełnił zbrodnię oraz w jakich okolicznościach. Przykładów takich zróżnicowań można odnaleźć wiele również w innych penitencjałach²⁴. Oprócz świadectwa o indywidualnym podejściu do każdego grzesznika, kanony takie przekazują także informacje o różnych rodzajach zabójstwa, czyli nagłego zakończenia życia doczesnego.

W pochodzącej z VIII wieku księdze pokutnej „Penitencjał Egberta”, poruszona jest także kwestia pobicia, które prowadzi do śmierci:

²³ *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, VI, 1-5; 7-9; 12-13, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 100.

²⁴ Warto wspomnieć, że według „Penitencjału Egberta” (VIII w.), nawet już ten, kto trwa w nienawiści, nazywany jest zabójcą: *Homo qui odit fratrem suum homicida est, uti Ioannes evangelista dicit. Człowiek, który nienawidzi swego brata, jest zabójcą, jak mówi Jan Ewangelista*. Por. *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V*, I, 24, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 210.

Si quis fuste percutiat aliquem, ieiunet tres annos in pane, et aqua, et duos ieiunet tribus diebus per hebdomadam in pane et aqua, et si homo ex fustibus moriatur, ieiunet septem annos, omnino ut hic supra scriptum est [quatuor in pane et aqua, et tres tribus diebus per hebdomadam in pane et aqua].

Gdyby ktoś pobił innego kijem, niech pości 3 lata o chlebie i wodzie, a przez 2 lata 3 dni w tygodniu o chlebie i wodzie. Gdyby ów człowiek umarł z powodu pobicia, [zabójca] niech pości 7 lat, tak jak napisano wyżej [4 o chlebie i wodzie, a przez 3 lata 3 dni w tygodniu o chlebie i wodzie]²⁵.

Przywołany kanon mówi o sytuacji, w której pozbawienie życia nie było zamierzone przez człowieka dopuszczającego się pobicia, jednak pobita osoba zmarła. Grzesznik, który spowodował śmierć, chociaż tego nie chciał, powinien otrzymać karę jak zabójca, ponieważ także zakończył życie drugiej osoby. Trzeba zauważyć, że jednak pokuta była mniejsza niż przy rozmyślnym zabójstwie, na co wpływ miały okoliczności zbrodni. Taki grzech również mógł zostać odpuszczony, jeśli sprawca żałował popełnionego czynu.

Innym powodem końca życia doczesnego, czyli śmierci fizycznej, mogła być choroba dziecka na początku jego życia. O takich okolicznościach dowiadujemy się z kanonów wspominających o karach nakładanych na duchownego i rodziców dziecka, które zmarło nieochrzczone z powodu zaniedbania. Takie informacje znajdujemy m.in. w „Księdze pokutnej Kummeana”:

Benedicens infantulum vice baptismi, annum extra numerum peniteat sive cum pane et aqua expelat. Si vero mortuus fuerit infans sub tali tantum benedictione, iudicio senatus peniteat homicida ille. Si cuius parvulus sine baptismo in negligentia mortuus fuerit, III annos paeniteat, in unob cum pane et aqua, in duobus aliis sine delicias.

Gdy ktoś błogosławi małe dziecko, zamiast chrzczyć, dodaje do swojej pokuty jeden rok o chlebie i wodzie. Gdyby to dziecko umarło z takim tylko błogosławieństwem, ten zabójca niech pokutuje według osądu synodu. Gdyby czyjeś dziecko umarło nieochrzczone z powodu zaniedbania, niech [rodzic] pokutuje 3 lata, rok o chlebie i wodzie²⁶.

W czasach wczesnego średniowiecza ludzie żyli krócej, często umierały także małe dzieci z powodu rozmaitych chorób. Oprócz troski o życie fizyczne Kościół, również przez kanony ksiąg pokutnych, troszczył się o zbawienie dusz. Z tego powodu obowiązkiem rodziców i duchownych było ochrzcenie dziecka, by nie umarło bez przyjęcia pierwszego sakramentu, który jest konieczny do zbawienia. Zaniedbanie chrztu niemowlęcia związane było z zaciągnięciem winy moralnej na rodziców, którzy zwlekali z decyzją oraz na duchownego, który odmówiłby udzielenia sakramentu. Dziecko zmarłe

²⁵ *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V, IV, 17*, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 234.

²⁶ *Poenitentiale Cummaeani, X, 19-20*, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 82.

bez chrztu świętego doświadczało śmierci fizycznej, ale również, w myśl ówczesnej teologii, ryzyka śmierci wiecznej. Dziecko nieochrzczone można było jedynie polecać Bożemu miłosierdziu w modlitwie, nie mając pewności, czy dostąpiło zbawienia²⁷.

Przytoczone w tym podrozdziale kanony ksiąg pokutnych, ukazywały termin „śmierć” w kontekście zakończenia życia doczesnego, czyli najbardziej oczywistego rozumienia śmierci. Jak widać na powyższych przykładach, termin ten pojawia się wielokrotnie w kanonach nakładających kary za zabójstwo, śmiertelne pobicie, czy też w przypadku śmierci dziecka nieochrzczonego.

5. Śmierć – kres czasu pokuty

Trzecie rozumienie terminu „śmierć”, to używanie go na określenie czasu trwania pokuty – „pokuta aż do śmierci” bądź zastrzeżenia, że po najcięższych grzechach można dopuścić pokutnika do Komunii, tylko w niebezpieczeństwie śmierci. Takie zastrzeżenie powoduje skojarzenie z praktyką pokutną pierwszych wieków Kościoła, gdzie za pierwszą pokutę uważany był chrzest gładzący skutki grzechu pierworodnego oraz wszystkie grzechy popełnione przed jego przyjęciem, druga pokuta była możliwa tylko raz, a kolejna pokuta (publiczna pokuta) trwała aż do śmierci²⁸.

Pokutę trwającą aż do śmierci kanony przewidywały w różnych sytuacjach. W datowanej na VI wiek „Księdze pokutnej św. Kolumbana”, znajdujemy przykład takiej pokuty po grzechu fałszywej przysięgi, popełnionym z powodu chciwości:

Si quis laicus periuraverit, si per cupiditatem hoc fecerit, totas res suas vendat et donet pauperibus et convertatur ex integro ad Dominum, et tunc datur omni dimisso saeculo et usque ad mortem serviat Deo in monasterio.

Gdyby jakiś świecki fałszywie przysięgał i gdyby uczynił to z powodu chciwości, niech sprzeda cały swój majątek i rozda ubogim i całkowicie nawróci się do Pana. Niech porzuciwszy świat doczesny ogoli swą głowę i aż do śmierci służy Bogu w klasztorze²⁹.

Pokuta za fałszywą przysięgę obejmowała całkowite wyzbycie się dóbr materialnych oraz wstąpienie do klasztoru i pozostanie w nim aż do śmierci nie jako mnich ze święceniami kapłańskimi, ale jako pokutujący mnich służący Bogu przez modlitwę i pracę. Taka pokuta nie jest tożsama z przywołanym wyżej zaproponowanym pojęciem „śmierci społecznej”, ponieważ w tym przypadku osoba miała pokutować w klasztorze, który jest formą społeczności, a opisane wyżej przypadki mówiły raczej o życiu pustelnicznym.

²⁷ Teologiczne rozumienie zbawienia dzieci, które umierały bez chrztu świętego, podlegało zmianom. Chociaż chrzest nadal uważany jest za konieczny do zbawienia, to w myśl zasady „Bóg związał zbawienie z sakramentem chrztu, ale sam nie jest związany swoimi sakramentami” obecnie twierdzi się, że dzieci zmarłe bez chrztu mogą dostąpić zbawienia w inny sposób, dzięki miłosierdziu Bożemu, Por. Bartnik C., *Los zbawczy dzieci zmarłych bez chrztu*, Teologia w Polsce, 2, 2008, s. 163-172.

²⁸ Por. Kosecki B., *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, Ruch Biblijny i Liturgiczny, 29, 1976, s. 65-81. Podejście mnichów iroszkoekich do pokuty, która była indywidualna i powtarzalna, było wyraźną różnicą pomiędzy „chrześcijaństwem wyspiarskim” a „chrześcijaństwem kontynentalnym”. W Europie praktykowana była w pierwszych wiekach jednorazowa i surowa pokuta publiczna.

²⁹ *Paenitentiale Sancti Columbani*, B, 20, tłum. Kalinkowski S., *Księga pokutna św. Kolumbana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 36.

Podobnie pokutę związaną z życiem w klasztorze do końca życia przewidywał kanon w „Księdze pokutnej Pseudo-Kummeana”:

Qui multa fecerit idem, homicidium, adulterium cum muliere, et cum pecore, et furtum, eat in monasterium, et poeniteat usque ad mortem.

Kto wiele zgrzeszył: zabójstwem, cudzołóżąc z kobietą, ze zwierzęciem, kradzieżą, niech idzie do klasztoru i pokutuje aż do śmierci³⁰.

Według tego kanonu pokuta trwająca aż do śmierci przewidziana była dla osoby, która wiele zgrzeszyła, czyli zapewne nie dotyczyła jednorazowego grzechu, lecz powtarzających się przewinień z kategorii wykroczeń moralnych przeciw życiu drugiego człowieka, czystości oraz poszanowaniu cudzej własności. Opisany grzesznik resztę życia miał spędzić w klasztorze.

Innym przykładem pokuty trwającej do końca życia jest kanon z „Księgi pokutnej Kummeana”, opisujący sytuację osób służących w wojsku barbarzyńskim:

Qui praebent ducatum barbaris, XIII annos poeniteant, si tamen non accederit stragis christianorum, sin vero, relictis armis, usque ad mortem, mundo mortui Deo vivant.

Ci, którzy służą w wojsku barbarzyńców winni pokutować 14 lat, jeśli nie doszło do rzezi chrześcijan, w innym razie aż do śmierci, bez broni, winni żyć dla Boga³¹.

W pierwszych wiekach Kościoła podejście chrześcijan do służby wojskowej zmieniało się. Według ksiąg pokutnych w VII wieku dozwolona była służba w wojsku pod wodzą prawowitego króla, szczególnie jeśli łączyła się z obroną chrześcijaństwa, natomiast służba w wojsku barbarzyńskim uważana była za poważny grzech³². Przytoczony kanon przewiduje szczególnie długą pokutę dla tych, którzy z wojskiem barbarzyńskim uczestniczyli w rzezi chrześcijan. Nałożona pokuta trwała aż do śmierci i związana była z porzuceniem służby wojskowej i poświęcenia reszty życia służbie Bogu.

Przewidziana przez niektóre kanony pokuta, która trwała aż do śmierci, nie wykluczała możliwości pojednania się z Bogiem i Kościołem człowieka, który taką pokutę otrzymał. Zawsze możliwe było udzielenie rozgrzeszenia oraz Komunii świętej człowiekowi, który znajdował się w niebezpieczeństwie śmierci, jeśli tylko tego pragnął i żałował za przeszłe grzechy. W niektórych kanonach znajduje się zapis mówiący o pokucie nakładanej na tego, kto odmówiłby umierającemu rozgrzeszenia. Przykładem tego jest zapis z „Księgi pokutnej Pseudo-Kummeana”:

³⁰ *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, XIV, 1, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 112.

³¹ *Poenitentiale Cummaeani*, X, 13, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 81.

³² Więcej na temat stosunku kanonów pokutnych do służby wojskowej, zob.: Witowski W., *Kościół wobec służby wojskowej i wojny w świetle wybranych kanonów ksiąg pokutnych od VI do XI wieku*, *Littera Antiqua*, 14, 2019, s. 57-71.

Si quis presbyter poenitentiam morientibus abnegaverit, reus erit animarum, quia Dominus dicit: Quaecumque die conversus fuerit peccator, vita vivet, et non morietur. Vera enim conversio in ultimo tempore potest esse, quia Dominus non solum temporis, sed etiam cordis inspector est, sicut latro uno momento meruit esse in paradiso, in hora ultima confessionis.

Gdyby jakiś prezbiter odmówił pojednania umierającym, będzie winny za te dusze, bo Pan mówi: „Którękolwiek dnia nawróci się grzesznik, będzie żył i nie umrze”. Prawdziwe nawrócenie może się dokonać na koniec, bo Pan ma wzgląd nie tylko na czas, ale również na serce: tak, jak łotr zasłużył w jednej chwili, by znaleźć się w raju, w ostatniej godzinie wyznania³³.

Według przytoczonego fragmentu odmówienie umierającemu człowiekowi rozgrzeszenia, nawet jeśli była muznaczona pokuta aż do śmierci, byłoby skazaniem go na wieczne potępienie (wieczną śmierć), ponieważ umierałby w grzechach ciężkich.

Podobnie o konieczności udzielenia sakramentów przed śmiercią w odniesieniu do osób, które zostały skazane na śmierć, mówi fragment penitencjału „Rozdziały Teodora”, podkreślając, że w obliczu śmierci nie można odmawiać pokuty (1.16, s. 175-176):

Quaesitum est ab aliquibus fratribus, de his qui in patibulo suspenduntur pro suis sceleribus, post confessionem Deo peractam, utrum cadavera illorum ad ecclesiam deferenda sint, et oblationes pro eis offerendae, et missae celebrandae, an non? Quibus respondemus: Si omnibus de peccatis suis puram confessionem agentibus, et digne poenitentibus communicatio in fine secundum canonicum usum danda est, cur non eis qui pro peccatis suis poenam extremam persolvunt, et confitentur, vel confiteri desiderant? Scriptum est enim: Non iudicabit Dominus bis in idipsum. Nam ipse Dominus ait: In quacumque die conversus fuerit peccator, peccata eius non reputabuntur ei. Et iterum: Nolo mortem peccatoris, sed ut convertatur et vivat. Salutem ergo homini adimit, quisquis mortis tempore ei poenitentiam denegavit.

Niektórzy bracia postavili pytanie odnośnie do tych, którzy za swe występki zostali powieszani na szubienicy po wyznaniu Bogu grzechów, czy ich ciała należy złożyć w kościele i składać za nich ofiary, odprawiać msze, czy nie? Odpowiadamy im: Jeśli wszystkim, którzy wyspowiadali się ze wszystkich swoich grzechów i słusznie pokutującym wedle nakazu kanonów pod koniec życia należy udzielić komunii, to dlaczego nie tym, którzy za swoje grzechy otrzymali karę ostateczną i wyznają lub pragną wyznać [grzechy]? Napisane jest bowiem: Nie będzie Pan sądził dwa razy za to samo. Albowiem Pan powiada: W jakimkolwiek dniu nawróci się grzesznik, jego grzechy nie zostaną mu policzone. I znowu: Nie chcę śmierci grzesznika, lecz aby się nawrócił i żył. Dlatego ktokolwiek odmówiłby pokuty przy śmierci, odmówiłby człowiekowi zbawienia³⁴.

³³ *Poenitentiale Pseudo-Cummaeani*, XIV, 2, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 112.

³⁴ *Capitula Theodori*, XLI, tłum. Baron A., Caba A., *Rozdziały Teodora*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 175-176.

Powyższy zapis wprost mówi, że odmówienie pokuty przy śmierci, nawet jeżeli ktoś został na nią skazany wyrokiem, jest odmówieniem mu zbawienia, a więc skazaniem go na wieczne potępienie, czyli wieczną śmierć. Każdy, kto odprawi pokutę za grzechy, może być włączony do Komunii. Jeżeli pokuta trwała do końca życia, wtedy przed śmiercią należy udzielić sakramentów by uzdrowić duszę w stanie śmierci spowodowanej grzechem. Według omawianego kanonu nawrócenie może dokonać się w każdym momencie życia człowieka i nie należy odmówić mu możliwości zbawienia.

Inaczej wygląda postępowanie w przypadku osób, które trwają w błędzie lub w grzechu ciężkim i nie chcą podjąć drogi nawrócenia. By otrzymać przebaczenie w sakramencie pokuty, konieczna jest świadomość popełnionego zła oraz żal za grzechy. Przykładem opisanej sytuacji może być kanon z „Penitencjał Egberta”:

Si quis in aliquo nefando delicto permanserit usque ad finem suum, non possumus ei aliquam poenitentiam praescribere, nisi quod ad ius Dei spectet.

Gdyby ktoś trwał w jakimś innym niegodnym błędzie aż do swej śmierci, nie możemy mu wyznaczyć żadnej pokuty, jak tylko by czekał na sąd Boży³⁵.

Przytoczony fragment ukazuje, że śmierć doczesna jest także końcem czasu, w którym można podjąć pokutę. Dopóki trwa życie człowieka można podjąć nawrócenie i uzyskać przebaczenie podczas spowiedzi, nawet jeśli pokuta miałaby trwać aż do śmierci. Jeżeli grzesznik nie chce uznać swojego grzechu i uparcie trwa w błędzie, sam siebie skazuje na wieczną śmierć.

Powyższe przykłady ukazywały trzecie rozumienie terminu „śmierć”, nie tylko jako końca życia doczesnego, ale również jako koniec czasu pokuty. Z jednej strony za niektóre, najcięższe grzechy, wyznaczana była pokuta trwająca aż do śmierci, z zastrzeżeniem, że w niebezpieczeństwie śmierci pokutnik może zostać pojednany z Bogiem i przyjąć sakramenty święte (o ile będzie taka możliwość). Z drugiej strony, spowiedź i nawrócenie możliwe jest aż i tylko do śmierci. Odkładanie pokuty w czasie, jest ryzykowaniem wiecznego potępienia.

6. Podsumowanie

Księgi pokutne uważane są przede wszystkim za pomoc dla duszpasterzy w formie taryfikatorów, mówiących, jaką pokutę należy nałożyć podczas spowiedzi na penitenta, w zależności od popełnionego grzechu oraz jego okoliczności. Oprócz spełnienia tego podstawowego zadania, penitencjały przekazują też wiele informacji na temat życia chrześcijan w okresie wczesnego średniowiecza, szczególnie o życiu duchowym. W tym kontekście pojawia się także termin „śmierć”, który używany jest w pokutnych kanonach co najmniej w trzech znaczeniach. Najpierw trzeba zauważyć, że grzech ciężki uważany jest za śmierć duchową, stąd określenie grzechu ciężkiego jako śmiertelnego – pozostawanie w tym stanie jest ryzykowaniem utraty wiecznego zbawienia. Drugie znaczenie to najbardziej oczywiste rozumienie śmierci jako zakończenia doczesnego życia człowieka. Pojawia się ono przede wszystkim przy omawianiu grzechu zabójstwa,

³⁵ *Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V*, II, 11, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 224.

śmiertelnego pobicia, ale też zaniedbania chrztu chorego dziecka. W końcu trzecie znaczenie terminu śmierć to rozumienie śmierci jako końca czasu pokutowania. Niektóre pokuty zadawane były aż do śmierci, z możliwością pojednania, gdy pojawi się niebezpieczeństwo śmierci, np. z powodu ciężkiej choroby. Śmierć kończyła także czas, w którym grzesznik mógł się nawrócić, wyspowiadać i pokutować za grzechy. Kto świadomie odkładał pokutę aż do śmierci, ryzykował, że nie zdąży przyjąć za życia sakramentów, bo nikt nie zna długości swojego życia.

Tematyka śmierci, w różnych kontekstach i znaczeniach, często pojawia się na kartach wczesnośredniowiecznych penitencjałów, o czym świadczą przywołane, wybrane przykłady kanonów pokutnych. W artykule wykorzystane zostały reprezentatywne ustępy z ksiąg pokutnych Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego dla zrealizowania celu, czyli ukazania trojakiemu rozumienia terminu „śmierć”. W materiale źródłowym jest wiele innych fragmentów, które dotyczą podobnych zagadnień oraz dotyczą również innych aspektów życia chrześcijan. Księgi pokutne, jako dzieło z zakresu literatury teologicznej, mogą być materiałem do dalszych, pogłębionych badań naukowych.

Literatura

Źródła

Canones de remediis peccatorum, tłum. Baron A., *Kanony o lekarstwach na grzechy*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 194-200.

Capitula Theodori, tłum. Baron A., Caba A., *Rozdziały Teodora*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 161-180.

Columbanus, *De diversitate culparum sive Regula coenobialis*, tłum. Kalinkowski S., Kolumban, *O różnych przewinieniach czyli Reguła Klasztorna*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 38-47.

Excarpsum de canonibus catholicorum Patrum vel Poenitential ad remedium animarum domini Egberti archiepiscopi Eburacae civitatis, tłum. Baron A., Caba A., *Wyciąg z kanonów Ojców katolickich lub pokutne środki lecznicze dla dusz, arcybiskupa Egberta z Yorku*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 181-193.

Paenitentiale Sancti Columbani, tłum. Kalinkowski S., *Księga pokutna św. Kolumbana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 31-37.

Poenitentiale Cummaeani, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 70-85.

Poenitentiale Pseudo-Cummaeani, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Księga pokutna Pseudo-Kummeana*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 86-114.

Praefatio Gildae de poenitentia, tłum. Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Wstęp Gildasa o pokucie*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 27-30.

Sancti Egberti Eboracensis archiepiscopi poenitentiale libri V, tłum. Baron A., Łukaszewska-Haberko J., Pietras H., *Penitencjał św. Egberta arcybiskupa Yorku w pięciu księgach*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 201-245.

Synodus alia S. Patricii, tłum. Frontczak B., *Drugi synod świętego Patryka*, [w:] Baron A., Pietras H. (opr.), *Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, Synody i Kolekcje Praw 5, ŻMT 58, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 65-69.

Opracowania

Aries P., *Człowiek i śmierć*, przeł. Bąkowska E., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989.

Babiński J., *Teologiczno-prakseologiczne implikacje współczesnej dyskusji nad rozumieniem śmierci*, *Studia Pelpińskie*, 53, 2019, s. 17-31.

Bartnik C., *Los zbawczy dzieci zmarłych bez chrztu*, *Teologia w Polsce*, 2, 2008, s. 163-172.

Cahill T., *How the Irish saved civilization. The untold story of Ireland's heroic role from the fall of Rome to the rise of medieval Europe*, Publishing House Nan A. Talese, New York 1995.

Hermann T., *Grzech, który sprowadza śmierć (1 J 5, 16)*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 32, 1979, s. 115-124.

Kieling M., *Zasady ogólne dotyczące praktyk pokutnych na podstawie „Libri poenitentiales”*, *Vox Patrum*, 67, 2017, s. 225-240.

Kosecki B., *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 29, 1976, s. 65-81.

Krakowiak C., *Udzielania sakramentów w obliczu śmierci*, *Teologia i Człowiek*, 10, 2007, s. 165-179.

Krzysteczko H., *Od publicznej praktyki pokutnej do spowiedzi prywatnej*, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 29, 1996, s. 323-334.

Kwapiszewski J., *Koncepcja śmierci u Augustyna Aureliusza*, *Słupskie Studia Filozoficzne*, 4, 2002, s. 99-126.

McNeill J., Gamer H.M., *Medieval handbooks of penance: a translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*, Columbia University Press, Columbia 1990.

Strzelczyk J., *Iroszkoci w Europie*, *Nasza Przeszłość*, 61, 1984, s. 5-43.

Witowski W., *Choroby duszy i ciała człowieka według brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych*, *Vox Patrum*, 78, 2021, s. 333-346.

Witowski W., *Kościół wobec służby wojskowej i wojny w świetle wybranych kanonów ksiąg pokutnych od VI do XI wieku*, *Littera Antiqua*, 14, 2019, s. 57-71.

Witowski W., *Obraz mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, [w:] Kopek W., Libowski Ł., Nowak M. (red.), *My, Wy, Oni: co i jak Starożytni myśleli o sobie i innych*, Wydawnictwo Scriptum, Kraków 2020, s. 145-167.

Rozumienie terminu „śmierć” w wybranych kanonach wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych (*libri poenitentiales*)

Streszczenie

Temat śmierci był i wciąż jest przedmiotem rozważań prowadzonych na różnych płaszczyznach i często pojawia się w literaturze, także teologicznej, w różnych kontekstach. W niniejszym artykule przedstawiono jak rozumiany był termin „śmierć” w wybranych kanonach wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych. Księgi pokutne (*libri poenitentiales*) powstawały od końca V wieku, najpierw w Kościele irlandzkim i brytyjskim, później zostały rozpowszechnione także we wspólnotach Europy kontynentalnej. Penitencjały, oprócz zbioru kanonów z pokutami nakładanymi podczas spowiedzi na grzeszników, dostarczają także informacji na temat różnych dziedzin życia chrześcijan we wczesnym średniowieczu, szczególnie w kontekście życia duchowego. Przeprowadzona metodą deskryptywną analiza wybranych kanonów pokutnych penitencjałów brytyjskich i irlandzkich pozwoliła przedstawić trojaki rozumienie terminu „śmierć” w materiale źródłowym. W pierwszym znaczeniu śmiercią duchową nazywany był grzech, który powoduje, że człowiek zamyka sobie drogę prowadzącą do zbawienia, czyli życia wiecznego i równocześnie skazuje się na wieczne potępienie, czyli wieczną śmierć, o ile się nie nawróci i nie będzie pokutował. Przy wymianianiu grzechów pojawia się drugie rozumienie śmierci, jako gwałtowny koniec życia doczesnego przerwane przed wszystkim w wyniku zabójstwa lub też w innych okolicznościach, jak śmierć dziecka w wieku niemowlęcym. Trzecim kontekstem, w którym pojawia się termin „śmierć”, jest jego używanie czasowe w znaczeniu terminu nakładania pokuty „aż do śmierci”, lub udzielania sakramentów „w niebezpieczeństwie śmierci”. Każdy z przytaczanych w artykule kanonów pokutnych został poddany analizie, dzięki czemu osiągnięto cel – ukazanie rozumienia śmierci we wczesnośredniowiecznych penitencjałach. Materiał źródłowy przedstawia bogatą tematykę związaną z dyscypliną pokutną oraz życiem chrześcijan we wczesnym średniowieczu dlatego może być przedmiotem dalszych, pogłębionych badań naukowych.

Słowa kluczowe: księgi pokutne, pokuta, śmierć, grzech, zabójstwo

Oświadczenie autora

Oświadczam, że wszystkie artykuły naukowe stanowiące powiązany cykl publikacji:

1. Witowski W., *Obraz mnichów iroszkockich na podstawie analizy wybranych kanonów irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych*, w: *My, Wy, Oni: co i jak starożytni myśleli o sobie i innych*, W. Kopek, Ł. Libowski, M. Nowak (red.), Kraków 2021, s. 145-167;
2. Witowski W., *Formacja mnichów iroszkockich według wybranych kanonów ksiąg pokutnych*, w: *Wybrane aspekty formacji chrześcijańskiej*, D. Kiełb, M. Powęska (red.), Rzeszów 2022, s. 85-102;
3. Witowski W., *Kościół wobec służby wojskowej i wojny w świetle wybranych kanonów ksiąg pokutnych od VI do XI wieku*, „Littera Antiqua” 14 (2019), s. 57-71;
4. Witowski W., *Grzechy przeciwko rodzinie w świetle wybranych kanonów wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych*, w: *Rodzina – drugi cud świata*, J. Zimny (red.), Stalowa Wola 2022, s. 9-22;
5. Witowski W., *Cześć wobec Eucharystii w świetle wybranych kanonów italskich ksiąg pokutnych (VIII-IX w.)*, w: *Eucharystia w życiu i posłannictwie Kościoła*, D. Kiełb, A. Pawlak (red.), Rzeszów 2021, s. 53-71;
6. Witowski W., *Choroby duszy i ciała człowieka według brytyjskich i irlandzkich ksiąg pokutnych*, „Vox Patrum” 78 (2021), s. 333-346;
7. Witowski W., *Rozumienie terminu „śmierć” w wybranych kanonach wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych*, w: *Motyw śmierci w dziełach kultury – ujęcie literaturoznawcze i kulturoznawcze*, J. Jędrzejewska, P. Pomajda (red.), Lublin 2022, s. 35-49;

zostały napisane przeze mnie samodzielnie pod kierunkiem wyznaczonego promotora (opiekuna naukowego), ks. prof. dr. hab. Piotra Szczura na seminarium naukowym z patrologii w ramach przygotowywania rozprawy doktorskiej: „*Ut ab omnis omnia deleantur hominibus facinora*”. *Praktyki pokutne Kościoła irlandzkiego i brytyjskiego w świetle ksiąg pokutnych (V-VIII w.)*.

Podany opis bibliograficzny odzwierciedla stan faktyczny publikacji, a załączone teksty są autentycznymi kopiami artykułów.

Lublin, 13 stycznia 2025 roku